„Пров 49“

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»
1885

„Пров 49“

РОЗДІЛ II.

ГЕТЬМАНЩИНА І СЛОБІДЧИНА

1709—1765

УВОД.

В цім розділі ми зводимо пісні про життьа нашого народу в остатні часи осібного врьаду в двох козацько-украјінських земльах: ***Гетьманщині*** (тепер Полтавська ј Черниговська губерніјі) ј ***Слобідчині,*** або ***Слобідсько-Украјінських полках*** (тепер губернија Харьківскка з украјінськими частинами губернїј Курськоји ј Воронежськоји). То були часи, коли виборно-громадські козацькі порьадки по части сами замирали, виробльујучи з себе чиновників і панів, а більш задавльувались урьадом царським, котриј помагав і самому зросту чиновників і панства над громадами козацькими ј посполітими.

Рішучиј нагніт царського врьаду на козацькі порьадки починаєтьсьа після побіди царьа над Мазепоју ј запорозцьами в 1709 р.

З того часу Гетьманщина вдержује тільки тінь староји вільноји вправи: коло гетьманів (Скоропадськиј 1708—1722, Апостол 1727—1734, гр. Розумовськиј 1750—1764) ставльатьсьа царські дозорьці ј опекуни (міністри, коллегіјі), а двічі (1722—1727 і 1734—1750) «Малороссіја» вправльајетьсьа зовсім без гетьманів, поки в 1764 р. вона не поставлена була конечне під урьад царських чиновників, на рівні з московськими намісництвами ј губернијами. Подібно ж підводилась під чиновницькиј урьад і Украјіна Слобідська, хоч у нїј не було нїякого Мазепи, поки в 1765 р. конечне не обернута була в губернїју.

Ми споминали в Переднім слові до цеји частини (I вип. XV—XVIII) шчо царі XVIII ст. і навіть дејакі вчені XIX ст. виставльајуть ці переміни, јак користні простому народу на Украјіні, котриј терпів од козацькоји старшини. От же пісні, котрі співа тој простиј народ про ті часи, показујуть, јак жилось јому під тодішнім царським на-

чальством. Це пісні теперішнього розділу нашого виданьнья.

Ми мусили поставити в початку тих пісень варіанти пісні про *Паліja j Мазепу* (№ I), хоч вони говорьать шче про пригоди 1704 р., jак через те, шчо в тих варіантах майже завше говориться j про справи 1709 р., так і через те, шчо з них видно, jак народ украjінськиj гльадів на Мазепу j на царьа, а в дejаких з тих варjантів (найбільш в 6-му) задержались спомини того, чого бажав народ украjінськиj в часи Мазепи j шчо обіщчав jому царь за поміч проти Мазепи. Варjанти пісні про Паліja j Мазепу, jак і пісньа № II по переднього розділу [1]) найліпше одтіньаjуть пісні, в котрих мальуjетьса дальша дольа народу украjінського j подьака, jаку дістав він од царьа.

То пісні №№ II і III *(Робота на линиjі)* № IV *(Канальна робота)*, № V *(Смерть козака в Московиччині; в неволі)*. Страшенно тьажкі роботи j походи, про котрі зоставсь спомин в оцих пісньах, виморили силу льудеj на Украjіні j збіднили jіjі. Бачучи послідки тих робот і походів, у краjі далекі j за справди неінтересні дльа Украjіни, (jак напр. Закавказькі походи) можна цілком повірити свідку чужинцьу, котриj казав, шчо післьа ізміни Мазепи царськиj урьад навмисне хотів зруjнувати Украjіну, шчоб в кінець поработити jіjі. [2])

Скоро післьа Петра царськиj урьад знов повернув до старої, важноjі дльа всіх руських народів справи, — до боротьби з татарами j турками за степи j береги Чорноморські. Тут згодилась би j сила Украjіни, котра б мусила з радістьу взьатись до тіjеjі боротьби. Тільки ж сила козацька була втрачена в попередніх роботах і походах і через те украjінці, гетьманці j слобожане, служили в вjіні з татарами j турками, в 1735—1739 рр., не стільки jак воjаки, скільки jак підводчики. Од тих часів зостались пісні №№ VIII—XV. З них № VIII *(Кримськиj поход 1735 р.)* № IX *(Лихо в Криму. — Смерть Жадченка)* № X *(Погонці в Кримських походах)* № XI *(Погибель у степах)* № XIII *(Погонці в Молдавськэму поході)* не говорьать ні про шчо, jак тільки про нужду j погибель народу в

[1]) Стор. 13 і далі *Государські листи до украjінців*; тамож див. виписки з маніфестів; див. тако ж додаток на стор. 131.

[2]) Записки Вебера. Русскій Архивъ, 1872, № 6, 111—1114, 1119.

походах, а *№ XIV (Москалики і волики)* про руйіну самої Украйіни од московського війська. Тільки одна пісньа,— та і то в одному варйанті, — говорить про побіду Россії над Туречиною, (*№ XII, Москаль і Турок під Хотином)* але зовсім холодно, обйективно, так мов про справу зовсім далеку од інтересів украйінських. А друга пісньа того ж часу (*№ XV, Козаченько і льашенько)* говорить про другого старого ворога, Льаха, навіть з жалем.[1]) Не багато зупиньайетьсьа над татарською справою і пісньа *№ XVI (Над річкою Синьухою: Полон Омельченка; Служба без переміни)* котра, по нашій думці, мусила скластись між двома війнами з Туречиною (1735—1739 і 1768—1774). Не вспівши росказати про полон свого чоловіка татарами, пісньа вже жалійетьсьа на службу без переміни.

Післьа повишчих пісень про війну з татарами і турками зовсім не дивно, шчо пісні з часів війни Россії з далекими од Украйіни прусаками (в т. зв. Семілітній війні) показуйуть тільки жаль козака за домом і родиною (*№ XVIII Козацькиј набор)* і плач матері о пропавшому синові (*№ XXI, Погонці в Пруському поході)*. Одну тільки почастну пригоду з тоїі війни вдержали пісні: битви *під Кистрином* (*№№ XIX* і XX) та і то перша пісньа тільки плаче о погибших і не похованих трупах, а друга о самому наборі на війну. В добавок варйанти першоїі пісні навіть стратили памйать про те, з йаким власне народом «бивсьа Москаль під Кистрином.»

Так говорьать украйінські пісні того часу про *воййацьку службу* під царським россійським урьадом. Без усьакоїі прихильности говорьать вони і про осередні порьадки на Гетьманшчині: в *№*-рі VI-му *(Панщчина на Гетьманшчині)* бачимо докір панським порьадкам, котрі дуже вже закорінились там, а в *№*-рі VII-м *(Сулимова худоба)* оповіданьнья про насильства панські. Про самиј кінець Гетьманшчини не знаходимо ніодноїі пісні.

Тільки дуже б помилились ми, колиб послідовали за більшоју частиною россійських істориків (не викльучайучи і многих украйінців) котрі з тоїі неприхильности простого на-

[1]) В цім холоді до війни з Турком і в цім жалю до Льаха пісні городовоїі Украйіни того часу не зходьатьсьа з пісньами запорозців, котрі тоді тільки шчо вернулись з під татарськоїі протекціїі з свіжими надійами на *царьа Восточного* (Див. в I-му розд. №№ IX—X).

роду в XVIII ст. до Гетьманщини і бajдужісти до jiї скасуваньня виводьать, шчо народ украjінськиj був прихильнішчиj до тих порьадків, котрі замінили Гетьманщчину, або шчо ті порьадки були дльа нього польготнішчі. Найліпшим доказом напроти таких думок може бути не тільки те, шчо царськиj урьад власне не спиньав зросту панства на Гетьманщчині, а тільки ламав противенство того панства проти себе, а шче і те, шчо таке ж саме, на шчо жалівсь народ на Гетьманщчині, jак напр. паншчина на старшину, привлашчуваньньа jеjу грунтів і т. п., — робилось на Слобідчині і начальниками царськими, московськоjі породи [1]) Коли конечне скасуваньньа Гетьманщчини в 1764 р. не дуже вразило простиj народ, то це сталось між иншим і через те, шчо воjацька козацька служба шче зоставалась на jакиj час (до 1784 р.) поки бувших гетьманських козаків не повернули в салдацькі *полки карабинерні*. На Слобідчині ж, де козаків зразу повернули (в 1765 р.) в гусари, народ був видимо недовольниj переміноjу, і це недовольство зоставило по собі слід і в пісні *№*-ру XXII *(Слобідські козаки в гусарах)*.

Так в усіх доси спомjанутих пісньах не тільки нема і сліду прихильности до царського урьаду, а навіть видно досить подрібниj показ усього лиха, котре виходило од нього дльа тодішньоjі Украjіни, — тільки тоj показ нігде не доходить до коріньа діла: до суті державних порьадків Россіjського царства і до підлеглости jому Украjіни. Видно, шчо вже в XVIII ст. недовольство украjінського народу проти московськоjі неволі було тільки *аналітичне, — політичного ж сінтезу народ тоj не мав уже і тоді*. Од того, вилічуjучи своjі лиха в пісньах, навіть в таких, jак *№* XXIII *(Нема в світі правди)* народ тоj не добиравсь до причини тих лих, ні не задумуваись, jакими ж спо-

[1]) Гербель, Изюмскій Слободскій козацкій полкъ. СПБ. 1852, 90—91 (Жалоба на *Канцелярію комиссіи учрежденія Слободскихъ полковъ* на офицерів Слобідського драгунського полку, — «которымъ, противъ ранговъ, даны въ подмогу мѣстечки, села и деревни съ грунтами, изъ казачьихъ братьавъ и изъ свойственниковъ и изъ подпомощниковъ пожиточныя и лучшія люди довольное число, кои принуждены быть въ ихъ подданствѣ и всякія работы, по примѣру крестьянъ, несть съ немалымъ отягощеніемъ, а дѣйсвительной козацкой службы лишены). Про привлашчуваньньа грунтів див. напр. в Кіевск. Старинѣ, 1885, Сент. 25—28.

собами усунути ті лиха, — а звертав надію, шчо якось «сам Господь сумирить неправду», — коли не оповідав про ту неправду з тою чудною об'єктивностью, навіть не-мов веселою од горьа, з якою оповіда пісньа №-ра VII-го про те як пан забира мужицьку худобу.

Огльадаючи пісні цього розділу, в котрому мальуєтьсьа стан козацькоі Украіни під царством Россійським, пригадуєш собі, навіть мимоволі, пісні про ту ж козацьку Украіну під панованьньам польським, котрі напечатані в II-му томі «Историческихъ Пѣсенъ Малорусскаго Народа». Аналітичниі показ лиха, котре терпіла Украіна під россійським царством в пісньах XVIII ст. навіть подрібнішчиі, ніж в пісньах часу польського панованьньа, — тільки ж сінтезу тут шче меньше, ніж в тих. І в теперішніх пісньах, як і в тодішніх, звернута увага виключно на лиха соціально-економичні (громадсько-господарські), — державні ж порьадки обминуті; натомісць в пісньах польського часу споминались справи церковні, — і вони ж то і будили думку про дійсне противенство польській державі, так шчо думка про церковну незгоду з Польшчею була дльа украіньского народу почасти проводом до політичного сінтезу. Між Россійською державою і козацькою Украіною такоі церковноі незгоди не було, — а як до того світська наука була дуже невелика на Украіні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — то через те і недовольство россійськими порьадками в украіньского народу XVIII ст. не підньалось до політичного сінтезу навіть на стільки, на скільки воно було підньалось проти Польшчі.

Тільки ж, зваживши всьу тьажку долю Украіни з давніх часів, можна побачити велике достоіньство украіньскоі черні, котра склала і зберегла в своіі неписьменній памяти наші пісні, вже і у тому, шчо вона не впала як многі другі (в тім числі польська і московська) цілком під нагнітом неволі, а вміла хоть аналітично вилічити іііі прояви. Шче нагадаємо, поки коротенько, шчо в пісньах запорозських цього-ж і близького часу, (котрі ввіідуть в дальшиі розділ) — видно хоч трохи, та все більше смілости і політичного розуму.

Шчоб закінчити огльад осереднього характеру пісень цього розділу, ми звернемо увагу шче на дейакі точки.

Інтересно, шчо після Палія і Мазепи, царьа Петра

(котрого впрочім дејакі варјанти №-ра IV переробльујуть на Павла або ј на Костьантина) ј цариці Катерини, пісні ті не знајуть имен ніодноjі особи з писаноjі історіjі Россіjі ј Украјіни, — окрім *Капниста* (№ XVII). Та ј то, јак видно з самоjі пісні, він споминајетьсьа не стільки јак начальник козацькиј, скільки јак ворог гајдамакам, без чого він наврьад чи ј попавсь би в пісньу. До того пісньа та записана тільки в одному варјанті, котриј певно вже тепер зовсім забувсь. В ціј пісні про Капниста ми бачимо примір таких, котрі зарожујутьсьа в почасних кутках, та не росходьатьсьа далеко, а счезајуть, бо говорьать про пригоди ј особи мало інтересні дльа загалу народа.

Коли цьа недостача історичних імен в пісньах того часу, може бути ознакоју того, шчо між тодішніми діјачами мало було льудеј, достојних памјати народньоjі, то друга подібна ціха тих пісень: — недостача (хоч і далеко менша) імен географичних, або переплутуваньньа јіх, — навіть проти пісень XVII ст., — показује невеликість освіти народньоjі вже в ті часи, коли складались пісні, а шче більше опісльа, коли вони вдержувались в неписьменніј памјати в черні. Через це, вкупі з недостачеју імен особистих, часом бува дуже трудно витолкувати ці пісні ј поставити јіх в звісниј точниј час. Такі особливо пісні №№ XI, XV, XVIII, XXI, цілком уже безименні, — в котрих ледви можна запримітити ознаки звісного часу ј пригод, з поводу котрих вони були зложені. Може бути, шчо не всі згодьатьсьа з нашим витолкуваньньам тих пісень, — та ми думали, шчо в такіј справі, јак вибір з темноjі купи безименних пісень таких, котрі можна поставити в звісниј історичниј час, ліпше пересолити, ніж не досолити: дальшиј уважниј розбір пісень, на котрі ми тепер звертајем увагу, ј подібних јім, поправить хиби нашого пересолу, коли він јесть.

Обертајучись до форми пісень цього розділу, ми мусимо сказати, шчо варјанти јіх, по більшіј части, дуже покалічені: обірвані, переплутані з варјантами других пісень, иноді про справи зовсім инакші і т. п. Це калічьчьа јак раз одповіда калічьчьу самоjі тодішньоjі Украјіни. Дивне, на першиј погльад, діло! Старішчі пісні, XVI ст., про боротьбу нашого народа з татарами ј турками, задержались до најновішчих часів далеко цілішчими, ніж пісні близчого до нас XVIII ст. Це виходить з того, шчо хоч і багато

пријньала горьа Украјіна в XVI ст., та тоді вона була најцілішча: мајже всьа вона була під однијеју державоју, — та ј народ јіјі тоді најменше був поділениј на стани, бо шльахта шче не була спольачена, ј мішчане були шче одної мови з сельанами ј козаками. Усьака історична пригода, а особливо така, јак боротьба з татарами ј турками, інтересовала тоді подніпрьанина, јак і подольанина, підгірцьа карпатського јак і лісовика волинського, — і навіть сельанина, козака, мішчанина, попа ј шльахтича, письменного ј неписьменного, — то ј пісні про таку пригоду, (котрі иноді складались і письменними) розходились по всім крајінам і між усіма станами нашого народу, глибоко зальагали в јого памјать і дожили там доволі цілими ј доси. Вже в пісньах XVII ст., — најбільше про боротьбу хлопів і козаків з шльахтоју ј польаками, — менше тијеј цілости. А шче менше јіјі стало в пісньах, зложених після того часу, јак в другій половині XVII ст. Украјіна поділена була між Москвоју, Польшоју ј Туречиноју, а в середині між трьома частинами јіјі зроблено було пустельу,— коли письменні стани на Правобічній Украјіні мајже в кінець спольачились, а міста наповнились жидами ј зовсім отділилиьь от сельанства, а на Лівобічній письменні почали московитись. Всі ці лиха вбільшились, коли після ізміни Мазепи старе Запорожьжьа було зрујновано, ј Січ перенеслась до Криму, а Правобічна Подніпрьаншчина, котра було почала зальудньатись за Паліја ј знов вјазати Західньу Украјіну з Східньоју, знову була спустошена, по вмові держави Россијської з Польшчеју. Не тільки волинець, чи галичанин, а ј гетьманець і запорожець, а то ј слобідчик, жили під иншими, по більшій части тьажкими дльа них порьадками, не завше знали про справи инших украјінців, не завше розуміли јіх, — то ј пісні не могли вільно росходитись по всій Украјіні, јасно розумітись і твердо зальагати в памјать, до того мајже цілком уже неписьменного льуду. Ці пісні останньоји доби козацтва, XVIII ст., јак најбільше покалічені, ј најтруднішчі до витолкуваньня з усих пісень украјінських, бо ј пізнішчі пісні, з кінпьа XVIII в. впјать становльатьсьа цільнішчими через те, шчо, хоч Украјіна впјать стаје поділеноју між двома державами (Австријською ј Россијською) і народ јіјі підпада під тьажке лихо крепацтва ј рекрутчини, — та саме це лихо однакове

скрізь і дуже вже не складне, а просте, — то і пісні про нього, хоч стаіуть біднішчі на пригоди, та цільнішчі і однаковішчі на всій Украіні.

Під кінець цього уводного перегльаду пісень цього розліу ми спомjанемо, шчо і тут, jак у попередньому розділі і ранішче в «Истор. Пѣсняхъ Малор. Народа», ми мусили не тільки розбирати пісні, а шче і вичишчати доси звісниj матерjал од фальшованих пісень, котрих найбільш усього було випушчено старими видавцьами про часи Мазепи. Ми мусили зупинитись над цими фальшованими пісньами довше, ніж в попередньому розділі, бо тут нам прийшлось виступати навіть проти суду покійного М. І. Костомарова, котриj ранішче сам помогав вичишчати пісенниj матеріал од фальші, а потім чомусь не зважився признати за фальшовані—пісні, випушчені старими видавцьами про Паліja, Мазепу і Полтавськиj бой. З удвіjною радістьу бачимо ми, шчо після наjстрогшоjі чистки нашого матерjалу, jак в І-му, так і в цьому розділі, багацтво пісень украjінських навіть про смутну добу 1708—1765 рр. не вменшилось, навіть по кількости:

В першому розділі в нас *напечатанних* доси 15 варjантів, — *ненапечатанних* 38.

В цьому другому *напечатанних* — 37, *ненапечатанних* — 67, навіть не лічачи не тільки пісень з других часів, шчо ми мусили приводити тут дльа ліпшого витолкуваньа наших, а і таких, jак напр. пісні про *Паліjа-Jанчука* в цьому розділі. До того в обох розділах jесть цілі №-ра зовсім нові. [1]) Отдаjучи именем усіх заинтересованих льудеj подьаку тим земльакам, котрі зібрали увесь цеj матерjал, ми сподіваjемось шчо публікаціja jого вбільшить охоту до одшуканьа шче нового, котрого, jак показуjуть і дежакі приміри цього розділу, шче не зовсім пізно збирати навіть тепер.

Женева.
23 Сент. 1885 р.

---

[1]) В І-му №№ I, II, VII, а також основні варjанти III-го, IV-го і VIII-го; в II-му №№ IV, VII, XV, XVII, XXII.

№ 1.

СЕМЕН ПАЛІЙ ТА МАЗЕПА.

(1704 — 1709)

1.

Ой, із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж прокльатиј пес Мазепа Паліја та на бенкет просить: (2)
— «Прошу ж тебе, Семене Палію, да к собі на пораду,
Да прошу ж ја тебе, да не зрадь мене на Великую Раду.» — (2)
Скоро, скоро прокльатиј Мазепа став намет розбивати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки наповньати, (2)
Ой, кубочки да наповньавши, став Паліја вітати
Скоро, скоро Семен Палій меду ј вина упився,
Да упився меду ј вина, на скамју там звалився. (2)
Ой, јак крикне пес, пес Мазепа та на своји гајдари:
— «Возьміте Семена Паліја закујте в кајдани, (2)
Да посадіте Семена Паліја в темнују темницьу;
Сам же ја јіду-отјізжају к государьу в столицьу». (2)

(Запис. в Винниці в 1846 р. Јак. Ковалевськиј).

2.

Пили козаки, пили бурлаки
Мед-вино кружали,
Вони до себе Семена Паліја
На бенкет зазивали:
— «Ој, прибудь, прибудь, [Семене Палјіу]
Та на бенкет до мене,
Ој, не буде, Семене Палiју,
Тобі кривди у мене.» —
Ох, і скоро (2?) Семен Паліј
Та у двір вјіжджаје
Ох, і зараз, зараз прокльата Мазепа
Медом, вином наповаје.
Ох, і скоро, скоро Семен Паліј
Та меду-вина напивсьа,
Ох, і зараз (2?) Семен Паліј
Та ј на гриву коньа схиливсьа.
Ох, і крикнула (2?) прокльата Мазепа
Та на својіх гајдуків:
— «Ој, візьміть (2?) Семена Паліја,
Та звјажіть назад руки!»
Ој, і крикнув (2?) прокльата Мазепа:
— «Ој, візьміть Семена Паліја,
Та закујте в темницьу,
А јого зброју заховајте в скамницьу,
А ја сам појіду до цара на столицьу».....

(Запис. в Васильківшчині. Edw. Rulikowski, Zap. etnograf. z Ukrainy. Zbiór wiadomości do Antropol. krajowej, wydan. Akad. Um. w Krakowie, III, 139—140. Не гарно записано!).

3.

Ој, не знав, не знав прокльати Мазепа, јак Паліја зазвати,
Еј, став же прокльати Мазепа на банкет запрошати:
— «Еј, пријідь, Паліју Семене, да на банкет до мене.»
Еј, скоро Паліјенко Семен з својім віјськом пријізжаје,
Еј, так скоро прокльати Мазепа чашу меду висилаје

Ей, скоро Паліженко Семен з чаші меду напився,
Ей, так скоро Паліженко Семен по конику похилився.
Ей, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої гайдуки:
— «Ей, возьміте Семена Палія да в тісній руки! »
Ей, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої райтани:
— «Возьмите Семена Палія, закуйте в кайдани.»
Ей, як крикнув прокльати Мазепа на свого візницьу:
— «Возьміте Палія Семена да вкиньте в темницьу.»
А вкинули Палія Семена в темну темницьу,
А сам скочив прокльати Мазепа пред царьа в столицьу.
Ей, обізвався Паліженко Семенко в темній темниці:
— Ой, бреше, бреше прокльатий Мазепа пред царем у столиці! —

(З паперів Максимовича. Запис. Адам Чарноцький, звавший себе в письменству З. Ходаковським. Чарноцький збірав пісні па правобічній Україні найбільш між 1812 і 1819 рр. Вмер в 1825 р.).

4.

Із низу, та з Лиману
Тихий вітер повіваје;
Ей, там Паліја прокльатиј Мазепа
Та на беньке зазиваје:
— «Ей прийідь, прийідь, Палію Семене,
Та на беньке до мене.
Ей, та не буде, Палію Семене,
Тобі кривди од мене». —
Ей, скоро Палій, та скоро Семен
На подвірја зјіжаје,
Ей, зараз јого прокльатиј Мазепа
Медом напуваје.
Ей, јак крикне прокльатиј Мазепа
Та на своји служалих:
— «Ей, возьміть, возьмить Палија Семена
Та забијте в кајдани!» —
Ей, взьали, взьали Палија Семена
Та вкинули в темницьу.
Ей, сам поіхав, прокльатиј Мазепа
До царьа на столицьу.
— «Ей, чолом, чолом, најаснијшиј царьу,
Шчось мају казати:

Хоче Палій, та хоче Семен
У пень Москву вирубати!» —
Ей, та сидить Палій,
Та сидить Семен у темниці,
А бреше прокльатий Мазепа
У царьа на столиці.

(Зап. в с. Мосчанівці, сквирськ. пов., київськ. губ., од діда Степана Матвійчика в 1876 р. З паперів Київського геогр. товариства).

5.

Ой, і с під річки та і с під Лиману та вітер повіваје
Там Мазепа Палія Семена на охоту визиваје. [1])
— «Ой, прибудь, прибудь, Палію Семене, на охоту до мене;
Ой, не буде, Палію Семене, тобі кривди од мене.»
Ой, скоро, скоро Семен Палієнко на подвірја зјізжаје
Ой, так зараз прокльатий Мазепа медом-вином наповаје.
Ой, скоро скоро Семен Палієнко меду-вина напився
Ой так зараз вороному коньу та на гриву склонився.
Ой, јак крикнув прокльатий Мазепа та на своји улани
Возьміть, возьміть Палија Семена та забијте в кајдани,
Ой, забили Палија Семена, та вкинули в темницьу.
Сам поіхав прокльатий Мазепа аж до царьа на столицьу.
— «Ой, чолом, чолом најјасніјшиј царьу, [2]) превеликаја сило,
Хоче Палій на (sic!) Шведа підњати, а Москву в пень зрубати.»
Ой, обізвався Семен Палієнко та сидьачи в темниці:
— Брешеш, брешеш, прокльатий Мазепо, та у царьа на столиці. —
— «Дозвольајусь, најјасніјшиј царьу,— јому з плечеј голову зњати?» —

[1]) Начинајуть і так:
Ой, не знав, не знав прокльатий Мазепа да јак војну сточити,
Та поіхав Палија Семена на банкет просити.
(Приписано Максимовичем з боку)

[2]) јак сьа ти мајеш,
Вже на тебе Семен Палієнко руки підњимаје.
(Приписано Максимовичем).

— Не вельу ж ја јому з плечеј голову зньати, вельу
в Сібір ізослати. —
Оj, ти хмельу, оj, ти зелененькиj, та на тички не
вивсьа,
А вже Семен, Семен Паліjенко у Сібірі опинивсьа.
Оj, ти хмельу, оj, ти зелененькиj, та в головки не
вjешсьа,
А вже Семен, Семен Паліjенко та з Мазепоjу бjетсьа.
Оj, jак крикнув прокльатиj Мазепа: «та у купу, у
купу, —
Бо наробить Семен Паліjенко превеликого трупу!»
— Оj не в купу, прокльатиj Мазепо, та не в купу,
не вкупу,
Оj терпів же ja на Сібірі превеликуjу муку! —

(З паперів Максимовича).

Може хто небудь здивуjетьсьа, не побачивши на чолі нашого збору пісень про Паліjа j Мазепу варjантів, надрукованих найстарішими видавцьами украjінських пісень: Цертелевим (1819), Срезневським (1833—1838) і Максимовичем (1834, 1849). Ми мусили обминути ті варjанти, бо вважаjемо jіх не тільки за неповні, — вже через те, шчо більша частина jіх, навіть, jак признаjутьсьа сами видавці, зведені з кількох, — але просто за фальшовані, викльучаjучи хиба одного, Цертелевського, хоч теж не зовсім певного в початку. Дальше, в прилогах до цього №-ру, ми говоримо важнішчі з раціj, по котрим ми так думаjемо про ті варjанти, — а тепер скажемо тільки про способ, jакиj ми вибрали, шчоб розплутати цьу делікатну справу.

Ми поклали в основу дльа нашого досліду пісень про Паліjа j Мазепу (jак і в иншіх подібних пригодах) варjанти, записані дjейсно «з народніх уст», збірачами певними, — такими, котрі j у старовину записували не мудруjучи, або котрі вже виховались при новішчій науці, шчо велить подавати всьакиj матерjал таким, jакиj він jесть по природі, або такими, шчо навіть не могли, хоч би j хотіли, підмінити тоj матерjал. Більш двадцьати таких варjантів, — по більшіj части шче доси не надрукованих, — зібраних двома десьатками осіб, котрі не знали один одного, — легко провірьаjутьсьа проміж себе і вкупі складаjуть

правдиву мірку, котрою можна провірити і варіанти непевні.

З цих напевне не фальшованих варіантів ми оддільяємо пятеро: варіанти, котрі податі вишче, бо вони здаються нам найменше зміненими через довгочасний устний переказ. Між ними вар. 1, 2, 3 і 4 ми вважаємо найстарішчими, бо в них росказуєтьсьа тільки про арештуваньня Палія в 1704 р. і нема навіть спомину про зміну Мазепи в 1708 р. і війну Палія з Шведом під Полтавою в 1709 р. Подібні варіанти мусили зложитись зараз же післьа арештуваньня Палія. Дальші пішли вже од цих післьа ізміни Мазепи і полтавтькоїі битви. Всі вкупі вони показують, як думав в свій час народ украінськиї про ці дві значні особи в в історіїі Украіни, а при тому доволі вірно малюють нам справдешниї ход тодішніх подій.

Семен Іванович Гурко, прозваниї в Січі Запорозькій Палієм, родом з Борзни, коли не з Батурина, пробув кілька часу на Запорожьжі, де його хотіли поставити кошовим. З звідти Палій приїшов до польського короля Яна Собьеського в часи його походу під Відень проти турок в 1683 р. Післьа походу Палій не роспустив своїх козаків, а сів з ними на земльах колишнього Білоцерковського полку, в Хвастовшчині, виганьаючи шльахту, та скликаючи до себе народ на слободи, в козаки. Чернь охоче набігала туди не тільки з украінських земель, шчо були під Польшчою, але навіть і з козацькоїі лівобічноїі Гетьманшчини, де тоді вже почало заводитись панство. Палій задумав отбити од Польшчі всьу козацьку земльу часів Б. Хмельницького, по р. Случ, — а чернь украінська навіть похвальалась, шчо заженуть льахів аж *за Вислу*. В 1702 р. Палій захопив тоді вже королевську кріпость Білу Церкву. Вважаючи себе «вибраним проводирем свого народа» і «хазьаїном вільноїі козацькоїі Украіни», до котроїі б то «Польшча не маје нійакого діла», Палій хотів знов злучити Правобічну Украіну з Лівобічною і обертавсь до лівобічного гетьмана Мазепи і до царьа, згожуючись приступити під реймент Мазепи і під державу царьа. Поки шчо Палій дружив з запорозцьами, ходив з ними, а то і з московським військом в поход проти татар та турок, шчоб здобути украінцьам вільниї вихід в Чорне Море. Тільки ж царь московськиї Петро І не хотів брати

під свою державу Паліја, шчоб не сваритись з Польшчеју, бо він бажав помочі од Польшчі проти шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтицького моря. Царь навіть обовязавсь перед Польшчеју примусити Паліја одступитись од Білоії Церкви. Мазепа ж бояавсь Паліја, бо його льубила чернь і запорозці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство і прислугу Москві, — і міг опасуватись, шчоб коли небудь, на *Великій Раді*, не скинули його з гетьманства та не посадили гетьманом Паліја. В 1804 р. вийшов Мазепі приказ од царьа їти в правобічні землі проти шведів і польаків гурту Ст. Лешчинського, котрого шведський король Карл XII поставив королем польським. Мазепа прикликав до тебе всіх правобічних козацьких полковників, між котрими прибув до обозу Мазепиного в Паволочі і Палій. Скрізь на Правобічній Украіині народ став підніматись: правобічане думали, шчо сповнитьсьа іх жаданьньа — сполучитись з лівобічанами і вибавитись з під Польшчі і панів. Мазепа ж наговорьував в Москву на Паліја, шчо буцім то він стоіть за шведів і тих польських панів, шчо були за Лешчинського, та хоче підньати проти царьа чернь і запорозців, — і випрохав дозвол викликати Паліја в Москву, або і арештувати його. 10 іюльа Мазепа прикликав Паліја в свій обоз, — перейіхав з ним до Бердичева, а 1-го августа арештував його, і поводивши за собоју до Льубара, вислав його в Батурин, а далі, в марті 1705 р. в Москву, звідки Паліја заслано на Сібір, в Томск. Там його велено було «держать за крѣпкимъ карауломъ, давая ему изъ тамошнихъ доходовъ и какъ пристойно по рублю въ день». (Соловьевъ, Исторія Россіи, XV, 40—43, Антоновичъ, Послѣдн. времена казачества на пр. бер. Днѣпра 166—174 і др. Костомаровъ, Мазепа, Русская Мысль 1882, Іюнь, 65—74) [1]).

Коли Мазепа перейшов до шведів, і до його пристали і запорозці, тоді кн. Гр. Долгорукий порадив Петрові виставити проти Мазепи льубезного січовикам і черні Паліја. «Не изволите ли на такое время въ Сѣвскъ, или

[1]) В «Росписи присланнымъ отъ гетмана (Мазепы) пожиткамъ и деньгамъ Полковника Палѣя» 13 Генв. 1705 р. читаємо, шчо з них велено було послати 363 золотих в Томск, (Чтен. въ И. Общ. Ист. и древн. росс. 1859, I, отд. II, 53) так шчо, певно, Паліја держали в Сібірі на його ж гроші.

въ иныя мѣста приказать привезть ближе къ Москвѣ Палѣя, понеже онъ въ такихъ легкомысленныхъ (січовиках имѣетъ любовь и не малый кредитъ, однако изволите приказать изъ онаго выразумѣть, — какимъ себя признаетъ пріятелемъ богоотступника Маезны, знаетъ, что все его несчастіе и ссылка отъ онаго измѣнника» (Письмо Долгорукаго отъ 3-го Марта 1709 г. у Костомарова. Р. М. 1882, Ноябрь, 108, прим.) 31-го Марта Паліја вже виправльали з Вороніжа на Украјіну (Судієнко. Матеріали для отечественной исторіи. К. 1855, II, 118). Про цеј поворот Паліја з Сібіру і про участь јого в Полтавськіј битві Грабјанка, сучасник јого, росказује так: «по змѣнѣ Мазепиной Государь Царъ Петръ Алексѣевичъ изволилъ Палѣя зискати съ Сибѣра, ему же милость свою Монаршую премногую явилъ; даже Палѣй удостоился видѣти Царскаго Велочества побѣду надъ Шведами подъ Полтавою, — где бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ, аще и поддерживаніемъ, ѣздячи, понуждалъ войско, даби непріятелю зломанному не дали обозрѣтися и убивали бы Шведовъ (и его партезантовъ) донелѣ во всемъ ослабѣютъ и начнутъ у Россіянъ милости просити». (Лѣтопись Гр. Грабянки, К. 1854, 242), З цього видно, шчо участь Паліја в вијні з шведами була хоч і не зовсім така, јак росказујуть пісні, та все таки одно вже те, шчо Палиј був при царьу проти Мазепи, мусило отбивати багато черні ј козаків од гетьмана ј розстројувати навіть јого прихільників.

Тільки ж Палиј не діждавсь, шчоб царь прињњав остатечне до себе Правобічну Украјіну. З Септ. 1709 р. царь признав Паліја полковником, та не Білоцерковським, а тільки охотницьким, — а в Нојабрі того року Гр. Долгорукиј писав уже гетьману Скоропадському, шчо «неспокојниј Палиј» не довго зостанетьсьа в льубіј дльа нього крајіні, — «понеже та Заднѣпрская Украина Его Высокомонаршимъ указомъ отдается по прежнему во владѣніе Полякамъ». Не забаром післьа того, в початку 1710 р. неспокојниј Палиј успокојівсьа на віки; поховано јого, певно, в Межигорськім манастирі. (Антоновичъ, Посл. времена казачества, 184—185, Максимовичъ, Сочиненія, II, 278—9).

Переходимо тепер до поодинокіх частин наших варјантів.

В усіх варјантах говоритьсьа, шчо Паліја арештовано

не тільки обманом, а шчо ї пяного. Це остатнье зходитьсьа з тим, шчо писав сам Мазепа в Москву Головину: «ось уже шостий день сидить Палій у мене в таборі: він безпросипно пяний, здаєтьсьа пропив уже послідній розум, який в його зоставсь... Сам Палій навіть не памята, шчо говорить: ja йому загадав їхати в Москву, він не схотів; — ja через кілька днів докорьав йому за те, та він сказав, шчо не памятаје того, бо був тоді пяний». (Костомаровъ op. cit., 67). Треба впрочім замітити, шчо Мазепа дуже вже прибавльав, коли виставльав Паліја пяницеју, стратившим розум. Палій пив, по тодішньому поганому звичају в східній Европі. а навіть і в Німеччині, — та розуму далеко не тратив; напроти: прикидуватись пяним був у нього спосіб хитрости. Так прикидавсь він пяним, коли приїхав до нього ливонський дипломат Паткуль требувати именем царьа, шчоб він отдав польакам Білу Церкву. Паткуль писав перше, шчо Палій «чоловік безталантовий, не вмійучий навіть думати, день і ніч пяний» — а через кілька днів уже писав, шчо «Палій єдиний чоловік, котрий шче був би здібен оживити западші сили Польшчі» (Антоновичъ, op cit. 163—164). Подібно держав себе Палій і в таборі Мазепи, де він то одмовльавсь своїм безпамятством з пяну, — то намовльав полтавських сотників на свою звичайну думку, — кажучи їім, шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших панів і арандарів». (Костомар., тамож). Та нарешті Мазепа таки перехитрив Паліја під пянују руку.

Також в усіх варіантах стоіять слова про дорогу Мазепи «до царьа на столицьу». В словах цих зостався спомин про пробуваньиа Мазепи в Москві в початку 1705 р., де гетьман наговорив цареві, шчо Паліја не можна держать на Украіині, шчоб не було бунту, — «понеже, казав Мазепа, порозумілем, јако многіїі јого жаліјуть і переговорьујуть». (Костомаров., 74). Варіанти 1 і 2, котрі кінчајутьсьа на самому тому, јак Мазепа одіїжаје «к государьу в столицьу,» — зложені були, значитьсьа, шчо в кінці 1704 р.

В 1-м варіанті дуже важні слова Мазепи Паліју:

Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на ***Велику у Раду.***

З доносів Мазепи видно, шчо Палій збирав перед јого пе-

реходом за Дніпро раду за Білою Церквою, а після цього переходу в Кошоватій в теперішньому тарашчанському повіті. (Соловьевъ, op. cit. 41, Костомар. op. cit. 65—66). По словам Мазепи, за Самусем, — Палій би то на раді в Кошоватій говорив промови, котрі, як пише д. Костомаров, — «показывали худой умыселъ противъ Мазепы и его войска». Докладнішчого про ті ради ми не знаємо. Можна думати, шчо Палій хотів скликати «Велику Раду», які скликались в XVII в., — тоб то з козаків і черні обох боків Украіни і з запорозців, — раду, якої завше бажали запорозці. Прихід лівобічного війська на правий бік Дніпра і сполученьня правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликаньня такої ради, котра б мусила ствердити поновліньня спільности обобічних Украін, яка була за чиси Б. Хмельницького [1]). Мазепа міг опасуватись, шчоб при такій пригоді не підньалась справа вибору нового гетьмана, і тим скорше, шчо самого Мазепу колись поставила гетьманом мала рада в поході. Мазепа ж певно і в 1704 р. не забув того, шчо йому доносили посланці його в Січ в 1693 р. Тоді в Запорожьжі говорили: «хай гетьман жде нас на зіму в гості; побачить він, шчо буде йому, його панам, арендарьам та дозорцьам (погрьаничним, котрі не пускали льудей на правий берег та в Запорожьжьа). Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він всього доброго зичить Москві і на Москву огльадаєтьсьа, а нам добра не зичить; тільки той гетьман буде нам на руку, котрого поставимо на *Чорнім Раді*... Дамо гетьманство Палієві; йому дамо всі клейноти; Палій піде не Петриковоју дорогоју; він зна, як панів прибрати до рук [2]) (Соловьевъ, XIV, 209. 208). Слова пісні про

---

[1]) Мазепа сам, збувшись Палія, все таки не згожуваєсь вертати Польакам правобічну Украіну, а радив московському урьаду зоставити іїі за собоју і насипав спомјану могилу над Случьчьу. на старій грьаниці козацькій часів Б. Хмельницького. (Антоновичъ, op. cit. 173—174).

[2]) Чи не про Палія думав запорозський кошовий Гордіенко, коли писав Мазепі в 1702 р. (в часи великого повстаньня черні і козаків на правім боці Дніпра) «еще такого нежелательного гетьмана (як Ви) у насъ не було. Бувъ еси намъ перше батькомъ, а теперь ставъ витчимомъ. *Знайшлисьмо уже сего иншого пана?*» (Костом. Р. Мысль, Мартъ, 129).

страх Мазепи, шчоб Палій не зрадив його на Великій Раді, задержали нам слід важного плану Палія і його прихильників, про котрий нема спомину в паперах і літописьах того часу, але котрий дуже можливий по всім тодішнім обставинам.

В початку 2-го варіанту (вірш. 1) причепилось слово *бурлаки*, на рифму: *козаки*, доволі не до ладу. Порівн. далі, в вар. 17-ому: *Чорноморці*.

Віршики 24—25 вар. 4-го і в. 14 вар. 5-го об тім, шчо С. Палій хоче *Москву* (то б то москалів) в пень рубати, нагадують те, шчо Мазепа писав цареві перед арештуваньнам Палія, шчо в українців «зѣло отпадаетъ сердце къ великому государю» і шчо чернь і запорозці задумують «москалів, арендарів і панів бити і зовсім розбити». (Костом. op. cit. 64, 70. Жаль шчо ті листи Мазепи не надруковані цілком).

Віршики 16—18 вар. 5-го вірно передають ріжницьу поглъаду на Палія Мазепи і урьаду московського, — котрий, замісць того, шчоб вбивати Палія, волів держати його в Сібіру на всьакий случай, як перед тим Сірка, котрого випушчено з Сібіру проти Дорошенка.

Про прирівньаньня Палія до хмельу в вірш. 19—22 вар. 5-го див. далі при вар. 7-ому.

Початок 1 варіанту подібний до початку льубовних пісень:

Через гору та в долину (або: високуйу) орел воду посить,
Там дівчина Василечка (або чорньаваја-більаваја) вечерьати просить,
(Чубинск. Труды Экспед., V. 316, 371).

Подібні до початку 4-го і 5-го вар. јесть в пісньах звичајних (напр. у Чуб. V, 1033) і в псальні про Хмельницького (Антон. — Драгоман., II, 99, 103, 104) і в пісні про Супруна (Метлинск., 429).

6.

1. Ој. і під ругоју, під Сабореју,
Ој, під вишневим садом,
Там Мазепа намет напинаје,

Все кубочки сповняje.
Ой, исповняje та тiйi кубочки
Все зеленим вином,
Витати Палija Семена.
Ой, iшче ж Палiй, ой, iшче ж Семен
Меду i вина сього не напився;
А уже ж Палiй, а уже ж Семен
Iз своiх нiг звалився.
Ой, i крикнув прокльватиj Мазепа
На своi лайтани (sic! зам. лейтари):
— «Возьмiть, Палija Семена,
Та забийте у кайдани,
А на руки скрипицi,
Та посадiть Палija Семена
У превиликiй темницi;
А сам же ja пойду, сам же ja пойiду
До государья на столицьу.» —
Jак озвався та Палiй Семен,
Та сидьачи у темницi,
То стало ж чутно, то сталось чутенько
У государья на столицi:
— Ой, бреше, бреше прокльватиj Мазепа,
Jак пес на столицi!
Тодi крикнув велик свiт государь
На своiх москалi:
— «Возьмiть ви сього плута Мазепу
Та закуйте в кайдани,
Та посадiть плута Мазепу
У превеликiй темницi:
Та приставте ви Палija Семена
Та до мене на столицьу....
«Ой, чи можеш ти Палijу Семене,
Та Мазепу звоjувати?
Будеш ти з мене, Палijу Семене,
Велику плату брати.» —
— Ой, не хочу ja, велик свiт государьу,
Великоji плати брати,
Тiльки не подозвольте iз Украjини
До вiку некрутiв брати,
А нi некрутiв, а нi подушного,
А нi jакоji плати,

То можу ja плута Мазепу
Зараз звojювати.»
Oj, уже ж хміль. тонкаja хмелина,
Коло дерева вjетьсьа:
Уже ж шведзькиj король с Палijем Семеном
Пiд Полтавоjу бjетьсьа.
Oj, уже ж хміль, тонкаja хмелина,
З тичини похилившьа:
Уже ж шведзькиj король Палijу Семену
У пiженьки поклонившьа.

(Запис. в Лубенсьiм повiтi, Полт. губ. на р. Сліпороді, в селі Рудановського, в 1860 р Андр. Пригороjу. «Основа», 1862, VIII, 26—27).

Варjант 6 мусив бути колись дуже гарниj, — та дiстався до записача вже доволi попсованиj. — Вночатку jого: «oj, пiд ругоjу, пiд Сабореjу» дijство перенесено на лiвиj бiк Днiпра. *Сабора*, — певно, *Салбур*, село прилуцького полку, тепер конотопського повiту, черн. губ., — котре з волостijу, було за Мазепи гетьманським маjетком. Возможно, шчо Палija завозили в 1704 р. в цеj Самбур, jак везли з Льубара в Батурин, — або шчо Мазепа витав там Палija в 1694 р., коли тоj приjiздив до нього в гості. Середина варjанта, — вірш. 21—34, попсована дуже: висилка Палija на Сiбiр пропушчена, а слова Мазепи про Палija знову тут говорьатьсьа царем про Мазепу, пiсльа чого чудним здаjетьсьа те, шчо царь каже далi в вірш. 35—36. Кiнець, вірш. 53—54, вбiльшуjе поражку шведiв Палijем, jак прозаjiчнi (простомовнi) казки, про котрi сказано буде далi.

Iнтересна в 6-му варjантi розмова Палija з царем. Царь обiцьаje Палijевi «велику плату», jак тоj звojуje Мазепу. Палij не хоче плати дльа себе. З тодiшних паперiв видно, шчо Палij в Воронежi «зѣло изрядно принятъ и награжденъ Его Царскаго Величества особливою милостiю», (jак писав Меншиков гетьману Скоропадському; Судiенко, op. cit. 280). Тiлько нi з вiдки не видно, шчоб jому була jака грошева плата, навiть, шчоб звернуто було jого цiнне добро j скарби, загрaбованi пiсльа jого арешту j повернуті в казну гетьманську та московську [1]). Звiсно тiльки, шчо

[1]) Реjестр того добра j скарбiв див. при Лѣтоп. Сам. Величка,

Палій «предкладав жалостне Скоропадському, — котрому поручено було од царьа «имѣти его (Паліа) во всей любительнѣйшей пріязни» (Судієнко, тамож) — «что много стадпины и быдла, одобранныхъ (в нього) Мазепою, разжаковано и у людей знайдуется»; гетьман звелів, «абы посланному его, пана Семена Палѣя, у кого тилько зъ розжакованной стадныны и быдла можетъ что обыскатися, безъ жадной спречки и отмовы отдавали». (Универсалъ 3 Іюня, року 1709, въ обозѣ подъ Богачкою. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. II, 711—712). Цьа вказівка підходить до народнього спомину про те, јак Палій розшукував перед полтавським бојем свого љубимого коња. (Кулишъ, Записки о Ю. Руси. I, 126, Драгомановъ. Малор. Нар. Пред. и разсказы, 203—204, Кіевск. Стар. 1882, Мартъ, 580). Најінтереснішчі в пісньанїј розмові Палија з царем слова:

«Ој, не хочу ја, велик світ государьу,
Великоїі плати брати,
Тільки не подозвољајте із Украјіни
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні јакоїі плати».

Слова ці, конечне, склались тільки післьа скасуваньња Гетьманшчини, коли на Украјіні запровадено рекрутчичину ј подушне, јак і в Московшчині. Тільки основа јіх мусила зкластись шче ранішче, певно, шче за житьта самого Палија. Слова ці підходьать до того, чого бажав народ на Украјіні за часи Мазепи ј Палија і шчо обіцьав царь в маніфестах перед Полтавською битвоју, хоч не так прьамо, јак сказано в пісні. Украјінський народ тоді дуже жалковав на «плати», котрі вбільшились за часи гетьманів Самујловича ј Мазепи: *аренди* на млинн ј горілку (збір арендовиј був на откупу) ј *индукти* (јармаркове ј базарне, — теж на откупу) — на котрі мусили вдержува-

---

IV, 111—132, а також в Чтен. въ М. Общ. Истор. и древн. росс. при Моск. унив. 1859, I, отд. II, 43, 52—54. Інтересно, шчо Палієві гроші, одіслані в Москву, пішли на всьакі казенні нотреби, а також і «на житіе бл. окольничого Матвѣева въ Голландіи 1000 червонныхъ золотыхъ и для обученія свободныхъ наукъ за моремъ и въ Европейскіе христіянскіе государства Посникову и Курбатову — 300 и 250 червонныхъ».

тись охочі козацькі полки. (Костомаровъ, Мазепа. Р. М. 1882, Янв. 24 39—40 і далі). Як уже казали ми, (див. в I розділі XXXVIII—XXXIX) запорозці навіть переказували в Гетьмашчину, шчоб там звернули увагу на те, шчо народ плачетьсьа на аренди, — бо инакше буде на Украйіні бунт, до котрого пристануть і січовики. Нальаканиј бунтом Петрика, московськиј урьад і Мазепа навіть обіцьали зробити полегкости в арендах, а на раді старшини козацькоїі ј городовоїі, зо значним товариством в 1693 р. навіть полєжено було скасовати аренду та тільки на один рік (Соловьевъ, XIV, 192, 206). Та далі впјать пішло по старому, — так шчо в остатні роки гетьманства Мазепи, чернь, запорозці і, јак бачили ми, ј Палій впјать збирались бити арендарів. Також козаки ј народ бојались, шчоб царь не завів на Гетьманшчині своїх салдатських порьадків і рекрутчини, бојались тим більш, шчо до того вже почались підступи в Слобідськіј Украйіні. (Див. лист Орлика в Основі 1862, Окт., 3, 11). Чернь і запорозці думали, шчо сам Мазепа прихільниј усім цім московскким порьадкам, — јак це најліпше сказано в словах сотника Мандрики, котрого покарав на смерть Мазепа незабаром після висилки Паліја: «не буде в нас на Украйіні добра, поки цеј гетьман живиј буде, бо цеј гетьман одно з царем розумијуть: царь на Москві своїх вигубльа ј засила, а гетьман усьакими способами до вмаленьња Украйіну провадить... дльа того він часто на Москву бігаје, шчоб там науку брати, јаким способом цеј народ вигубити». (Костом., Р. М. 1882, Іюнь, 76). Та јесть вказівка на те, шчо особисто Мазепа не був противен салдатським порьадкам на Украйіні, (Бант. Каменскій, Истор. Малой Россіи, 1830, III прим 89). Перејшовши ж до Карла XII, Мазепа сам писав до украйінців, шчо царь хоче «козаків в дракгонију ј солдати перевернути, народ же малоросійскиј вічне собі пороботити». (Чтен. въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 174). Царь же виставльав проти Мазепи, шчо буцім то јому тільки тепер «извѣсно учинилось», шчо «Гетманъ, хитростію своею, безъ Нашего указу, аренды и многіе иные поборы наложилъ на Малороссійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего» и прибавльав, шчо «тѣ тягости повелѣваемъ мы нынѣ оставить». (Манифестъ Октября 28, 1708 года. Чтенія,

тамож, 172—173). Зараз потім царь видав другий маніфест, в котрім натякаючи на недовольство українців за здирство, казав, шчо буцім то в казну царську «*ни единого пенязя* брати не повелено», — в чім царь мав рацію тільки формально, бо, окрім того, шчо велика дольа арендових грошей все ж таки ішла на полки, котрі царь посилав по своїй волі і потребі на службу в дальні сторони, Мазепа не раз давав цареві подарунки чистими грішми.

Наріканьиа на те, шчо царь дума наложити на українців салдатську службу, царь одбивав тим, шчо обіцьав вдержувати «права и вольности», які вмовлені були між його батьком і Богданом Хмельницьким. (Чтенія, тамож, 176, 192). Шче докладнішче росказував теж саме новий, вибраний по царському показу, гетьман Скоропадський, — котрий писав в універсалі проти Мазепиних листів, — шчо українці «при своихъ вольностяхъ и свободахъ, *безъ всякихъ тяжаревъ и податковъ* заховати, если бъ не его ненасычоньимъ Мазепинымъ лакомствомъ збираня грошей, черезъ нѣгды передъ симъ небывалые тажкіе поборы народъ нашъ не былъ отяженъ, безъ воли и вѣдома Его Царскаго Величества, для приватного его убогаченя». Обявльяючи за «явну неправду» і «плевели вражії» слова Мазепи, буцім то царь хоче «козаковъ въ драгуны и солдаты устроити, народъ зась посполитый поработити», новий гельман казав, шчо царь сам відає, «же *нашъ народъ Малороссійскій до драгунской и солдацкой службы неспособный*, окромъ своего обыклого порядку козацкого». (Чтенія, тамож, 199). Порівн. тамож 215, лист кн. Дм. Голицина до пирьатинців про «аренды и поборы».

Ось такі то заневнінъня царьа і показанного ним гетьмана народ український і зрозумів, як обіцьанку «*до віку не брати а ні некрутів, а ні якоїї плати*».

(Порівн. в I розділі, № II).

Можливе діло, — шчо, коли царь і, з його намови, гетьман Скоропадський писали подібні маніфести, — то царь казав шчось подібне і на словах Палієві, — котрий тим паче міг заговорити з царем про здирство податкове і про страх салдатчини, котрі одвертали «серце українців од Царського Величества». Не менш возможно, шчо Палій росказував своїм заспокоюючі обіцьанки царські, післьа того як царь «зѣло изрядно припялъ» Палія

Ці розмови мусив пригадати народ, коли царь Петро зламав свої обіцьанки, наложивши в 1723 р. на гетьманців тьажкі індукти: з млинів, пасік, табаку, горілки, дьогтьу, јармаркові ј т. д. (Бант. Кам. op. cit., 155—156, Я. Маркевича. Дневныя Записки. 1859, I, 319—320). Про стациіі московського вијська ј датки на нього, а також про грабарську роботу козаків на каналах і на лінијах, шче тьажчу, ніж салдатська служба, див далі.

7.

Ој, ијуть козаки, та ј ијуть Чорноморці
Еј, ијуть вони та ј гульајуть,
Еј, вони ж собі Паліја Семена
На јохоту ј зазивајуть.
— «Ох, і прибудь, прибудь, Палију Семене,
На јохоту ј до мене;
Еј, та ј не буде, Палију Семене,
Тобі кривдоньки ј од мене.» —
Еј, і зачав Палиј, та зачав Семен
На јохоту ј прибувати
Еј, зачав јого превражиј Мазепа
Медом вином напувати.
Еј, уже Палиј та ј уже Семен
Меду ј горілки напивсь,
Еј, та ј уже він на панськеје ліжко
Да спатоньки положивсь.
Ох, і јак крикне превражиј Мазепа
А на своји ј жандари:
— «Еј, озьміть, озьміть Паліја Семена
Та залијте јого в кајдани!...
Еј, јак узьали Паліја Семена
Та вкинули ј у темницьу
Еј, сам поіхав превражиј Мазепа
Аж до царьа на столицьу.
Ој, і хмільу-хмільу, хмільу зелененькиј
Чом ти ј по тиччу не вјешсьа?
Еј, ој, чом же ти, Палију Семене,
Із Шведом, с Турком не бјешсьа?
А вже тој хміль зелененькиј
А вже ј по тиччу повивсь

А вже Палій, та ј уже Семен
Іс Шведом, с Турком бивсь.
Оj, јак обізветьсьа та Палій Семен
А сидьачи ј у темниці:
— «Ej, бреше, бреше превражиј Мазепа
Аж у царьа ј на столиці.»

(Зап. в м. Вјазівці, черкаск. пов., кијівскк. губ. І. Новицькиј.)

Варјант в основі дуже стариј (Мазепа зветьсьа шче не *прокльатиј*, а *превражиј*), хоч з новими причепами. Така причепа в 1 віршику — «*Чорноморці*», подібно јак в 2 варјанті «бурлаки». Може колись було — «*Гетьманці*». В в. 18 — замість старих *рејтарів* поставлено нових *жандарів*. Причепа про вијну з Шведом (вв. 25—32) поставлена зовсім не до місцьа.

Все це порівньаньња Палија з хмелем, — котре здибујемо в більшиј части варјантів, — взьато од пісень про Богдана Хмельницького. (Антоновича и Драгоманова — Истор. Пѣсни Малор. Народа, II, 18—19; тамож, 117 — Хмель Хмельницькиј). Богдана Хмельницького, певно, в народі часто звали просто Хмелем, — бо сучасниј жид, котриј списав вијну Хмельницького, зве јого *Гаміль*. (Антоновичъ, Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами, 1648—1652, или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ. Кіевъ, 1868. Б. Хмельницкій. Разсказъ еврея современника-очевидца. Русская Бібліотека, XXXXIV. Лейпцигъ, 1883. Подібне ж в сучаснің украјінськіј вірші про битву під Берестечком, в Jahrbuch f. d. slavische Philologie, II, 297—307). Це порівньаньња војака до хмельу повернуто було на Нечаја (Антон. и Драгом., op. cit., № 12) ј наробило тут чимало плутанини, без котроји не обијшлось і в пісньах про Палија.

В вар. 7-му в ціј причепі Палій бјетьсьа не тільки з Шведом, а ј з Турком. Це спомин походів Палија під турецькі городи в 1691—92 рр. Певно, вже тоді почали прикладати до Палија пісньу, шчо співалась про Б. Хмельнщького.

8.

Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Паліja листи:
— «Ой, прибудь, прибудь, Палiю Семене,
Та на бенкет до мене.
Ой, будемо, Палiю Семене,
Будем пити, шче j гульати.
Ой, будем пити та будем гульати
На Москальва воювати». —
— Ой, бодай же ти, гетьмане Мазепо,
Ой, да сього не діждав,
Шчоб ja своjу православнуjу віру
Та j під ноги підтоптав.
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи
Ой, прийідь, прийідь, Палiю Семене,
Та не бенкет до мене.
Ой, вже Семен, ой, вже Палijенко
На подвірja вижізжаje
А там jого вельможниj Мазепа
Вином з медом напуваje.
Ой, вже Семен, ой вже Палijенко
Меду-вина та j напився,
Та своjому вороному коньу
Та j на гриву похилився.
Ой, jак крикнув вельможниj Мазепа
Гej, на своjі сердьуки:
— «Ой, візьміть, візьміть Паліja Семена
Та закуjте jому руки».

(Запис, коло Ніжена, черниг. губ., од поповича М. Лисенко, Збірник укр. пісень, II, № 1).

Варjант це подвіjниj, — та шче такиj, шчо друга jого половина, — од віршика 13-го, — старішча од первоjі j зложена, певно, в 1704 р., бо в ній навіть нема одjізду Мазепи до царьа на столицьу. В першій же, — котра зложилась, запевно, післьа 1708 р. Мазепа вже сам заохочуje Паліja до вjіни з Москалем. Одповідь Паліja одлуновуje церковні намови проти шведів і Мазепи j слова маніфесту царського j Скоропадського, шчо царь би то почав вjіну з шве-

дами за православні церкви (в землі Ижорській і Корельській), шчо шведи в поході зневажають «церкви благочестивыя», а Мазепа «и Шведа для того въ Украину призвалъ, дабы поработить сей Малороссійскій народъ паки подъ древне ярмо Польское и церкви божіи лишить благочестія и привесть въ Унѣю». (Чтенія, op. cit. 190, 191, 194; пор. універс. Скороп. 197—204 і архиєрейів, 183). Ці слова одповіді Паліја взьаті з старої псальми про Самійла Кішку. (Антон. и Драгом., I, 211—212, в. 109—120), Там потурчений козак каже Кішці:

— «Добро ти учини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Ашче будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого молодого пана за рідного брата пробувати».

А Кішка одповідає:

— Бодај же ти того не діждав,
Шчоб ја віру християнську під нозі топтав.

Такі слова з часом менше освічений народ зрозумів буквально, — з чого і зложилось чудне оповіданьнја, записане д. Манджурсју в сл. Багатій, Новомоск. пов., Катеринославськоји губ.

«Ото јак став швецькиј король підмовльать Мазепу, шчоб тој ішов Петра Первого воювать, Мазепа і каже: јак же ја піднімусь на јого, то він мені хрешчениј батько? (то, бач, зна, шчо гріх!) А ти, каже шведськиј король, піди в церкву, та на царських вратах потопчи јевангелију, — будеш тоді прокльатиј, — тоді тобі не гріх. Мазепа послухавсь, та і потоптав јевангелију; за те ж тепер јого і звуть прокльатим».

(Кіевская Старина. 1882, Мартъ, 612).

9.

1. Пише, пише, вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геј, прииідь, прииідь, Палију Семен,
Прииідь на бал до мене.

Гей, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да ј гульати,
Гей, да будем, Палію Семене,
На Москалька војувати». »
— Гей, да шчоб же ти, вельможниј Мазепо,
Ох, да ј того не діждав;
Ој, да шчоб же ја православну віру
Да ј під ноги потоптав. —
Пише, пише вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Гей, приједь, приједь Палію Семене,
Приједь на бал до мене,
Гей, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да гульати;
Гей, да не будем, Палію Семене,
На Москалька војувати.» —
Гей, уже ж Семен, уже Паліјенко
На подвірја уједжаје,
Гей, да виходить вельможниј Мазепа,
Вином з чаші напуваје.
Гей, јак же ж Семен, јак же Паліјенко
Вина з чаші напивсьа,
Гей, да вже ј свому вороному коњу
Да по гриві покотивсьа.
Гей, ох, јак крикнув вельможниј Мазепа
Да на своји сердьуки:
— Гей, возьміть, возьміть Палија Семена,
Да ј у добриј руки.»
Гей, јак узьали Палија Семена
Да в темну темницьу,
Гей, сам сідаје на гетьманську дрожку
Та ј у Москву на столицьу!
— «Гей, годі, годі, царьу-государьу,
Да на кріслі сидіти:
Гей, бо час-пора, царьу-государьу,
Іти військом обладіти.
Гей, годі, годі, царьу-государьу,
Дрібні листи писати:
Гей, бо вже ж Семен, да вже Паліјенко
Јде на тебе војувати.
Гей, чи порадиш, царьу-государьу,

Да с плеч голову зньати,
Гей, чи порадиш Палія Семена
Да на Сібір заслати? —
— Гей, не порадьу, вельможниј Мазепо,
Да с плеч голову зньати,
Гей, лиш порадьу Палія Семена
Да на Сібір заслати. —

(Запис. в с. Низьким Ташлику, гайсинськ. пов. З паперів Ів. Новицького 1863—64 рр.).

Варіант подібниј до повишчого, — тільки шче розріссьа. То, шчо Мазепа тут зветьсьа *вельможниј*, — јак і в 8-му, — та спомин *сердьуків* показује, шчо більша јого частина. окрім віршиків 7—20, старшого складу, до 1708 р., — не вважајучи на зовсім нові слова: *бал, дрожка.*

Сердьуки — платьња гетьманська гвардија, набрана не з самих козаків. В першиј раз споминајетьсьа при Дорошенку в 1674 р. Мазепа, — котрого дијсні козаки не льубили, — держав три полки сердьуків (Бант. Кам. op. cit. II, 148, III, 233) і набирав јіх, јак і охотницькі чи компанијські полки, на скільки можна, з чужих льудеј. Кијівськиј војівода кн. Барьатинськиј писав павіть (в 1697 р.), шчо «Гетманъ держитъ у себя въ милости и призрѣнiи только полки охотницкіе, компанейскіе и сердюцкіе, надѣясь на ихъ вѣрноссь и въ этихъ полкахъ пѣтъ ни одного человѣка природнаго козака, все поляки». (Соловьевъ, XIV, 217). Порівн., шчо казав московськиј піп Лукјанов:« Только онъ (Батуринскій замокъ) крѣпокъ стрѣльцами московскими; и гетманъ онъ есть стрѣльцами-то и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятся» і т. д. (у Антоновича, Посл. врем. козач., 70).

10.

Ој, зза гају, гају зеленого
Ја орел вилітаје; —
От-там же прокльатиј Мазепа
Та намет розбиваје,
Шовковими та килимами
Та столи застельаје,
Та Семена, Семена Палија

Та в гості зазиває:
— «Просьу ж тебе, Семене Палію,
Та на бенкет до себе». —
— Ой, бойусьа, прокльатий Мазепа,
А шчоб ти мене не зрадив. —
— «Ой, далебі, Семене Палію,
А далебі не зрадьу;
Ой, ja тебе, Семене Палію,
Та на добре порадьу.
Ой, ти будешь, Семене Палію,
Корольом корольувати,
А ja буду, Семене Палію,
Та царем царьувати.» —
— Не достойін ти, прокльатий Мазепа,
Та царем царьувати;
Ти достойін, прокльатий Мазепа,
В ката в стовпа постоjати. —
Ой садовить ja своjі гajдуки —
Та j усе по за стільjу,
А Семена, Семена Палија —
Та j усе по ослонах.
Ой, напуваjе та своjі гajдуки
Все медом солоденьким,
А Семена, Семена Палија —
Все вином зеленeньким.
Ой, немного та Семен Палій,
Ja немного випивши, —
А буjненькоjу та головочкоjу
Та на скалньу схилившьа.
Ой, jак крикне, прокльатий Мазепа
Та на своjі гajдуки:
— «Беріть, беріть Семена Палија
Та все стиха під руки.
Ой, узьавши істиха під руки, —
Заливajте в кajдани,
А заливши та в кріпкі кajдани, —
Закидajте в темницьу,
А ja ж хочу с королем швецьким
До царьа на скалницьу». —
Ой, змовив та Семен Палій,
А сидьачи в темниці:

— Брешеш брешеш прокльатиј Мазепа,
Та в царьа на скалниці. —

(Зап. в 1872 в с. Богатій, новомоск. пов., од діда пасішника 90 років J. Манджура. Кіевск. Старина, 1882, Мартъ, 612—614).

Цеј варјант шче далі одіјшов од старших. Думка, котру пускали в народ царь і Скоропадськиј, шчо Мазепа «ізмінив» не «для общей пользы народа Малороссіјскаго и содержанія вольностей ихъ», јак писав він в універсалах.— а «для собственной своей тщетной славы и властолюбія своего», — шчоб «учиниться въ Украинѣ самосластнымъ княземъ... жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (Чтенія, op cit., 187, 194, 197) або стати кньазем Сьеверським (тамож 195) отголосилась в 15—20 віршиках цього варјанта так, шчо Мазепа вже хоче бути царем, а Паліју даје королевство. — Справди Мазепа вимовльав собі в Ст. Лешчинського имја кньазьа і обладаньња војіводствами Полоцьким і Вітебським. (Армфельд, у Костомарова; Р. М., 1882, Сент., 204).

В вірш. 45 причепились слова з «королем швецьким» до одјізду Мазепи в Москву в 1705 р.

11.

Ој, під дубом, Стародубом
Там льахи суд збірали,
Того Семена, того Паліја
На баль зазивали:
— «Пријідь Семене, пријідь Палију,
В гості до мене;
Зготују вечеру, дорогіјі напитки
Та і умисне дльа тебе!»
Ој, да скоро Семен, ој, да скоро Палиј
На подвірје зјізжав, —
Зараз јому прокльатиј Мазепа
Чашу вина виношав.
Ох, да скоро Семен, да скоро Палиј
Та вина напивсьа, —
Свому коньу, коньу вороному
На гриву похиливсьа.
Ох, скрикне прокльатиј Мазепа

Та ј на своїх жандарів;
«Возьміт Семена, возьміт Палија
Да закујте у кајдани!
Сам коња сідлају, з двора вијіжају,
До цара на столицьу, —
Ох, возьміт Семена возьміт Палија,
Да закиньте у чугунну темницьу...
— Здоров цару, најаснійшиј цару,
Превеликиј дару!
Хотів Семен, хотів Палій
Світа звојувати, половину одібрати,
Од міста, до міста (до Сібіру,—прим. співака)
Воропими кіньми заньати.»
Ох, обізвався Семен Палій
У чугунні темниці:
— Ей, бреше, бреше прокльатиј Мазепа
У цара на столиці!
Ој, у недільу, рано по раненьку,
Јак місяць добре в гору підбився,
Вже Семен, вже добриј хлопець
Із Сібіру свободився.

(Зап. в Сквирськім повіті, Кијівськ. губ. З паперів Ів. Рудченка, 60-х рр.).

Початок сплутаниј: *Стародуб* попавсь в оповіданьня про арештуваньня Палија з історіјі походу Мазепи в 1708 р. Тоді багато було розмови про Стародуб, — бо шведи увійшли в Украјіну через землью Стародубського полку; царь звелів Мазепі виступити до Стародубу; в с. Горках, Стародубського полку, Мазепа зіјшовсь з шведським королем. (Костомар. Р. Мысль, 1882, Окт. 210—229). Вороги Палија повернуті вже просто в *льахів*, — бо така вже звичка неписьменних украјінців всьаких ворогів обертати в льахів: так в однім варјанті про рујіну Січі в 1709 р. Галаганові козаки ј москалі повернути в льахи (див. в I розділі, стор. 1). Јесть варјант пісні про рујіну Січі в 1775, в котрому ј тут винні льахи, — а в однім галицькім варјанті пісні про Саву Чалого ј цього слугу льашського вбивајуть не запорожці, а «льахи-гајдамахи». Јак між Мазепиними сердьуками було багато льахів, — або коли арештуваньня Палија було на руку польакам, то навіть Гра-

бьанка писав, шчо «Мазепа, *по намовѣ Лядской,* о Палѣи началъ промышляти. И по многихъ дому обидахъ змыслилъ (на него) змѣну, и вземши его, далъ подъ московскій караулъ, и потомъ на Сибѣръ заслалъ». Op. cit., 242).

В віршику 26-ому видно охоту говорити з висока,— а далі донос Мазепи на Палія росказуєтьсьа фантастично, јак в казках говоритьсьа про ізміну самого Мазепи. Також мальуєтьсьа далі ј те, јак Палій із Сібіру свободивсьа.

12.

1. Солодким медом, да солодким вином кубки исповньали,
А ј у тој час Семена Палија на бенкет зазвали.
Оj, јак крикне пес Мазепа на своји лејтари:
— «Возьміть, возьміть Семена Палија да забијте в кајдани!» —
5. Оj, забив же у кајдани да вкинув в темницьу,
А сам јіде, пес Мазепа , к осудару на столицьу:
— «Не ја ж тобі, велик осудару, не ја тобі *змьена*,
Змьена ж тобі, велик осудару, од Палија Семена. —
Оj, јак зијшов Палій Семен на високу могилу:
10. — Стијте ж, молодці, не лькајтесь, шче ж ја не загинув! —
Оj, јак крикнув да великиј сударь, сидьа на столиці:
— «Бежіть, бежіть випускајте Палија з темниці,
Нехај бежить не пускаје Шведа на столицьу!»
Оj, ішче хміль зелененькиј з землі витикавсьа,
15. А уже Палій Семен з Шведом војовавсьа.
Оj, уже хміль зелененькиј з тичини до долу,
Не пускаје Самен Палій а Шведа до дому.

(З паперів Максимовича. Помічено јого рукоју: «Около Межигорскаго монаст.»).

Сібір пропушчена. Палій чудесно увільньајетьтьа, по казковому.

13.

1. Оj, з морьа та до Перекопу
Та вітрець повіваје
Еj, а вже, а вже прокльатиј Мазепа

Палія Семена та на баль зазиває:
— «Ой, прибудь, прибудь, Палію Семене,
На бенькет до мене,
Ой, то ж не буде, Палію Семене,
Тобі зміни од мене». —
Ой, тілько Палій Семен
С добра прибуває
Ей, а вже, а вже прокльатий Мазепа
Чашу вина наливає.
Ой, тілько Палій Семен
З чаші вина напився,
Ей, вороному та коникові
Да на гриву схилився.
Ой, як крикнув прокльатий Мазепа
А на свої латпани:
— «Ой, візміт, візміт Палія Семена
Та забийте в кайдани.
Ей, а забивши ј у кайдани
Та укиньте в темницьу.....»
Ей, сам поїхав прокльатий Мазепа
Та до царьа на столицьу.
— «Ей, здоров, здоров ти, Восточний царьу,
Шчось мају казаги.
Ой, хоче, хоче Палій Семен
Да ј на царьа воювати». —
— Ой, брешеш, брешеш, прокльатий Мазепа,
Ой у того царьа на столиці:
Ей, а вже ж, а вже ж Палій Семен
Да вже не в темниці.
Ой, брешеш, брешеш, прокльатий Мазепа,
Не правду говориш:
Ой, не воював Палій Семен
Та либонь і не буде.
Ой тілько ж мені Палій Семен
Чужу землу здобуде. —
Ой, пішов, пішов Палій Семен
Та у степ гульати,
Ой як став, як став Палій Семен
Як став на Мазепу воювати.
— «Ой позволь, позволь, ти Восточний царьу,
С плеч голову зньати!

— О! не позвольу, Палію Семене,
С плеч головки здіймати
Ой-но позвольу, Палію Семене,
Під обахту узьати.
Ех, *как* посмотрить прокльарій Мазепа
Јак у степу будем гульати,
Ей, то посмотрить прокльатиј Мазепа,
Јак будемо з ним воювати.
Ей, по тім гульаньні-воювальні позвольу
С плеч головку зньати!

(Зап. в с. Кашперовці, тарашч. пов., кијівськ. губ., ад діда Логвина, в 1867 р. Л. Маџијевич).

Цај варјант задержав старијі вираз «*Восточнијі* царьу» (дав. у нас в І-му розділі, стор. 68—70, 136) та тільки увесь він перејшов через салдатську виправку: *лејтари* обернулись в јакихсь *латпанів,* розмови переплуталісь і војна Палија з Мазепоју ј услуги Палија цареві стратили дијсні, — історичні, форми і стала фантастичноју.

14.

Із за гају зеленого бујниј вітер повіваје,
Там прокльатиј Мазепа Палија Семена на бенкет зазиваје:
— «Ој, прибудь, Палію, ој прибудь, Семене, та ј на бенкет до мене,
Геј, да не буде, Палію Семене, тобі кривди від мене.
А јак тільки Палій, а јак тільки Семен в нову браму ујіжжаје,
Геј, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа медом-вином наповаје.
Ој, јак тільки Палій, ој, јак тільки Семен меду-вина напивсьа,
Геј, зараз, зараз вороному коњу на гривоньку ј похиливсьа.
Ој, јак крикнув-гукнув прокльатиј Мазепа та на своји гајдуки:
— «Геј, ізвјажіте Палію Семену та ј назад руки.!»
Геј, ізвјазали Палија Семена, закинули у темницьу,

А сам поїхав прокльатиј Мазепа аж до царьа на столицьу.
— «Гей, здрастуј, здрастуј, а ти білиј царьу,
Уже Палій Семен у темниці». —
— Гей, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа,
Јесть він даже на столиці. —

(З паперів Ів. Новицького).

Інтересно, јак примір того, јак вривајетьсьа піснья.

15.

З низу, з низу, з низу та з Лиману.
Та вітер повіваје,
Гей, там Мазепа Паліја Семена,
На охоту визиваје.
— «Гей, прибудь, прибудь, Палију Семене,
На охоту до мене, —
Гей, не буде, Палију Семене,
Тобі кривди од мене!»
Гей, скоро Семен, ој, скоро Палій
Та на двір прийізжаје,
Ој, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа
Медом-вином напуваје;
Гей, скоро Семен, гей, скоро Палій
Меду- вина напився,
Ој, він своїому коньу вороному
Та ј на гриву похилився.
Ој, да крикнув прокльатиј Мазепа
Та на своїх уланів:
«Гей, возьміте Паліја Семена
Та забијте в кајдани!»
Ej, узьали Паліја Семена
Та вкинули у темницьу,
А сам поїхав прокльатиј Мазепа
Аж до царьа на столицьу.
— «Гей, чолом-чолом најаснійшиј царьу,
Превеликаја сила!
Ој, хоче Палій Швенда уловити, (sic!)
Москаља вирубати.»
Ој, обізвавсьа та Палій Семен,

30. Та сидьучи у темниці:
— «Ой, бреше, бреше, прокльатиј Мазепа
Ой, у царьа на столиці. —

(З паперів Ів. Рудченка, зап. в с. Романовці, сквирського пов. кијівськ. губ.).

Віршик 26 служить дльа провірки віршика 13-го варјанта 4-го ј шчирости всього того варјанта. Віршик 26 показује початок темноти історичного спомину.

16.

1. Ой, з низу, з низу, з морського лиману
Бујниј вітер повіваје —
Прокльата Мазепа Палија Семена
На бенкет зазиваје.
5. — «Ой прибудь, прибудь, Палију Семене,
На бенкет до мене;
Не буде тобі, Палију Семене,
Тобі кривди од мене!» —
Ой, а вже Семен, а вже Палиј
10. Ј а до двору не дојізжаје,
Прокльатиј Мазепа Палија Семена
Медом-вином витаје.
Ой, а вже Семен, а вже Палиј
Меду-вина напивсьа,
15. Ой, а вже Семен, а вже Палиј
На конику похиливсьа.
Ой, а крикнула прокльата Мазепа
Ј на своји гајдаји:
«Ой, візміт Семена, ој візміт Палија,
20. А забијте в кајдани.»
Ой, узьали Семена, ј а взьали Палија
Ј а вкинули ј а в темницьу
Ј а сам сів на конья, појіхав до царьа,
До царьа на столицьу.
25. — «Ој, здоров, царьу, ој, здоров, государьу!
Ј а шчо в тебе чувати?
Ј ој, беретьсьа Семен, ој, беретьсьа Палиј
Ој, на царьа ј војувати». —
Ој, ј вже хміль, ј а хміль зелененькиј

30. J а в головочки вjецьа.
Ой, прокльата Мазепа да і з государем
Да j на столиці бjецьа.

(Зап. в с. Будаках, аккерманського пов., бесарабськоjі губ. на Шабаланькій косі од рибатки Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцькиj).

Мазепа обернутиj в жіночу форму. Слова про хміль перенесено на Мазепу; војна jого — в столицьу.

17.

Був колись у цара Петра дуже храбриj војака, Семен Палиj, і був у цього цара повіренниj спершу Мазепа. Мазепа став завидовать Семену, шчо цар став шчиро льубить jого. А Мазепа був чоловік з неправдоjу дльа царьа, тільки держав те до пори в собі. Він забачив, шчо Семен Палиj дуже шчасливо бjетьсьа з ворогами царськими. Jак хотіла зачинатьсьа војна з Шведом, то навісниj Мазепа задумав вбить Семена:

— «Прибудь, Семене Палиjу, на охоту до мене,
То не буде, Семене Палиjу, тобі кривди од мене». —
Скоро Семен, скоро Палиj на поріг ступаjе,
Прокльатиj Мазепа з карабина забиваjе.
А забивши Семена Палиjа, та кинув j у темницьу;
Сам поjіхав, прокльатиj Мазепа аж до царьа на столицьу.
Не слишить Восточниj цар Мазепи на столиці,
Тільки слишить Семена Палиjа, сидьачого в темниці.

А Мазепа думав, шчо Семен Палиj уже не живе, та j став кепковать над ним:

— Чом, зелениj хмельу, по тичині не вjешсьа?
Чом, Семене Палиjу, із Шведом не бjешсьа?

Еге! кажи здоров!

— Хміль зелененькиj уже викидаjе,
Уже Семен, уже Палиj в чужі стороні гульаjе!

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., кијівськ. губ., М. Ганіцькиj. «Кіевлянинъ» 1866 г. № 111).

Показ, jак пісньа вже забуваjетьсьа j заміньаjетьсьа прозаjічноjу (простомовноjу) казкоjу, з образами фантастичними, а не історичними.

18.

— «Гей, прибудь, прибудь, Семене Палію,
На охоту до мене,
Ей, та ј не буде, Семене Палію,
Тобі кривди од мене».
Ей, скоро, скоро Семен Паліженко
Та ј у двір уїзжає,
Ей, зараз, зараз, превражиј Мазепа
Чашу вина наливає.
Ей, ој, јак випив Семен Паліженко,
Та ј на копьа похилився.
— «Ей, чи не будеш, Семене Палію
А на царьа воювати?» —
— Ей, ја не буду, прокльата Мазепо,
Та на царьа рук здіймати. —
Ей, јак крикнула, прокльата Мазепа,
Та ј на своїј једнорали:
— «Ей, возьміт, возьміт Семена Палија
Та забијте в кајдани».
Јак узьали Семена Палија
Та ј у темну темницьу
Ей, а сам бреше, прокльата Мазепа
Та ј у царьа на столиці.
Ей, јак проспавсьа Семен Паліженко
Та ј у темніј темниці,
Ей, розбив, розбив прокльатіј Мазепі
Всі покоји і світлиці.

(Зап. в с. Краснім Куті, тарашч. пов., кијівськ. губ. Ів. Новицькиј).

Хоч шче пісньа, — а вже по характеру казка: Мазепа— јакась мара, жіночого роду; сам Палії характерник, шчо розбив стіни.

19.

Ој, пјуть, та ј пјуть та два козаченьки,
Вони пјуть та гульајуть,
Та вони с собоју Семена Палија
На охоту підмовљајуть.
— «Та поїдьмо, Семене Палію,

На охоту із нами,
Бо вже не буде, Семене Палію,
Тобі зрізноньки над нами».
Та не вспів же та Семен Палій
Та меду-вина напитьсьа,
Ой, поспішившсьа прокльватиј Мазепа
До Паліја примоститьсьа:
— «Ой, та беріте, хлопці Харшавці,
Семена Паліја під руки,
Та забијте Семена Паліја —
Та у крішкі заліза,
Ой, посадіте Семена Паліја —
Та у темну темницьу,
Та в залізну клітку,
За залізнијі двері».
А јак огльаділась та наша царицьа
Та не з вечера, в ранці:
— «Ой, десь немаје Семена Паліја
В мојему білому царстві.» —
— Ой, дај же нам, та наша царицьа,
Та ј двојноје жалуваньња
І ше ј красну одежу:
Тоді можем знати, можем розіскати
Та ј Семена Паліја, —
Ой, Семена, Семена Паліја, —
Превеликого лицарьа.

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Стара Водолага, валковськ. пов., харьк. губ. Співав чоловік в шинку. «Може», казав, «де шче је, а ја більш не чув», і називав Семена Паліја гетьманом. Пор. Кіевск. Стар. 1882 Мартъ).

Початок зовсім уже одійшов од історичноји правди. Він склавсь на спосіб початку пісні про обман дівчини, — напр.

Два козаки та в корчмочці пили,
Жидівочку Хіјавочку з собов підмовили.

(Головацк., Нар. Пѣсни Галицк. и Угорской Руси. I, 205).

або: У Кијіві на ринючку
Пјуть льашеньки горілочку
Пили ж вони да гульали,
Гальу јіхать підмовльали.

(Закревскій, Старосвѣтскій Бандуристъ, 1861. I, 79).

В середині, котра більш вберегласъ, льахи-сердьуки обернулись в «*хлопців Харшавців*». Кінець теж не історичниј і збива на казку, з московсько-салдатськоју барвоју (особл. вв. 23—27).

20.

Ой ти Семене, Семене Палію,
Ти преславниј козаче,
За тобоју, Семене Палію,
Та вся Украіна плаче.
Ой, не так же таја Украіна,
А јак город Полтава, —
Там торгује прокльатиј Мазепа
А вином зелененьким,
Та частује Семена Палија
А кубочком повненьким.
Баче, баче прокльатиј Мазепа,
Шчо Семен Палій спивсьа:
Він своему коньу вороному
Та на гривочку схиливсьа.
Ой, јак крикне прокльатиј Мазепа
Та ј на своіх гајдарів:
— «Беріть јого, превражого сина,
Заливајте в кајдани!
Ой, заливши јого у кајдани,
Закидајте в темницьу,
А закинувши јого у темницьу
Бијте з ружжів, пістолетів,
Шчоб Семена, Семена Палија —
Шчоб на світі було *ньету*».

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Баніїј, ізьумськ. пов. харьк губ. «Кіевск. Старина», Мартъ, 1882 г.).

Початок (віршики 1—5) з пісні про Морозенка (порівн. напр. у Метлинського, Нар. Южнорусск. Пѣсни, 408—412). Дальше зовсім не історично.

Інтересно, шчо в остатнім віршику Мазепа јавльајатьсьа москалем.

21.

Ой, під під городом, та під Козловим, ой, там пани стојали,
І там пани стојали, кубочки сповиньали, Семена частували.
Ой, не скоро један, Семен Палій впився,
І та на коніку, на буланенькому похилився.
Ой, у Полтаві прокльатиј Мазепа ј крикнув же він на своїј лејтарн:
— «Ой, беріть, беріть Семена Палија в кајдани!
А заливши јого в кајдани, кидајте в темниці...
Ой, гльанув, ой, Семен Палій на правују руку, —
Јого кінь буланенькиј а не вискочить із шведського трупу.
Ой гльанув а Семен Палій на ліве је плече, —
Аж позад јого конниченька буланого кроваваја річка тече.

(Зап. од чорноморців)

Забувајучись, піснья про Палија перевернулась з віршика 8-го в піснью про Ів. Нечаја. (Порівн. у Антонов. ј Драгоман. II, № 12). А все ж зоставсь спомин, шчо Палија арештували *пани*.

22.

Д. Костомаров, в своїй праці «Исторія казачества въ памятникахъ нар. южнорусск. пѣсеннаго творчества» напечатав виписки з варјанта Цертелева по «Полтавскимъ Губернскимъ Вѣдомостямъ» (1860, № 14—15) добавивши до них частини свого варјанту, записанного въ Суботові, чигир. пов., кијівськ. губ. (коли? ким?). Дља повности ми дамо тут з цього зводу одміни проти Цертелевського варјанту, котрі мусьать бути частинами з Суботовського.

1) — «Ой, пријідь, пријідь, Семене Палију, на охоту до мене,
Ой, не буде тобі, Семене Палију, кривди от мене!»
Ой, пријіхав Палій Семен да став з коња вставати,
Став јого пес Мазепа медом-вином частовати...

2) Ой, шчо ж мовить да Палій Семен, сидьачи в темниці:
— «Бреше, бреше пес прокльатиј Мазепа в листах
на столиці». —

. . . . . .

Ой, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, чом головок
не складајеш?
Ой, либонь же ти, прокльатиј Мазепо, із Шведом
накладајеш?
Ой, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, час із тичини
до долу!
Не пускај, Семене Палію, тих Шведів до дому!

(Русская Мысль, 1880, VI. 46—47)

В першій частині інтересно, шчо Мазепа зветьсьа *пес* (теж в вар. 12-ому), а не *прокльатиј* (в вар. 1-ому *прокльатиј пес;* в вар. 7-ому ј 18-ому *превражиј;* в 9-ому *вельможниј,* в 8-ому *вельможниј гетьман*). Певно, псом прозвала Мазепу чернь украјінська шче до јого зміни.

Перегльадајучи тепер усі варјанти пісні про Палија ј Мазепу, ми бачимо, шчо з 21-го (один, 21-ий, ми виключајемо, бо в нім кінець з другоји пісні) тільки *шестеро* з них кінчајутьсьа вијноју Палија з шведами (5, 6, 17, 20) або з Мазепоју без шведів (12, 16); сьуди ж треба прирахувати ј першу половину 7-го. *Десьатеро* варјантів кінчајетьсьа арештуваньньам Палија (8) або одјіздом Мазепи на столицьу (1, 2, 3, 4, 7, 10, 14, 15, 18), *один*— (18) висилкоју Палија (9), *один* приказом вбити Палија (20) *три* увільненьам Палија (11, 14, 19). Цеј розсчот показује шче раз, шчо пісньа склалась не про вијну 1708—1709 рр. ј ізміну Мазепи, — а про арештуваньньа Палија, в 1704—1705 р., — і шчо спомин про вијну ј ізміну Мазепи причепивсь вже послі.

ПРИЛОГИ ДО № 1-го

1. Казки про Паліja j Мазепу.

1.

Jак підступив Швед під Полтаву, то царь і став думать та совітуватьсьа з начальниками: jак би jого побідить? А один ото j каже: «знаjете, Ваше Величество, ja вам наjду одного чоловіка, шчо непремінно побідить jого. Мазепа j духу jого боjітьсьа; ви jого по Мазепиним навітам та прозьбам на Сібір заслали». — А хто ж се? — «Палій Семен!» — Jак же б же jого сьуди приставить до битви? — «А хочте, ja jого привезу до битви.» — Добре. Велику за се награду получиш. — Та j дав jому бумагу, а тоj і помчавсь по Паліja... Палій підспів jак раз на битву. Jавивсь до царьа такиj стариj, та обросшиj, борода по пояс, а ізмучениj у каторзі, — Боже!... Царь з ним поздоровкавсь, та j став просити прошченьньа. Каже: «Прости мене, Палію! Ja тебе обідив не знавши твоjеjі вірности.» — —Бог тебе, царьу, простить, а ja прошчаjу,—каже Палій. Та поговоривши з царем і пійшов до козаків. А козаки jого jак побачили, — Боже! jак зраділи, а він jіх давай цілувать... Далі j каже: «А де, хлопці, моjа чугунна *Стеха* (се jого льубима пушка була), та шчо ja з неjу під турка у Азов ходив, та вбив з неjі башу?» [1]) А хлопці зараз і кинулись jіjі шукать, та таки j знаjшли. — Боже! jак кинувсьа він jіjі цілувать, то так сльози j полилисьь з очеj. Поплакавши над пушкоjу, взьав прозорну трубу, та j дивитьсьа на манастирську дзвінницьу. Роздивившись і каже: «Ишь вражі сини! обідаjуть!» — Хто, батьку, обіда? — питаjуть козаки. — «Мазепа с Карлом і пушку сьуди виставили. Ось дajте, лишень, хлопці, ja своjу Стеху зарьажу». Та

[1]) На скільки звісно, Палій під Азовом не був, а ходив не раз під Очаков.

як зарьадив, як випалив, то так отьутьанта, шчо кушаньньа подавав, на двоје ј перервало. Мазепа, як побачив се, як схватитьсьа, як сплесне руками: —«От тепер», каже Карлові, «ваше величество, пропали ми!» — «Шчо? Як?» — «Палїј прийіхав: ја јого пушку почув». — «Не бојусьа твого Палїја», каже Карл, (він таки хвабриј був). — «Отже ж як хочте, а пропали» каже знов Мазепа Карлові.

На другиј день Палїј як узьав із своједеї Стехи палити, то шчо наведе на јакиј шведськиј рьад, то вони як полова ј сипьлютасьа.

(Росказувано в Полтаві 1857 р. З папері Оп. Маркевича)

Подібні казки надруковано також у Куліша, Записки о Южной Руси, I. 115—128; в Основѣ, 1861, № 11—12, XIV, в «Кіевлянинѣ» 1870, № 57; у Драгоманова, Малорусскія Народныя Преданія и разсказы, 201—207; в Кіевской Старинѣ, 1882, Мартъ, 611—612, Сент., 579—581; окрім того витьаги з подібних оповіданьь у Антоновича, Посл. времена козачества, 60—63, 73, і в Чубинського, в Записках Югоз. Отд. Русск. Геогр. Общества, I, 298. — У нас нема місьа, шчоб звести тут усі ці казки, і ми скажемо тільки об тім, в чому вони зходьатьсьа з піснями, або в чому ріжньатьсьа од пісень.

В піснях найголовнішча річ — полон Палїја Мазепоју; в казках — війна з Шведом. Цьа війна змальована в казках не тільки не історично, а навіть зовсім фантастично. Шче наш варјант найменше фантастичниј і найбільш історичниј. В других часто навіть затемнено знатьтьа, хто саме були Палїј і Мазепа: де коли напр. Мазепа зветьсьа корольком, а Палїј — јого генералом; Мазепа зроблениј хрещеником царьа ј т. д. В одніј казці С. Палїј навіть зветьсьа Степан Плаха. Мало того, шчо в кількох казках Палїј і царь перед битвоју вимовльајуть собі в Мазепи ј шведів передих на кілика днів, — јак в московських *билинах* (див. напр. «Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», вып. I, 58, вып. II, 58 і др., — де Илья Муромець просить строку аж на три місьаці). Мајже в усіх казках Палїј војује чудодіјно, «ангельською силоју»: поставить ратишче, то Мазепа видить ціле військо, — перекидајетьсьа собакоју, або літа під небо ј т. и. В двох казках навіть і Мазепа

змальований як волшебник. До того чудодійність Палія мальюється не в осібних (індівідуальних) образах, а в загальних, котрі часто здибуютьсьа в казках про всьаких других фантастичних лицарів, і котрі по більшій части не осібно украінські, а належать до тих, шчо переходьать од народу до народу і здибуютьсьа в казках усьаких народів Азіїі і Европи. Коли одна казка росказуе, як Палій перекидавсь собакоу і так бігав у табор Мазепи,— то це нагадуе, як в Слові о Полку Ігореві Всеслав Полоцький перекидаетьсьа вовком. В більшій части казок про Палія він кида здалека чудесну кульу, або стрілу (в XVIII ст.!) в страву Мазепі; подібне ж росказуетьсьа про лицарьа Михаілика (Зап. о Южн. Руси, I, 3; Антонов. и Драгом. I, 50). В варіанті Чубинського стріла Палієва влуча «в лусту мjаса» в Мазепи і Карла. Це вже як раз підходить до того, шчо здибуемо в III голові монгольських казок (на індійській основі) Шідді-Кур, — котрі не раз звjазуютъ наші (як і инчі европейські) казки з східноазіятськими. Там чудний чоловік Масанг, котрого товариші зрадоу покинули в провальлі, вибавившись звідти, як побачив, шчо товариші ідуть з польованьиьа і несуть кожний по шматку мjаса, пуска, шчоб нальакати jіх, стрілу. Ті по стрілі взнали, чиjа вона, і усі в один голос закричали: ми винуваті і т. д. (Шидди-Куръ. Перев. съ монгольскаго на русск. яз. ламы Галсана Гомбоева, 26; Этногр. Сборникъ, VI. Уся казка про Массанга дуже подібна до наших про Покотигорошка і Івана Богодавця у Чубинського, Труды, II, 231—235, 239—250). Порівн. в Московських билинах, як Васька Пjаницьа пуска стрілу в татарського царьа Калина, влуча в jого зьатьа (Кир., I, 72, II, 72 і др).

В одній казці (у Куліша, № 2) Палій вбивши волшебника Мазепу, палить jого і пуска попіл по вітру, так як це робльать усьакі другі казкові лицарі з змjами, напр. у нас Кирило Кожемjака (Зап. о Ю. Руси, II, 30).

Окрім усього иншого, тут само имjа *Палія* притьагло на цього историчного лицарьа звісний казковий образ. Подібне ж сталось і в другій казці, — в котрій Палія за те б то і прозвали Палієм, шчо він влучив змjа Полоза, котрого не міг вбити сам архангел Гавріїл; змій потік смолоjу. (Основа, l. cit.; у Антоновича натьакаетьсьа на другий

јаснішчиј варјант казки про те, јак *Палij чорта зпалив*). Але јак раз таке росказујетьсьа ј без имени Паліја (у Драгом. Малор. Нар. Преданія и расказы, 42, у Чубинськ. Труды, I, 19. Московськиј вар. див. у Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 83. Илья пророкъ и стрѣлецъ).

В однiј казці навіть зародини Паліја случились чудесно, од спаленоjі голови: Раз чоловік би то виорав льудську голову і приніс јіјі до дому, шчоб поховати. Та жінка јого сказала: «оцьа голова на својому віку багацько хліба перејіла». — Буде вона шче јісти! — одказала голова. Чоловік зльакавсь, — та ј спалив голову, та тільки попіл з неjі приніс «бог зна дльа чого» до дому. Там јого лизнула, замісць соли, дочка хазьајіна, — та ј завагоніла нашим лицарем. Дуже подібне здибујемо в сербськіј казці про збудованьньа стіни Царіградськоjі. Тут імператор наjіхав на мертву голову, котра каже јому: «на шчо ти мене топчеш; ја тобі можу пошкодити, хоча ј мертва». Імператор робить з головоју, јак чоловік в украјінськіј казці; імператорська дочка, встромивши палець в попіл, коштује јого — ј потім родить сина, котриј далі будује Царьград (Караджича, Српски Рјечник, 1852, 808, Цариград). Цьа сербська казка, котра мабуть пријшла до сербів з Византіjі (див. дослід д. Веселовського Le Dit de l'empereur Counstant, в Romania 1877) сама мабуть пријшла в Византіју з Азіjі, бо там јесть (персидсько-турецька казка «про голову, через котру погинуло 80 чоловіка». В ціј казці один купець в Арабіjі наткнувсьа раз на голову, на котріј написано було: «оцьа голова, јак була жива, то причинила смерть 80 чоловікам, і через довгиј час післьа свого погину вона шче мусить потерьати 80 душ». Купець товче голову на порошок, — але ј цеј порошок ожив в дочці купцевіј, котра родила од нього «сина тајни». Потім тој син одкрива вејзирьу обман јого 40 невільниць і јіх польубовників. (Tuti-Nameh. Eine Sammlung orientalischen Erzählungen. Nach der türkischen Bearbeitung übers. v. C. Rosen. L. 1858, B. II, 85—92).

Обидва оповіданьньа, сербське ј турецьке, јак бачимо, належать до старого кругу казок про льудеј з незмінноју долеју (фатальних) јак Кир, Мојсеј, Едіп, Ромул, Вікрамадітіја і т. и. Очевидно, шчо шматок з цих казок зајшов до нас і причепивсь до имени Паліја. Звідки зајшов він до нас, чи од

греків, чи од турок, напевно не беремось сказати,— а тільки слова жінки про голову і одповідь голови в нашій казці більш нагадують Туті-Намег, ніж сербську казку.

Після цього немає дивного, шчо в одній з наших казок про Палія і Мазепу росказуєтьсьа як раз таке, яке бачимо в десьатках казок усьаких народів про фатальних людей, — чоловіків і жінок, именно, буцім то Мазепа звелів вбити Палія і принести його серце, — та царь велів салдатам тільки замуровати Палія в стовп, а салдати принесли Мазепі серце собаче, замість Палієвого (Записки Югозап. Отд. Р. Геогр. Общ., I, 298). Подібне росказуєтьсьа напр. у Чубинського, II, 304 — про «Лева, купецького сина», котрого велить зарізать батько, — у De Gubernatis, Florilegio delle novelline popolare, 30, про Попельушку (La Cenerentola) котру велить зарізать батько,— про дівчину і мачуху, напр. у Афанасьева, Р. Нар. Сказки, № 121 (Волшебное зеркальце, — білоруськиї і великоруськиї варіант; в примітках, в т. IV, 269 вказуєтьсьа украінськиї варіант Новосельського, Lud Ukrajiński, I, 245 і Гребінки «Мачиха и панночка, малороссійское преданіе». В подібній німецькій казці у Grimm, D. Kinder und Hausmärchen, № 53, замість серцьа звелено принести легке і печінку, — а про серце знаходимо в другій казці, № 76) Подібне ж в казках про Соломона і його матір (див у Тихоправова, Лѣтоп. р. литерат. т. IV, 112, у Драгом. Малор. Нар. Пр. и раск. 100). Про азіатські первообрази таких оповідань див. у Benfey, Pantschatantra, I, 175.

В другій казці (Антон., op cit., 175; жаль, шчо не цілком напечатана) Мазепа, замкнувши Палія в темницьу, кида в море кльуч, котрий потім тільки чудом знайдено. Таке саме росказуєтьсьа в казках по всьаким крайінам, напр. в казках про великого грішника (З купи прикладів доволі буде вказати: старофранцузську історіїу папи св. Григорія, Vie du pape Gregorie le Grand, éd. Luzarche, 1857, і іїї переробки, в тім числі і ту, шчо напечатана в Костомарова, Памятн. стар. р. литер. II, 415—442; Luzel, Légendes chretiennes de la Basse Bretagne, I, 83, 262 і Драгоманова, Малор. Нар. Преданія, 131).

Цьа загальність і фантастичність образів, в котрих мальуєтьсьа Палій в простомовних казках, проти особистих, індівідуальних, і дійсних, реально-історичних образів, якими

мальујутьсьа јого суперечка з Мазепоју в старішчих варјантах пісні, — дуже інтересна, јак і те, шчо з годом, пісньа, јак почала забуватись, то варјанти јіјі зблизились до казок. Можна думати, шчо пісні зразу склались серед льудеј, котрі знали ј Паліја, ј Мазепу ј розуміли дијсні тодішні громадські, політичні, справи, — скоріш усього серед козацтва ј, певно, попереду на правобічніј Украјіні. Простомовні ж казки, певно, склались уже післьа Полтавського боју ј, мабуть, серед льудеј, котрі стојали дальше од громадських справ і котрих тілько вразило те, шчо царь раптом повернув Паліја на вольу, та шчо скоро потім шведи з Мазепоју втекли з Украјіни. Те, шчо з годом і варјанти пісні про Паліја почали зближатись, — сказать би: принижатись, — до казок, показује, јак з годом, через втрату волі ј пониженьньа освіти в Украјіні, понизилось серед украјінського народу розуміньньа громадських справ і својејі старовини.

Тільки все таки ј простомовні казки про Паліја мајуть своју вартість поетичну ј псіхологичну, а де јакі ј історичну. Вони, хоч і по својому, а все таки передајуть спомин про пригоди того часу, котрі не вдержались в пісньах. Так ми вже вказували, шчо в казці про те, јак Паліј шукаје свого коньа (котрого знаходить у водовоза, — те ж «в неволі») вдержавсь спомин про те, јак Паліј одшукував својі «стаднини ј бидла»; і спомин тој псіхологично појасньа те одшукуваньньа. Інтересниј в двох казках спомин, јак привезли Паліја з Сібіру на Украјіну. В вар. Чубинського царь би то сказав: «не везіть јого ні возом, ні верхи, а зробіть між пару конеј колиску, шчоб не струсивсьа». (Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298; в вар. Драгом., Мал. Нар. Преданія, 203, теж фантастично: «јак јого везти?... Коли прибігајуть читирі коні; кладовльать јого в рьадно, і чотирьох верхів кожному по кінцеві, і так јого шчоб везти, шчоб нігде і не здрігнути»). Шчось подібне мусило бути справді, бо Паліја страшенно скоро справили з Сібіру на Украјіну: 3 марта писав про јого цареві Гр. Долгоруков з Ніжена, а вже 30 марта він був у царьа в Воронежі! Але шче інтереснішчиј спомин про поступованьньа московського начальства ј віјська на Украјіні післьа ізміни Мазепи. Так в III вар. казки у Куліша говоритьсьа: «Так хотів царь за

Мазепу усьу Гетьманщчину вигубить, да ото ј каже Палію, јак уже побили Мазепу: «ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи злата, чи шчо?» — А він каже: шчо ж, царьу, ја буду просити в тебе одну річ: подаруј мені! — «Шчо ж таке? кажи». — Не пьундруј, каже, Гетьманщчини. — Ну, каже, добре; дьа тебе дарују» (Кул., op. cit., 128). В другому варјанті Куліша теж саме росказано фантастичнішче, — хоть здајетьсьа нам, тут характерно передајесьа царське *самодурство* ј ошоломіньнья народу украјінського пісьля ізміни Мазепи: «От за того-то вражого Мазепенка розгнівавсьа дуже царь Петро на Вкрајіну. Зараз шле указ, шчоб рубали в пень увесь народ. Уже ј шаблі повијмали, шчоб рубать. А тут усьуди в труби та в жоломійки смутно та жалібно вигравајуть, а по церквах молебні правльать, шчоб одвернув Господь гнів царськиј. Аж ось шле Петро другиј указ: велить всім голови здијмать. То вже ј шаблі поопускали, та шче таки голів не здијмајуть. А тут усьуди в труби та в жоломијки смутно та жалібно вигравајуть, а по церквах молебні правльать, шчоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третіј указ: прошчаје ввесь народ. Тогді вже всьуди скоки та музики. Звеселивсьа ввесь льуд христијанськиј».

В варјанті, записанному д. Хв. Вовком в 1881 р. в Тульчі (в Добруджі) це росказано так: «ну вже, каже царь, коли ти звојујеш Мазепу, проси в мене шчо завгодно, хоч півцарьва!» — Нічого мені, каже (Палій) Ваше Царськоје Величество, не треба, а звеліть тільки, шчоб дітеј більше лавами не вибивали». (А то, бачте, царь јак розсердивсь на Мазепу, то дав приказ вигубльати малоросіјанських младенців: одсунуть було лаву, та по під стіноју ј поставльать дітеј рьадком, а тоді лавоју ј придавльать до стіни; — так по всіј Украјіні робилосьа!) Царь зараз же видав указ, шчоб ніхто не смів младенців вигубльати». (Кіевск. Старина, 1882, Сент., 580. Порівн. тамож 1884, VI, 543—545).

Такі оповіданьня близько підходьать до того, шчо записано історикамі про поступованьня москвинів в Батурині. Царь написав Меншчикову, шчо отдаје «город на јого вольу». Тоді, јак росказује Фрикссль: «всіх городьан, без розбору пола, чи віку, перерізано; це в звичајах безчоло-

вічних московитів [1]). Замок і 30 млинів обернуто в купи угльу і каміньня. Меншчиков велів привязать до дошок трупи старшин козацьких і пустити по р. Сеймy, шчоб вони подали і другим звістку про погибель Батурина» [2]). (Костомаровъ, Р. М. 1882, Окт. 240). Таке саме росказуje не тільки і другий шведський історик Адлерфельд,— а і московський Ригельман: «Меншиковъ... повелѣлъ... не щадить ни одного человѣка, кромѣ начальниковъ ихъ и двухъ полковниковъ сердюцкихъ, яко главныхъ бунтовщиковъ и измѣнниковъ, представить къ нему для доставленія Государю, къ учипенію имъ достойной казни, а прочее все, исключая орудія, предать въ добычу солдатамъ, что въ самое короткое время и исполнено: городъ одержанъ, люди всѣ мечу преданы, какъ въ крѣпости, такъ и въ предмѣстьѣ, безъ остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ». (Лѣтописное повѣств. о Малой Россіи, III, 40).

Зоставсь по місцьам про Палія і такий спомин, котрий јасно показуje, чому в свій час народ льубив Палія і чому полон јого Мазепоју так вразив народ, шчо зараз же про те склалась пісня. Так в Васильковшчині і Хвастовшчині льуде, котрі росказували казку про Палія, прибавльали, шчо «Мазепа за те хотів стратити Палія, шчо народ звав јого козацьким батьком, а шчо народ звав Палія козацьким батьком і дуже льубив, за те шчо він обороньав народ од панів і од усіх, хто хотів јого зобидити» [3]).

2.

Мазепа, јак хотів шчо воjувать, да і питаjетьсьа Палія Семена:

«Оj, ти, Палію, Палію Семене,
Шчо ja думаjу, гадаjу?
Хочу ja царьа звоjувати,
А сам царем стати».

---

[1]) Подібне робилось і в Ливоніjі і у Доншчині.

[2]) Подібне ж робились в 1707—1708 р. в Доншчині. Див. в I-му розділі. 10—11.

[3]) Основа l. cit. Антоновичъ, op. cit. 73.

А Палій Семен на Мазепу каже:

— Ох, Мазепо, прокльатиj Мазепо, [1])
Шчо ти думаєш, гадаєш?! [2])
Будеш прикованиj
В царьа государьа
Кріз залізного стовпа.
Кочубеj да Искра
Пише листи знишка
До царьа государьа,
Шчо тошно хоче Мазепа
Царьа звоjувати
Да j сам царем стати.
Тоді Мазепа закинув
Палія Семена в темницьу,
А сам скочив до царьа в столицьу.
— «От же тобі, царьу-государьу,
Палій Семен зрада:
Хоче тебе звоjувати,
А сам царем стати». [3])
Оj, озветьсьа Палій Семен,
Да сидьачи у темниці:
— Брешиш, брешиш, прокльатиj Мазепо,
Перед царем в (на) столиці. —

Палія царь визволив с темниці, да j визвав до себе j просить joго: «чи не можно моє віjсько ослобонити, бо не знаjу, шчо се бjе?» Палій Семен просив, шчоб jому дали вигоду на сутки, бо перетрусивсьа за дорогу. Вийшов Палій туди, де бjутьсьа, да j встромив ратишче (копjе своjе) у земльу, — і віjсько Мазепино стало само себе бити. Приjшов хлоп до Мазепи да j каже jому:

«Туман по землі котитьсьа
Палій Семен на світ народивсьа».

Почувши сеjе, Мазепа прокльатиj злькакавсьа да j побіг до дому, да так біг, шчо в Батурині в церкву з конем забіг [4]).

(Зап. Вікт. Забіла, в с. Петрівці, прилуцьк. пов. полт. губ. в 1873 р.)

[1]) Перед цим рьадком стоjіть зачеркнуто: Шчо будеш проти
[2]) Післьа цього рьадка зачеркнуто: на царьа государьа
[3]) Це каже царьу Мазепа. Прим. розсказшчика. *В. Заб.*
[4]) Післьа цього перечеркнуто: «joго там і пjімали».

Цьу казку знайшли ми в досланому нам шчо в Кийві зшитку, котрий на першому листку надписаний так: «Малоросійскія пѣсни, записанныя Викторомъ Забѣлой. Село Петровка. 1873 года 6-го Августа». В початку другого листа надписано: «Пѣсни, записанныя изъ устъ старика семидесяти восьми лѣтъ Тымоша Колошы, по прозванію Перешивайла». Тут між I №-ом: — *Пісня про Платова Козака*» (московська: «Ой, да ты Расея, ты Расея», порівн. у Кирѣевскаго, X, 33—82) і № III-им: *Сава Запорожецъ перебіщикъ на сторону ляхів*» поставлено № II, над котрим було надписано: «Пісня про Мазепу», а потім поправлено: «Разсказъ про Мазепу». І дійсно цього оповіданьиа не можна співати. Це шчось середнье між прозоју і віршами, — котре тільки місцьами зближаєтьсьа до пісні, найбільш впрочім до пізнішчого варјанту, 10-го, (вв. 19—24) Слова ж: «оj, озоветьсьа Палій Семен» і т. д., взьаті просто з пісні.

Найбільш одрізьнаєтьсьа віршовна частина цеји казки од пісень своїм спомином про Кочубеја та Искру. Цеј спомин, певно, взьато з осібноји вірші, — котра могла бути j у руках Максимовича (див. далі), — так шчо ми можемо вважати всьу казку старого Колоши за рујіну вірші, котру склав јакијсь на пів письменниј чоловік, певно, пізнішче пісні, коли вже почала затемньатись памјать про дијсну історију Палија j Мазепи j уже склались про них фантастичні казки. Чи тој віршарь дльа својеји вірші вжив також частини пісні про Палија j Мазепу, чи частини пісні перемішались з частинами вірші вже в головах таких оповідачів, јак Колоша, не зважујемось сказати, поки не буде в нас в руках шчо других подібних варјантів.

Кінець казки Колоши, — про те јак Мазепа забіг з конем в церкву в Батурині, передаје по своjому паріканьиа царьа Петра на те, шчо буцім то «войска шведскіе, въ поруганіе Православію, въ церкви благочестивыя лошадей своихъ ставятъ». (Маниф. къ малорусск. народу, Ноября 9, 1708, Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, Отд. II, 190).

Порівньаньиа наших казок про Палија з уральськими про Рижечку (Русск. Вѣстникъ, 1859, IV, 411—433) див. в I вип. XIII, прим.

2. Перегльад віршів про ізміну Мазепи.

По плану видання «Историческихъ Пѣсень Малор. Народа», ми мусили б прикласти тут і всі старинні вірші про ті пригоди, про які говорять наші народні пісні. Та тепер ми мусимо берегти місце в нашому виданьи, а через те тільки коротко перегльанемо вірші про ізміну Мазепину і зупинимось тілько на важнішчих з них, найбільш на тих, котрі по чому небудь близче тичатьсьа до справи народніх пісень з тих часів.

I. *Вірша самого Мазепи,* котру приложив в 1708 р. до свого доносу Вас. Кочубей,— позначивши їїї так: «*Дума пана гетмана Мазепы,* въ которой значное противъ державы Великаго Государа оказуется противленіе». Ми подаємо тут усьу цьу «думу», вже через те, шчо вона з усіх инших написана мовоју, найблизчоју до народньої. Окрім того вона передаје одну з тодішніх думок усіх щирих украјінців, — думку про потребу згоди проміж себе дльа того, шчоб вернути цілість і вільність «розшарпаної матки Украјіни». Мазепа впрочім настоjував, шчо дльа такої згоди потрібно слухати одного, — звісно jого. Він забував, шчо вже jого попередника Самуjловича украјінці докорьали за jого «самодержавіе» (Див. віршу проти Самуjловича у Величка, Лѣтопись, III, 15—17, і § 6-ий договору Орлика з запорожцьами в Чтен. Моск. Общ. 1859. I, отд. II, 248). Ми подаємо тут віршу Мазепи по рукопису Кочубеjа без поправок Бантиша Каменського, — котрі зносимо в низ.

Всѣ покою щире прагнуть,
А не въ еденъ гужъ тягнуть,
Той на право, той на лѣво,
А все братя, тото диво!
Не машъ любви, не машъ згоды
Отъ Жовтои взявши Воды;
Презъ незгоду всѣ пропали,
Сами себе звоевали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всѣмъ намъ пановати,
Не всѣмъ дано всее знати,
И рѣчами керовати!

На корабель поглядимо,
И якъ много полѣчимо:
Люду, однакъ самъ керуеть,
Стирникъ и самъ управуеть; [1])
Пчулка бѣдна матку маеть,
И оное послухаетъ.
Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупѣ маеть сыны!
Еденъ живеть исъ поганы,
Кличеть: «Сюда Атаманы!
Идѣмъ матки ратовати,
Не даймо ей погибати!»
Другой Лъхомъ за грошъ служить,
По Вкраинѣ и той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чомъ ты вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Когды ажъ по самъ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ не мѣла,
И ажъ въ конець зослабѣла!» [2])
Третій Москвѣ южъ голдуеть,
И ей вѣрнѣ услугуеть;
Той на матку парѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
«Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
Отъ всѣхъ сторонъ воругують,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ не машъ зычливости,
А ни слушной учтивости:
Мужиками называють,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати,

---

[1]) Много людей полѣчимо:
Однакъ стирникъ самъ керуеть,
Весь корабель управуеть;

[2]) Когды ажъ по Днѣпръ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ слабѣла,
И ажъ въ конецъ силъ не мѣла!»

Вкупѣ лихо отбувати!»
Я самъ бѣдный не здолаю,
Хиба тилко заволаю:
«Гей, Панове Енералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, Панство Полковники,
Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Недопустѣть горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!
Нуте враговъ, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острыхъ сабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будеть слава,
Же презъ шабли маемъ права!»

(Чтенія въ Моск. Общ. и пр. 1359. I, отд. II, 109—110. Напечатана також у Соловьева, Истор. Россіи, XV, 317—319, і в Костомарова, Мазепа, Р. М. 1882, Сент. 190—192).

II. *Вірша* Ст. Яворського, митрополіта Рьязанського, котру він видав зараз же, як стала звісна ізміна Мазепи,— напечатана в Ригельмана, (Лѣтописн. Повѣствованіе о Малой Россіи, III, 54—55), а потім у Кирьѣевського, (Пѣсни, VIII, 245—249). Мова цеї вірші далеко більш церковна, ніж народня. Вся вірша — школьарсько-попівська лайка од имени «Росіи» (Украйіни) на «бѣса», «волка», «Каина», «Іуду» — Мазепу, — до котрого перше буцім то «бысть матерняя любы» од тиї Украйіни. Між инчим тут здибуємо і слова про зневагу церков:

«Божія храмы быша, днесь же вертепы
Отъ Шведскаго льва и волка Мазепы».

III. «*Псалма новозданна, Трубоју названна*», напечатана в «Источникахъ Малоросс. Исторіи, собран. Д. П. Бантышемъ Каменскимъ» (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 238—241) зложена теж зараз по ізміні Мазепи украйінцем, котрий сховав имя своє в «початковыхъ диктіяхъ» своєї псальми і бравсь «измѣнниковъ Царскаго

Пресвѣтлаго Величества, аще будетъ въ томъ державная воля, всѣхъ овѣршеписати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и пагубу». Післьа довгого вступу, в котрому поясньяєтьсьа, на шчо «писальма» названа «трубоју», — віршарь обертаєтьсьа до Мазепи:

Ахъ зрадливый Яне, Мазепо Гетмане!
Чемъ зрадилесь Царя, Царя Государя?
На чемъ ти сходило, чего недовлѣло:
Гонору, чи славы, чи златой булавы?
Що въ земли и въ морѣ, то е въ твоемъ дворѣ,
Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало? і т. д.

і проходить до того, шчо

Обаче все тое серце твое злое
Не такъ услаждало и увеселяло,
Якъ сами вѣсти и Лядцкіе листы.

Дальше јде властиј осередок вірші, — котриј увесь дихаје ненавистьу до льахів. Сам Мазепа дльа віршарьа «Льах родимиј». Ціль Мазепи тут, јак і в маніфестах царських,— піддати Украјіну льахам, благочестије перевернути на Унију. Но того, сподівајетьсьа віршарь, не буде.

Ахъ, незбожный Ляше, на вѣно ти наше
Чигаешъ, и здоровье, тобѣ безголовье.
Постарому будетъ, якъ Богъ ся змилуетъ,
Надъ *Украиною, волною,* милою.
. . . . . .
Костелъ ихъ проклятый; Церковъ наша мати,
Бы искорененна была, превращенна
Въ Лядзскую унѣю, лечь маймо надѣю,
Же Богъ не попуститъ, и Царь не допуститъ;
Царь нашъ камень твердый[1]), Ляхъ з натуры гордый,
Про те камень Ляху, причина есть страху. і т. д.
. . . . . .
Царь Православный, знакъ любве преславный,
Покажи намъ нынѣ, въ злой нашей руинѣ!
Ускори потщися, кривдъ нашихъ помстися
Надъ Шведомъ невѣрнымъ мужествомъ безмѣрнымъ,

[1]) Нагад на имја *Петра,* — по грецькому *камінь.*

Бы ся кавалерства розніи Кролевства
Твоего были, тебѣ ся кланяли,
Бы твой двоеглавный, бѣлый Орелъ славный
Въ Польской сѣлъ Коронѣ, на кролевскомъ вронѣ,
Не жалѣй на Ляха сѣрчистого праха:
Далѣй ихъ *за Вислу зажени зумислу!*
Нехъ Ляхъ знаетъ пашу силу и отвагу
Непреодолѣнну, всегда неизмѣнну,
Великоросейску и Малоросейску,
Страшну, неприступну, *двухъ Росей* сукупну!
. . . . . .

Трохи далі віршарь згадує Кочубея і Искру:

Ахъ злый, необачный Гетманъ Ляхъ, врагъ значный,
Хтѣлъ дать Украину Ляху злому сыну.
Кочубей на оный совѣтъ, злыхъ радъ полный,
Же не соизволилъ, смерть му за нь зготовилъ.
Пане Кочубею, ты сь былъ судіею,
Предъ судію Бога сталъ гдѣ та мзда многа.
Квитнучая рожа, жался тобѣ, Боже,
Увяднула сь пынѣ въ Кіевѣ невиннѣ.
Вкупѣ также Искра забитъ есть отъ мистра.

Кінчаєтьсьа вірша довгенькоју промовоју віршарьа об тім, шчо він сам

Псалму изложивый, заяць есть ляклывый,
Бо есть престрашоный, сродзе поношоный
Отъ Пановъ, злыхъ сыновъ, заздросныхъ Каиновъ,
Лютѣ разграбленный и уничтоженный і т. д.

Письменська ціна цій вірші не дуже велика, јак моральна високість самого автора. Та все таки інтересно, шчо, припадајучи перед царем, він не зрікавсьа, шчо бажаје, шчоб Украјіна зосталасъ вольноју, та шчо, навіть підбивајучи царьа војувати льахів, він нагадував старе бажаньња украјінського народу, зајавлене в часи Б. Хмельницького і поновлене в часи Палија, — «загнати льахів за Вислу», то б то в землъу справди польську, і значить увільнити од них усъу Правобічну Украјіну з Волиньњу, котрі прилучені були напроти бажаньња народу до «Корони Польськоји». [1])

[1]) Порівн. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа» II, № 6: Пісні про Перебијноса.

Ми вже згадували, — шчо царь Петро зовсім не те мав та думці: він поклав і тепер, як перед полоном Палія,— вернути Правобічну Украйіну Польщчі.

IV. V. VI. VII: вірші украйінців досить уже помосковлених і, певно, проживавших в той час в Московщині, напечатані в Кирьеєвського (Пѣсни, VIII, 236—245) а також і VIII вірша, приложена по польському і по руському до книги Ф. Прокоповича «Панегирікос или слово похвальное о преславной надъ войнами свѣскими побѣдѣ»,— (частина в Пекарського: Наука и Литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, II, 197—200; також у Кир. VIII. 252—253) — нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки. Інтересно хиба в вірші *г* у Кир—го, в наріканьні Шведа на Мазепу:

Мазепа дуракъ, зъ деревни казакъ
Сюду мя призвавъ,
Видя же гибель, свою погибель
Отъ меня збѣжавъ (?)

IX. Вірша *Мазепѣ измѣнникy Задньпрянскому и Вкраинскому*, напечатана як пісньа в Головацького, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, I, 35—36, без показу, звідки взьата, — і перепечатана в Кирьеєвського, VIII. 249—251. Після епіграфа з псалтира, — віршарь пита:

Мазепина слава, безумная глава, щоʼсь ты учинила?
Царя оставляешъ, къ Шведомъ забѣгаешъ, войско засмутивъ,
Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь і т. д.

Далі віршарь радить Мазепі «склонитись цареви» і докорьа його тим, шчо

Батуринъ славний се днесь зоставъ шпатный, а черезъ его зраду,
Души погубивъ есь, и градъ розоривъ есь, самъ пидешъ ко аду.

Друга половина вірші видимо попсована переписчиками. Найінтересніше в ній запитаньнья

Ци битися маешъ, шчо *тутъ* Шведа привевъ Сѣверъ разорити?

З цього видно, шчо віршарь був сам сьеверьанин, чи сівръук, і писав шче в 1708 р., коли Шведи шче не посунулись в Полтавшчину. Јак видно з заголовку вірші, цей сівръук докорьав Мазепу ј јого задніпрьанським родом!

X. *Вірша в церкві в с. Жуках* (полт. повіту,—маєток Кочубеїв) коло ікони, котру буцім то шведи розлиніјували јак дошку, шчоб грати в *дами*, напечатана в Русск. Архивѣ, 1875, II, 28. Тут «Ивашко Мазепа» виводитьсьа «отъ адскаго заклепа», царь Петро зветьсьа «Господнимъ Христомъ Всероссійскимъ», — а про Шведів говоритьсьа, шчо ті

«Лютры церкви святыя въ турми превращаху,
Подножія и дамы съ иконъ сочиняху,
Съ иконъ подгнѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, подмосты дѣлали подъ кони.»

Звісно, тепер не можно провірити, скільки је правди в оповіданьню про Жуківську ікону, — але загальне наріканьня жуківськоји вірші, јак і других, на зневагу шведами церков і свьатошчів на Украјіні, страшенно вбільшане, навіть коли в ньому ј јесть зерно правди. Першиј пустив подібні наріканьня царськиј маніфест при самому початку походу шведів по Украјіні, — та інтересно, шчо царь не назвав ніодного украјінського города, чи села, де б сталась така зневага, — а каже темно: «Король шведскій въ нѣсколькихъ деревняхъ многихъ поселянъ, не сопротивляющихся ему, съ женами и дѣтьми порубить повелѣлъ, а въ церкви благочестивыя войска шведскія, въ поруганію Православію, лошадей своихъ ставятъ». Назива ж царь города литовські (білоруські) Минск, Борисов, а особливо Могилев, де б то «Шведы изъ всѣхъ церквей потиры и оклады святыхъ иконъ серебренные обобрали и пограбили... по церквамъ во время службы Божіей, съ собаками ходили, и что найвящшее всего и ужаснѣе, въ церкви соборной Могилевской святѣйшій сакраментъ, тѣло Христово, на землю выброся, и оный потиръ похитя, вино изъ онаго пили». (Чтенія, 1859, I, отд. II, 190—191). Перше завіренньа царьа, про мордуваньня шведами жінок і дітеј мирних сельан, зовсім не правда: шведи держали себе на Украјіні далеко льудьапішче, ніж мòсквини, — ј за ними не

було такого звірства, јак поступованьньа москвинів в Батурині, в Мајачці, Переволочні ј т. и. Не багато мусить бути правди ј у другому завіреньньу, вже через те одно, шчо царь би назвав села украјінські, де подібне случилось. На јого слова про поступованкньа шведів в Литві (Біліј Русі) Карл одповідав: «зухвальство, — ижъ церквей превращеніе намъ задаетъ, гды святынь Божіихъ всякое насиліе всегда возбранялисмо, установивши каранье, если бы кто оное насильствовати дерзнулъ. О церквахъ Могилевскихъ ничего намъ не вѣдомо, лечь это паки явственнѣйшое, есть ли оные, по выходѣ нашомъ, безбожными московскими руками ограблены и въ пепелъ обращены» (Тамож, 209). В могилевськіј літописі записано оповіданьньа, шчо шведські војаки, без свідому корольа, зрујновали Бујницькиј манастир під Могилевом, а дерево з церкви вжили на міст, — так король би то, здивувавшись, шчо кінь јого не хоче ступати на міст, казав поперевертати дошки ј, побачивши на них ікони, — звелів однести в манастир, а двох призвідчиків вчинку, звелів повісити. (Историч. свѣдѣнія о примѣчат. мѣстахъ въ Бѣлоруссіи, ген. м. М. Безъ Корниловича, 1855, 199). З другого боку звісно, шчо царь Петро, проходом через Могилев післьа шведів в 1708 р. звелів својім татарам і калмикам запалить город, — шчо ті ј зробили, зграбувавши јого перед тим; тоді згоріло ј кілька церков. Це була помста могилевцьам за те, шчо вони вибили московське військо в 1661 р., — коли по словам самого царьа «Москва дурна була» (БезъКорниловичъ, 170, 167—8). Інтересно, шчо ні гетьман Скоропадськиј, ні сам царь в дальших својіх маніфестах, нічого не казали вже про зневагу шведами православних свьатошчів.

XI. *Вірша над гробом Кочубеја ј Искри* в кијівськіј Лаврі напечатана в вивіренніј копіјі в Максимовича, Собр. Сочиненій, II, 241.

Јак бачимо, між віршами ј пісньами про Мазепу јесть велика ріжницьа: перш усього в тім, шчо вірші не знајуть Паліја, — замісць котрого дејакі з них споминајуть Кочубеја ј Искру, — ј нічого не мајуть проти панства Мазепи; вони цілком стојать на погльаді царьа ј архијерејів на всьу справу. Далі вірші зовсім не мальујуть тодішнього житьтьа ј інтересів народніх, навіть козацьких.

Тільки одна, — III-тьа, певно писана світським чоловіком, одлунује хоч національні змаганьньа украјінців проти Польшчі. Між инчим цеј характер віршів, јак і склад јіх, буде нам в пригоді при розборі непевних і фальшивих пісень про Пал'ја ј Мазепу.

Дльа повности одмітимо, шчо в пізнішчіј (половини XVIII ст.) ј мајже московськоју мовоју писаніј довгіј вірші «Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей» јесть довгеньке оповіданьньа про віјну Паліја з турками ј польаками ј про вход јого в Очаків. (Кіевск. Старина, 1882, Февр. 352—354).

---

3. Цертелевськиј варјант пісні про Паліја.

Цертелев помістив в својіј збірці пісньу про Паліја, котру потім втиснув в својі утвори Срезневськиј, обставивши јіјі јавно фальшованими недоречними віршами про Искру та Кочубеја, та підправивши јіјі по другим варјантам. Таку переробку передруковав пр. Безсонов в збірку Кирьејевського. Зрівньавши чистиј варјант Цертелева з повишчими, безспорно народніми, варјантами, ми думајемо, шчо ј јого можна вважати за варјант не фальшованиј, покрајніј мірі в својіј більшіј части, починајучи од віршика 14-го. От через це ми передруковујемо тут Цертелевськиј варјант, добавивши наші уваги најбільше до початку јого.

Ој, ти гадајешь, Мазепо, ти гадајешь изміньати;
Ој, ти хочеш, ти хочеш царьа отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хочеш да на столиці царем царствовати.
Ој, шчо взмовит гетьмане Мазепо к Паліју Семену:
— «Ој, Паліју, Паліју Семене,
Чи не зрадиш ти мене? —
Ој јак же ја мају, гетьмане Мазепо, тебе ізражати,
Коли ти будеш, гетьмане Мазепо, добре починати? —
— «Ја думају, Паліју Семене, в пень Москву рубати;
А сам хочу да на столиці царем царствовати».—
— Вперед же ти будеш, гетьмане Мазепо, у стовпа стојати,

А ніж будеш да на столиці Царем царствовати!
. . . . . .
. . . . . [1])
Ой пје Палій, ој, пје Семен да головоньку клонить
А Мазепин чура Палію Семену кајдани готовить.
Ој пје Палій, ој пје Семен, і з ніг ізваливсьа,
Барзо тому гетьмане Мазепо стоја удивившьа,
Ој, покликне гетьман на свој лејтари,
Шчоб забивали, Паліја Семена в кріпкиј кајдани.
Ој, покрикне гетьман на своји тислиці
Шчоб забивали Паліја Семена в кріпкі скрипиниці.
Не дав гетьман Палію Семену ні пити, ні јісти,
Доки не вислав гетьмане Мазепо на столицьу листи,
А јак вислав гетьмане Мазепо листи на столицьу
Велів закинуть Паліја Семена в темнују темницьу.
— «О теж тобі, промовльаје, царьу, јесть Палій змінник.
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати;
А сам хоче да на столиці царем царствовати».
Озоветься Палій, сидьачи в темниці:
— Бреше, бреше гетьмане Мазепо в царьа на столиці!
О теж тобі, да праведниј царьу, сам гетьман ізмінник,
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хоче та на столиці царем царствовати! —
Ој, шчо взмовјать мосцівиј пани до праведна царьа:
Випускај ти, да праведниј царьу, Паліја с темниці,
А то будуть бесурмени Шведи на твојій столиці! —
. . . . . .
. . . . . [2])
Да шче хмельу да шче зеленењкиј на тичину не ізвившьа,
А вже Палій під Полтавоју і с Шведом побившьа.
Да шче хмельу да шче зеленењкиј головок не схилив,

---

[1]) Здѣсь какъ видно изъ смысла пѣсни пропущено нѣсколько стиховъ. *Прим. Цертелева.*

[2]) Здѣсь также пропущено, кажется, нѣсколько стиховъ. *Прим. Цертелева.*

По нашому, нијакого пропуску нема, — а јесть тільки скориј переход од одноји картини (рада в царьа) до другоји (битва під Полтавоју). *М. Д.*

А вже Палій під Полтавоју і шведів побив,
Ой, кликне-покликне да королю шведськиј на гарматі стоя,
— «Утікаймо скоріј, гетьмане Мазепо, с Полтавського поля!»
Тогді вони утікали усі с під Полтави;
Бодаj вони не дождали битьсьа з козаками!

Зрівньавши початкові віршики, 1—13, з дальшими, вбачимо, шчо вони не однакові по складу. Початок збиваєтьсьа на *думу*, а дальше jде проста пісньа, тільки і в нij пробиваjутьсьа именительні спадки на форму звательних, jак часом бува в думах (бреше гетьмане Мазепо... кликне королю шведськиj). Окрім того ці початкові віршики jакісь обірвані, противномовльачі (порівн. 1—3 з 8—9) і не шчільно приточені до дальшоjі пісні, так шчо сам Цертелев подумав, шчо між 13 і 14 віршиками мусив бути промуск.

Цертелев був шче не мудруjушчиj (наjівниj) збірач і наврьад він навписне фальшував пісні. З другого боку він не каже в переднім слові до своjеjі книжки, шчоб він брав своjі пісні з чужих записів, — куди могли проскочити, рьадом з правдиво-народніми пісньами, також і утвори віршарів, — а каже, шчо записав своjі пісні од кобзарів. Покладаjучись на це все, можна допустити, шчо Цертелеву здибавсь jакиj небудь кобзарь, котриj співав і просту пісньу про Палиja, та тільки всилувавсь переробити jиjі на думу, чи псальму, — хоч, jак видно, не дуже зручно. Наjбільше перероблені вірші 1—13, — хоча в усьакім разі вони подібні до 9—19 віршиків нашого варjанта 9-го, записаннього невним збірачем, а також довіршів в 2-j казці про Палиja. Дальше ж іде проста пісньа, подібна до шчиро-народніх, котрі надруковані в нас вишче.

В в. 38-ому не невне слово *бесурмени* в прикладі до шведів. В усьакім разі воно не може бути раннім. В віршах 43—46 видно слід обробки, може, j кобзарськоjі.

4. Перегльад фальшованих пісень про Палія і Мазепу.

Пісні про Палія і Мазепу,котрі ми не помістили в нашу збірку, — напечатані в виданьньах: *Срезневського* (Запорожская Старина. Харьк. 1833—38, т. I, кн. 1, 62—78, т. II. 79—82 т. II, кн. III, 142) *Максимовича* (Украинскія народныя пѣсни, М. 1834, 57—60, 110—111, 113, — Сборникъ украинскихъ пѣсень, Кіевъ, 1849, 88—91, — всі по Срезневському з малими одміпами; тільки 110—111 самостійна, потім перепечатана і у Срезневського) в *«Неофиціальная часть Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей*, 1860, № 14 и 15, — (по Срезневському і Максимовичу) у *С. Карпенка* (Васильковскій Соловей, 21, — по Срезневському і Максимовичу, з прибавкою двох віршів; 52, — так само, тільки з поправкою дуже вже незручного початку) у *Безсонова* (Пѣсни, собранныя *П. В. Кирѣевскимъ*, вып. VIII, М. 1870, 176—205, — по Срезневському і Максимовичу). З цих пісень хиба одна, та шчо в Максимовича надрукована в збірці 1834 р., на стор. 111—113 *(Мазепо Гетьмане, израдливый пане...)* може бути старою віршею XVIII ст. хоч і то навряд. Остатні ж чисто фальшовані, або цілком, або підправлені кількома віршиками з правдиво народніх пісень. Де які з тих фальшованих пісень Срезневський і Максимович прозвали *думами* (кобзарськими *псальмами)*, — тільки ж ті віршуваньньа, правда, не подібні складом до простих украінських *пісень*, не подібні також і до кобзарських дум, котрих тепер видано досить, шчоб їх характер вияснився.

Вже в переднім слові до першого тома «Историческія Пѣсни Малорусскаго Народа съ примѣчаніями *Вл. Антоновича и М. Драгоманова*» ми сказали нашу думку про фальшуваньньа украінських пісень в старих виданьньах їх, а найбільш у Срезневського, котрому слідував Максимович; потім про цьу ж сумну справу сказано було чимало *М. І. Костомаровим* в його статьті з поводу «Историч. Пѣсень Малорусскаго Народа» в «Вѣстникѣ Европы» 1874, Декабрь (див. особливо стор. 611 і далі [1]). Тепер у нас

[1]) Тільки ж д. Костомаров і після цеї статьті знов довірився

нема досить місцьа, шчоб подрібно зјасувати фальшивість показанних вишче пісень про Паліја ј Мазепу. Ми скажемо тільки по кілька слів про најважнішчі з них, в шчирость котрих, јак видно з приміра д. Костомарова, шче може хто небудь вірити.

«Пісньа» про «Паліја в Сібіру», — («прелестная», по Срезневському, «поэтическая», по д. Костомарову) — напечатана буцім то «со словъ бандуриста съ поправками по тремъ другимъ спискамъ» (звідки?). Але вона перш усього складом своїм зовсім не подібна ні до кобзарських псальм, ні до пісень. Про кінець јіјі сам Срезневськиј писав Максимовичу: «послѣдній куплетъ едва ли старинный. Что то отзывается Сковородинскимъ духомъ, сатиризмомъ конца прошлаго вѣка». (Рукопись у нас). По нашіј думці, ј цього мало: цеј «куплет» зовсім не подібниј до народніх пісень, вже потому, шчо в ньому пісньа, котру б то Паліј співаје з бандурођу, — вставлена в пісню, јак це робитьсьа тільки в письменських утворах, а ніколи в устних. Вже одного такого куплета досить, шчоб кинути тінь на всьу «пісньу». Далі початок цеји «пісні»

Високо сонце зходить, низенько *ложитьсьа*

не по украјінському. Він, очевидно, узьатиј з звісноји чумацькоји пісні. Ціји пісні звісно більш десьатка варјантів (у Рудченка, Чумацкія пѣсни, VIII, у Чубинського, Труды экспедиціи и пр. V. 1049—1052) і ні в одному нема

Срезневському ј Максимовичу і завважав јіх пісні про Паліја ј Мазепу за шчиро-народні в својій праці «Исторія козачества въ памятникахъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества», Русск. Мысль, 1880, Іюнь, 46—52, і в праці «Мазепа», тамож 1882, Іюнь, 74. — Замітимо також, шчо д. Костомаров омильно вбачав в пісні «Крикнув на хлощів бурлака в ночі» спомин про втечку Паліја з Маріенбурга (Р. М. 1880, Іюнь 45—46), — тоді јак цьа пісньа належить до завладінььа козаками (донськими ј запорозськими) Азовом в 1637 р. (Див. про це в Вѣстн. Европы 1877, Мартъ, 108) Кіевск. Стар. 1882, Сент. 413—436 і Ноябрь, 230—241). Пізнішче д. Костомаров отстав от такого погльаду на цьу пісньу (К. Стар. 1882. Авг. 367). Прибавимо дьа неспеціалістів, шчо ј у праці д. Вол. Антоновича «Послѣднія времена козачества на прав. сторонѣ Днѣпра», — котра вијшла раніше «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — (73, 171 –172, прим) віршуваньа «Шведського року» вважајетьсьа за шчиво-народнье, а пісньа про полон Паліја Мазепоју приводитьсьа по «Полтавськимъ Губ. Вѣдомостямъ».

слова *ложитьсьа* [1]). Так само неможливо, щчоб украйінець сказав: «Палій по Сібіру *бродить*», бо *бродити* в украйінців скорше: ходити по воді, ніж *блукати*. До того ж в усіх щчиро-народніх пісньах і казках про Паліja він мальуйетьсьа замкнутим у темницьу, а не блукаючим (бо народ бачив, jак Палій сидів замкнутим в Бердичові, Льубарі, Батурині). Усьа частина пісні, де Палій мальуйетьсьа з «вірним чуроjу», jакимсь *Стоусем* (?!), — нагадуje сентіментальні вірші початку XIX ст., а не народні пісні. А зовсім уже дивно, коли читаjеш, jак цеj Стоусь даje Палійеві «jаловуjу віту», — то б то «jалинцу гільку»: лівобережні степовики мусили б добре знати сібірську ботаніку, щчоб зложити такиj образ! Ніколи простонароднiй побожниj чоловік не сказав би: «не то богові молитьсьа, не то журитьсьа». Нарешті ніколи щчиро-народні пісні j казки не звуть Паліja *паном:* то jого ворог Мазепа — *вельможниj* пан (Див. вищче).

Щче більш незручно зроблена «дума про Полтавську битву»: «Шведського року, нещастливого літа» і т. д. Перш усього шведських років, — коли вже згодитись, щчоб це був украjінський вираз, — було на Украjіні два: 1708 і 1709 р. Далі всьа оцьа частина, — jак «у городі Лебедені царі і киязі (jакі??) великим дивом усі дивували, один до единого (а не *одного?!)* словами промовляли: про-щчо (а не *од чого?)* то, панове, у землі христиjанськiй не *стало* порьадку *ставати?*» — Про то, панове, щчо стали прокльаті бусурмани христиjан братами називати! — Хто ж теjе зачинав? — Начинав тее прокльатий Мазепа» — це все jавна пісенітницьа, по всьому, а не тільки «поэтическая прикраса», jак каже видавець. До того бусурманами украjінці звало тільки мусульман, а ніколи христиjан—шведів, — так само, jак в часи Паліja звали *каторгами* тільки турецькі *галери* (kadriga; порівн. в правдивих кобзарських псальмах у Антонов. і Драгоман., I, №№ 30, 31, 45) j не могли зложити слов: *живьем* (а не — живцем??) на *вічну каторгу* завдав». Слова цеjі

[1]) Од того Карпенко j поправив у себе початок: «низенько *сідаje*... Палій... *проживаje*». Так само Максимович поправив у себе: Срезневського: «та j сів *на поміті*» (так папечатано, — так і в власному рукопису Ср-ого, щчо в нас) на: «та j сів *у наміті*», — та тільки забув про сібірський холод!

«думи» про те, як Палій «прибув до білого царьа на столицьу великим постом», а під Полтаву «на свьятого отцьа Миколаја», як і про «панцирне» військо шведське, про те, як шведи в «Батурині мужиків та жінок у пень сікли да рубали» і т. д. — анахронізми (помилки проти часу) і невірности. — Звісно, в народніх піснях часто бувають історичні помилки, та не такі — і навіть менше, ніж в фальшованих піснях, де анахронізми або навмисні, або бувають як раз у тому, чого не знали вчені льуде в той час, коли пускалась фальшована пісня. Якось чудно, шчоб «дума», котра навіть памјатаје имја «Шеремета Бориса Петровича», — чужого, — не памјатала, коли і куди прибув свій чоловік, Палій. Діло в тім, шчо, коли приписував Срезневськиј до цеји «думи», — то јому «не случалось читать въ лѣтописяхъ о времени прибытія Палія» ні з Сібірі в Россіју, ні під Полтаву, — так јому вдались покази «думи» за «фактъ новый». А тепер ми знајемо, шчо Палија привезено до царьа в Вороніж 30 марта і зараз же одіслано до табору Скоропадського.

Найгірша ж з помилок в «думі» Срезневського, — це вірші об тім, як би то шведськиј король з Мазепоју

«А у городі у Батурині мужиків і жінок у пень
сікли да рубали,
Церкви палили, свьаті да ікони під ноги топтали,
Пліти справльали,
На тој бік Дніпра утікали».

Срезневськиј сам вказује тут помилку і дума, шчо ці вірші не на своєму місці, а мусьать бути перенесені в кінець думи, і шчо тут замість Батурина мусила бути Переволочна, до котроји Карл утік з під Полтави і коло котроји він переправивсь через Дніпр, — бо звісно ж, шчо Батурина шведи не рујновали (зрујновав јого Меншиков). Але і Переволочни теж шведи не рујновали. «Думи» і тепер, коли вже вони починајуть забуватись, не робльать таких помилок навіть там, де јде мова про пригоди XVI—XVII ст. А пјатьдесьат років тому назад, коли кобзарі співали такі псальми, јак про С. Кішку, коли вони мало помилялись, перелічујучи навіть полковників при Б. Хмельницькому, — неjмовірно, шчоб кобзарь поробив такі страшенні помилки! Придивльајучись близче до повищих віршів чуд-

ноїі цеї «думи»,—ми побачимо, шчо вони майже цілком зроблені з слов маніфесту царського про те, як би то шведський король поступовав в «нѣсколькихъ деревняхъ», (див. вищче, на стор. 53). Така фабрикація замазана анахронізмом і географичноју помилкоју, так буцім то звичајними в народній словесності!!

На решті порівнајмо кінець цеї буцім то «думи» з кінцьами правдивих кобзарських псальмів, на взгльад котрих він зроблениј:

1. Земле, земле христијанська!
Јегда ти була смутками і печальами наполнена,
Не знала, де родина об родині *промишљаје* (!)
Дај бог честь і хвалу світ-праведному государьу,
Да ј Семену Палију, превеликому папу (sic!)
Шчо не дав Шведу христијан на поталу.
Ој, дај, боже, усім христијанам многија літа
Да счасливого прожитија у сім світі. (Срезневськиј)

2. Земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко христијанська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерју,
Або брата з сестроју,
Або мужа з вірноју жоноју....

(в другому вар. шче:

Альбо кровну родину з родиноју,
Альбо близьку сосіду з сосідоју:

в третьому шче:

Товариша із товаришем)

Дај, Боже, миру царському
Народу христијанському
Славу (або здравіје) на многија літа

(в другому варјанті

Услиши, Господи, у просьбах, у молитвах
Льуду царському
Народу христијанському,
На многији літа,
До кінцьа віка, —

або в давнішче записанному:

Утверди, Боже, льуду царського,

Народу христијанського,
Війська Запорозького,
Донського,
З сијеју чернињу Дніпровоју,
Низовоју,
На многаја літа
До кінцьа віка.

(Див. у Антонов. і Драгом. I, 80—91. 124. 132. 219 - 220)

Јасність і конкретність (стисліcть) образів заневно кобзарських пісень і темнота в словах «думи» Срезневського видні зразу, так само јак і ріжницьа особистих побажань першоји цареві і Палијеві, «превеликому пану», і широка загальність побажань остатніх.

Пісньа «про Полтавську битву», надрукована в «Запор. Старинѣ», јак каже видавець, «по списку Н. Цертелева съ поправками по спискамъ И. В. Росковшенкова и моему собственному», — јесть просто кінець Цертелевського варјанта пісні про Палија, (див. вишче) в девјать віршиків, розвезениј на пісньу в 44 вірш. вставками ось јаких куплетів:

От-то вони тоді *шибко* (sic!) утікали
З полтавського польа;
Зхаменулась (!!!), звеселилась
Козацькаја долья, —

або шче і таких:

От-то обізвавсьа пан Семен Палій:
«Де ти, вірниј друже?»
— Ој, нема вже твого друга —
Обізвисьа, луже. [1])

Доволі подібних «куплетів», — шчоб зпроневірити цілу збірку того видавцьа, котриј заневньа, шчо він би то записав такі «куплети» з народніх уст!

Також не зручно перероблено в Запор. Старині і початок Цертелевського варјанту в осібну пісньу про полон

[1]) Срезневськиј настојује, шчоб читали таки: «*обізвисьа*, луже». Хто ж не скаже, шчо подібньа будівльа фрази, јак в цих двох останніх віршиках, — личить більше романсам Карамзинського часу, ніж народній пісні?

Паліj. Мiж 4 i 5 вiршиками прибавлено, jак Мазепа гуляje в Полтавi з Искрою j Кочубеjем i чогось «плаче j ридаje», j т. и. пiсля чого Мазепа вже опиняjетьсяа в полi j розмовля з Палijем, по варjанту Цертелева, тiльки серед цеji розмови впjять приточена, — i дуже не до ладу,—пересторога Палijевi од Искри. Цього Искру названо чомусь Максимом, — коли Полтавський Искра був Iван, а правобiчний (имjа котрого не було звiсно в часи виходу Зап. Старини) звався Захаром. [1])

Jак уже було сказано, Максимович передруковав в своji збiрки фальшуванiня «Запор. Старини» «про Паліja в Сiбiрi» j «Шведського року», додавши до них од себе вiрш «Мазепо Гетьмане, iзрадливий пане» j т. д.

Шчоб докладно розiбрати цю «пѣсню о Мазепѣ», котру Максимович першиj напечатав в своjiй збiрцi 1834 р. (стор. 110—111) ми мусимо подати jiй тут усю буквально.

1. Мазепо Гетьмане, израдливый Пане!
Злее починаешъ, съ Шведомъ накладаешъ
И на Царя Восточного руки пôдôймаешъ.

Пôднявъ еси Орду, изробивъ тревогу! —
5. А при тôй измѣнѣ бувъ Кочубей да Искра:
Пошли-жъ воны зъ-пôдъ Полтавы да до Царя знишка.

А Царь вѣры не дôнявъ, до Мазепы одôславъ:
Скоро-жъ ûхъ Мазепа взрѣвъ — барзо звеселився:
А Кочубей изъ Искрою слёзами облився.

---

[1]) В Запор. Старинi напечатана шче одна «пiснья» про Полтавську битву j друга про Паліja. Ми не будемо багато говорити про першу, бо в нij нема спомину про Паліja. Скажемо тiльки, шчо перша «пiснья» ця («Ой, трапилосьа прокльтому Мазепi та коржики jісти») котру Срезневський давав будiм то «со словъ бандуриста изъ 3 списковъ» нагадуje вiрш слабiшчих поетiв школи Гулака-Артемовського, напр. самого Срезневського. Другу ж («Охочиj ватаги козаками багатi») котру видавець здобув од Евецького,—сам Срезневський вважав за фальшовану. В цьому «формульарному списку» Паліja здибуjемо навiть куплет з «Наталки Полтавки» («Ворскла рiчка невеличка»...) а пр. Безсонов оборонья цю, jак каже сам видавець Зап. Стар. «малороссiйскую дичь», од самого Срезневського j каже власне про цеj куплет: «Это самое народное и лучшее мѣсто въ Старинѣ: оно сходится съ образами Московскихъ Былинъ, а тѣ въ семъ случаѣ возвращаются къ Слову о полку Игоревѣ». (Пѣсни собр. П. В. Кирѣевскимъ, VIII, 211).

10. Усѣ Паны Сенаторы, усѣ бенкетъ мали;
Кочубея-жъ изъ Искрою барзо забували.
Тôльки ты ихъ не забувъ, Миргородскій Пане, [1])
Що Кочубей изъ Искрою за Вкраину стали! —

У Кіевѣ на Подолѣ порубаны груши;
15. Погубивъ-же несь Мазепа невинныя души!

Ой выгорѣвъ весь Батуринъ, зôсталася хата; [2])
Да вже-жъ твоя, несе Мазепо, и душа проклята.

Бувъ у тебе, несе Мазепо, одинъ хлопець Нѣмецъ... [3])
Пôшло-жъ твое, несе Мазепо, усе добро нивець!

У Карпенка пісьля 9-го віршика:

Охъ, не одинъ украинецъ по нихъ зажурывся, —

в 11-му віршику перемінено «барзо (!) забували» на «дуже (!) обвиняли», — а в кінці прибавлено два віршика

А той німець (!) твій, Мазепо, небожъ Войнаровскій,
Пропадае у Якуцьку въ опалі (!?) Московській».

Перш усього кидаєтьсьа в очі в цій «пѣснѣ» нерівність ïïї ладу: віршики 1—4 одного ладу, — а кінець, з в. 14-го, йде на другиї лад; середина не підходить ні до початку, ні до кінцьа і кільки раз переміньа лад. Початок явно нагадуйе старі вірші, а найбільш «Псальму новозданну», де в чому навіть дословно, — а також віршу «Мазепѣ измѣнику», — з котроїу і у кінці «пѣсни» Максимовича йе дешчо спільного, хоч той кінець ріжнитьсьа од неїі ладом, піснъаним, а не віршовим. Можна б зовсім згодитись на те, шчо віршики 1—4 зложено коло 1710 р., йак дума Максимович про всьу своїу «пѣсню», — коли б не слова про *Орду*, неможливі дльа того часу, коли всі украйінці добре

[1]) Кажется, Мирг. Полковникъ Апостолъ, послѣ бывшій Гетьманомъ. *Прим. Максим.*

[2]) 1708 г. въ октябрѣ Князь Меншиковъ осадилъ Батуринъ, великолѣпную резиденцію Мазепы, разорилъ и сжегъ его до основанія; на мѣстѣ онаго было только нѣсколько хатъ, до 1750 г., когда избранный въ Гетьманы Каммергеръ Графъ К. Г. Разумовскій захотѣлъ перевести Гетьманскую резиденцію изъ Глухова опять на прежнее мѣсто. *Прим. Максим.*

Дійсно в 1709 р. і одніїі хати не зосталось. *М. Д.*

[3]) Капитанъ Сердюковъ Кенигсенъ. *Прим. Максим.*

знали, шчо то шведи, а шчо Орда (татаре). Віршики 5—6, про Кочубеја ј Искру, підходьать до тих, шчо јесть вишче в казці 2-ij. Віршик 7-иј споминајетьсьа в казці, шчо в Куліша, (Зап. о Ю. Р. I, 123) трошечки змінениј:

«А царь віри не доньав, та назад јіх одіслав.»

Так, значить, матерјал по крајніј мірі першојі половини «пѣсни» Максимовича знаходитьсьа то в старіј письменніј, то в устніј народніј словесности. Тільки ж все таки в цілому «пѣсня» цьа чудна, ј у всьакім разі не можливо, шчоб вона була народноју піснеју, навіть јіјі кінець, котриј маје пісньаниј лад. В народніј пісні не можливо таке обертаньньа, јак в вір. 12-му: «ты, Миргородськиј пане». Таке міг би написати хиба письменниј віршарь в часи гетьмануваньньа Дан. Апостола (1727—1734), та ј тој віршарь мусив би забути, шчо Апостол власне нічого не зробив дльа Кочубеја ј Искри [1]). Прирівньньа «невинних душ» до «порубаних груш», јак і спомин про «одного хлопцьа німцьа», — у народніј пісні не можливі. Післьа цього всього најбільше, шчо можно сказать на користь Максимовича з јого «пѣсней», — це те, шчо може хто в XVIII столітьтьу, але наврьад близько до 1709 р., зліпив оцьу віршу з частин других, — і шчо цьу ліпньу Максимович виправив по својому, јак він це робив мајже завше навіть з шчиро-народніми пісньами в часи виданьньа збірки 1834 р. За таку нашу гадку, — в усьакім разі проти шчирости цејі «пѣсни», — говорить і те, шчо Максимович не помістив јіјі в своју збірку 1849 р., котру він видимо хотів очистити од гріхів 1834 р.

Шчо Максимович навіть сам складав мов би то «народні пісні», — на це ми знајшли јавниј доказ в јого паперах,

---

[1]) Миргородськиј полковник, потім гетьман. Данило Апостол випрохав у Мазепи дозвол, шчоб јого сина, зьатьа Кочубејевого, і жінку јого не арештовували вкупі з Кочубејем. Посланиј Аповтола вспів обігнати посланних Мазепи, ј Кочубеј вспів вијіхати в Слобідчину. (Див. у Костом., [Р. М. 1882, Сент., 194—6] лист самого Мазепи, котриј оступајетьсьа за Апостола перед царем). Взагалі роль Апостола в усіј Кочубејівсько-Мазепинськіј справі була не дуже то достојна. Ставши гетьманом, Апостол поставив Кочубејенка полковником, — об чім даремне прохала Кочубејіха царьа шче післьа Полтавськојі битви (Ригельм. III, 88). І нас хотьать впевнити, шчо про такі пригоди може споминати народньа пісньа!!

де між инчим јесть листок з поміченоју дльа вкладу в збірку піснеју о *Мазепѣ,* дуже подібноју по манері до кінцьа повишчојі, а також до «пѣсни о Палѣѣ» (в Сібіру). Ми дамо тут точну копіју з цього «документа», котриј може підперти те, шчо ми сказали вишче в справі фальшуваньньа пісень.

Посѣявъ я пшениченьку,
Озимее жито [1])
А [2]) вже жъ мого козаченька
На Украйнѣ убито; [3])
Одъ Крюкова до Бубнова [4])
Не бôльшъ, якъ двѣ мили, —
Лежать нашû козаченьки —
По три по чотыри:
Въ кого руки, въ кого ноги,
Головы не мае.
Иншый лежить середъ поля,
Тôльки отдыхае. [5])
Одинъ козакъ — помêжъ другихъ,
Своихъ призывае:
«Простѣть, братця-товариши,
Я уже [6]) умûраю
Умûраю занапрасно,
На сёму я степу,
Клянѣть братця съ правнуками —
Гетьмана Мазепу:
«Счобъ не було добра ёму до вѣку одъ нынѣ,
Счобъ вôнъ загувъ якъ той вѣтеръ, счо вѣявъ въ долинѣ.
За те счо згрызъ Украйну якъ люта собака,
Счобъ вôнъ дождавъ до щобъ ёго повѣсивъ гицляка.» [7])

---

[1]) З лівого боку обидва віршики обведені знаком (, шчоб потім звести јіх в один. Такиј же знак і далі коло каждојі пари віршиків.

[2]) Було: *Да*, та зачеркнуто. [3]) Зачеркнуто *в* (бито).

[4]) *до Бубнова* зачеркнуто оливцем і замісць того написано оливцем же: *до Бужина*, і з боку написано: «NB. Бубновъ другой, гдѣ ломають камни».

[5]) Остатні чотирі віршика всі перечеркнуті.

[6]) Зачеркнуто: вже жъ.

[7]) Остатні два віршики зачеркнуті ј перечеркнуті. Окрім того перед *счобъ вôнъ* зачеркнуто *Бодай.*

Передивльаючись вкупі всі фальшиві пісні про Палія і Мазепу, вбачаємо в них основну цвіху: майже всі вони (окрім романса про Палія в Сібіру) бjуть на те, шчоб говорити, на рьаду з Палієм, про Кочубеja з Искроjу та про Полтавську битву. І в цім то j видно найбільш jіх неподобенство до правдиво народніх пісень. Народові не було нijакого діла до Кочубеja j Искри. Перш усього цих панів за життьа jіх нічим було добрим спомjанути народові. В полку Jвана Искри, в Полтавському, народ завше був недовольниj урьадом і через те навіть більше стojав за шведів, ніж де небудь. Кочубеjу ж запорозці навіть радили зньати голову шче в 1692 р., jак одному з найшкодливішчих панів (Соловьевъ, XIV, 181). Суперечка Кочубеja j Искри з Мазепоjу не могла інтересувати народ, jак справа цілком особиста. Инше діло незгода Палія з Мазепоjу, — незгода двох стройів громадських, льубого черні j противного jій! Од того народ і склав пісньу про полон Палія, — j не міг скласти про Кочубеja j Искру, ані вставити jіх в пісньу про Палія. Не склав народ осібноjі пісні j про Полтавськиj бој і в загалі про віjну з шведами, — а тільки приточив до готовоjі пісні про вразившиj jого полон льубого jому Палія кілька віршиків з староjі пісні, прилагодивши jіх до новоjі пригоди. І це зовсім природно, — бо вся справа Мазепиноjі ізміни ошоломонила народ, — котриj не льубив ні московських порьадків з цірем, ні Мазепи, власне за те, шчо він був слугоjу тих порьадків. При такому ж настроjу, пісні не складаjутьсьа. Шчо ж такиj справді був тоді настрій народу украjінського, — це тепер видно з актів того часу. Актів цих не знали за молоду Максимовича j Срезневського, — котрим і могло бути дивно, чому нема народніх пісень про Кочубjа з Искроjу та про Полтавськиj бој, про котрих вони начитували в літописьах та казенних історijах XVIII ст. Ми вже замітили в «Историч. Пѣсняхъ Мал. Народа», шчо фальшовані пісні завше підходьать до зводних Літописів XVIII ст., або до «Исторiи Русовъ» і через те вкупі з ними часто помильаjутьсьа проти дijсноjі історiji, jак вона вijаснилась в остатні роки наукоjу по актам. Народні ж пісні звичаjно зходьаться з актами, — jак це j зовсім натурально, бо народні пісні складаjутьсьа прьамо під уразоjу фактів на народньу думку. Полон Палія так і вразив

народ у саме серце, — і він склав про це пісньу; — в війні ж московсько-шведській народ не знав власне, на чиї бік стати, — і ця справа, велика в очах письменних людей з церковно-казенними думками, для простого народу була ділом побічним. Не будь сьуди примішаний той же Палій, то ця справа не тільки б не зоставила після себе нійакої осібної пісні (як і сталось) а навіть, певно, обійшлась би і зовсім і без того спомину в варіантах пісні про полон Палія, який ми бачимо в них тепер.

Цього нійак не могли зрозуміти в 30-ті роки наші вчені людн, — як не могли зрозуміти тоді і того, од чого нема народніх пісень про всьу козацьку і православну суперечку украйінців з польаками до Богдана Хмельницького, то б то до спільного козацько-крестьанського повстаньня проти польської панської держави. От вчені людe і надумались поповнити і цей, по їхньому, пробіл фальшованими піснями про Палія, Кочубея, Искру та Мазепу, подібними до тих, які вони зложили про Свірговських, Наливайок і т. и. Так то сфабриковавсь «Полтавскій кругъ Малорусскаго пѣснотворчества», як зве всі згадані тут фальшовані думи і пісні пр. Безсонов!

---

5. Варіанти осібної пісні з именем Семена Палія.

1.

1. — «Ой, Семен Палій, чого в тебе білі ручки в крові?»
— Забив, забив сиву голубочку,
Шчоб не сиділа в лісі на дубочку,
Шчоб не сиділа, та не буркотала,
5. Мені молодому спати не давала. —
А в недільу рано дзвони задзвонили
А вже турки Палія зловили.
Задзвонили дзвони, разом перестали,
А вже турки Палія спіймали.
10. Повели Палія селом гулицеју
А звязали назад руки сирицеју.
Повели Палія містом та базаром по над крамницеју,
По над тују турецьку грьаницьу та і на шибеницьу.

(Зап. в Селезнівці, сквирськ. пов., кийівськ. губ. в 60-ті рр.).

Цьа пісньа могла б дати багато поламати голови, як би на счастьа не втрапились другі, повнішчі, варіанти јіјі, з котрих видно, шчо це врывок пісні, котра не маје нијакого стиченьња з історичним Палијем, і шчо в цеј врывок имја Палија попало зовсім случајно. Пісньа цьа галицького походу, з *опришківських* (розбіјницьких) і росказује про кару молодцьа, котриј убив невірну јому дівчину, чи жінку, а потім одјіхав, та на решті јого пијмало начальство, — *німці*. Пісньа цьа, певно, занесена в Кијівшчину галицькими заробітчанами — і тут скоро поплуталась і затемнилась, тим наче, коли замість німців, — котрі в Кијівшчині не могли нікого полоньати, підставились турки, — ј на решті стала вриватись. В один із врывків вскочило имја славного полоньанина Палија. — Ось де варјанти цеји пісні без имені Палија, — один повнішчиј і јаснішчиј і другі два ввірвані ј заплутані.

а)

1. — «Оj, ти Јанче, все зло зробив,
Шчо ти своjі ручки покрівавив! — ј
— Бо ј льубив же ја голубоньку,
Шчо сиділа на віконечку,
5. Шчо сиділа вуркувала, —
Молодому Јанчу спать не давала. —
— «Оj, ти Јанче, чого на тебе німці встали,
Бо хотьать тебе уловити
І твоју честь испразнити?» —
10. — Ох, ја німців не бојусьа, —
Сам на себе надијусьа
І на свого коња вороного
І на сіделечко з під злота самого
На два підстолі борзе грімкиjі,
15. На третью рушничку, вистрільаночку. —
А встріч јого усі звони звоньать,
Молодого Јанча в чистім полі гоньать.
А встріч јого всі звони перезвонили,
Та ведуть Јанча, — вже уловили.
20. Та ведуть јого вулицеју
Ізјазали руки сирицеју
Та ведуть јого до темниці

А за ним іде дві дівиці, —
Одна каже: «ти рідний брат»,
Друга каже: «хтів за жену взьать».
— Та піди дівко, не будь лихоју
Не буть тобі, б....ь, женоју. —
Та ведуть Јанча в чистеје поле на могилу:
— «Та ј дивись, Јанче, на всьу Украјіну.
Шчо забачиш, — то все твоје.»
— Ој, бачу ја а два стовпи,
На тих стовпах сволок лежить,
На сволоці шнурок висить.
— «Ој, то ж, Јанче, то смерть твоја.»
— Јак би ја знав, шчо смерть моја,
Ја б јіјі звелів обмальувати —
І тальарами пообивати.
Хтоб же јшов, — тальар знајшов,
Молодого Јанча все спомјанув».

(З рукописн. збірки Штангеја. Д. Штангеј записував в середніх повітах кијівськоји губерніјі в 60-ті рр.).

Полон Јанча, в віршиках 19—21, мальујетьсьа тут јак полон Коваленка турками, — в дуже розширеній на Украјіні пісні (Антонов. і Драгоманов, I, № 25), — післьа чого тим скорше німці галицькоји пісні могли в Кијівщчині замінитись турками.

б)

— «Ој, ти, Јанчуку,
Ој, ти вродливиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј!
Чом у тебе, Јанчук,
Ручки кровавиј?»
— Да убив ја, убив
Сиву голубоньку,
Ој, шчо сиділа
В лісі на дубоньку, —
Ој, сиділа вона,

Вона туркотала, —
Мині молодому
Спати не давала,
Правди не сказала. —
Ой, у Немирові
Усі дзвони дзвоньать:
Турки з татарами
Там Јанчука гоньать.
Ой, дзвонили дзвони,
Вони перестали:
Гонили Јанчука,
Та вже і спојмали.
Ой, повели јаром,
Јаром, улицеју,
Та звјазали ручки
Назад сирицеју.
Та в недільу рано
Сонце припікаје, —
Прокльата сирицьа
Руки ізтискаје,
— «Ой, чи бачиш, Јанчук,
Тују камјаницьу,
Та шче на себе
Тују шибеницьу?» —
Ой, казав Јанчук
Та мур муровати,
Та казав јого
Грішми обсипати,
— Ой, јак хто тіјі
Гроші буде брати,
Ой, то тој мене
Буде споминати.

(З паперів J. Рудченка; запис. в с. Романівці, сквирськ. пов.)

В пісні цій прирівнаньня вбитої жінки до голубки так розрослось, шчо навіть затемніло смисл діла; тільки віршик 18 цього варјанта: «правди не сказала» појасньа јого, повертајучи оповіданьня просто на льудину.

в)

Ох, у лісі, в лісі явор кучерьавиј...
Хорош Јанко хлопець, хорош чорньавиј...
Хороший, чорньавиј, на личко більавиј. (2)
Ох, у лісі, в лісі, в лісі на дубочку
Ох, там забив Јанко сиву голубочку.
Ох, там взьали Јанка, Јанка јіспојмали,
Назад јому руки, руки ізвјазали..
Ох, повели Јанка тісној улицеју,
Увјазали руки білоју сирицеју.
Вітер повіваје, сонце пригріваје,
Білаја сирицьа в ручки укипаје.
Ох, вивели Јанка у чистеје поле.
— «Чи шчо загльадиш, Јанку, то то буде твоје.» —
— Ох, бачу ја, бачу гору кремјанују,
А шче дальше бачу шибеницьу своју. —
Оj, у полі, в полі береза стојала,
Береза стојала топка кучерьава (2)
Там жандари стојали, гільлье поспускали,
Гільлье поспускали, коні годували (2)
Молодому Јанку ніжки іскували —
Копики забрали у світ поjіхали.

(Зап. в м. Коростишеві, радом. пов. кијівськ. губ. М. Ганіцькиј в 1874 р.)

Слова *жандари* в 18-му віршику знову показуjуть на те, шчо цієња цьа походу австрійського. В Украjіні австрійській сільська поліція зветься жандарами.

Вв. 16—19 взьаті з пісні, котра зложилась шче за часів турецьких набігів, а потім повернулась на льахів, некрутів і т. д. (Див. Ант. і Драгом. I, № 24).

г)

Оj, у лісі, в лісі на дубочку
Там убив Јанчук сивују голубочку.
На дубі сиділа, оj, тај воркотала,
Јанчукові спати не давала.
То ж не голубка, — турецького царьа дочка,
Вона ж там сиділа, та ј письма писала

Ох, писала — писала (2?)
Јанчукові спати в ночі не давала.
— «Ох, ти, Јанчук, шчо ж ти робиш:
Білими ручками в крові бродиш!»
Ја в недільу рано, јак дзвоникі дзвонили,
Вже за Јанчуком турки гонили.
Дзвони дзвонили, разом перестали:
Вже Јанчука в рученькі спіјмали.
Ведуть Јанчука селом-вулицеју,
Завјазали ручки назад сировицеју.
А в недільу рано сснце пригріваје,
Вража сировинка в ручки сьа вјідаје.
Ведут Јанчука селом коло корчми,
Там стојали дві дівчині.
Ох, одна каже: — «то мій брат.» —
А друга кдже: — «хотів мене взьать».
— Не правда, руда, ја не твій брат,
Правда, чорньава, хотів тебе взьать. —
Ведуть Јанчука ја в чистеје поле.
— «Шчо загльанеш, Јанчук, то всьо твоје.» —
Загльанув же Јанчук а в полі каплицьу:
На чотирьох слупах — шибеницьу!
— «Ох, јак би ја знав, шчо моја смерть,
То бим ја сказав би змальувати,
Оj, змальувати та j тальарем побити.
Тальар, тальар зеленепькиј,
Тут похованиј Јанчук молоденькиј!» —

(Зап. П. Поплавська, в с. Јаланці, јампольськ. пов., подольськ. губ. в 1882 р.).

Коли раз прйчепились в пісньу турки, то далі вже j убита стала турецького царьа дочкоју.

2.

Горько, горько в світі жити
А шче гірше, шчо братьтьа не вкупі:
Ліден у Синоді та за синодчика,
Другиј у губерні та за мајорчика,
А ја молоденькиј по над Дністром ходьу
Девјатеро конеј за собоју водьу....

Десьатого маю, то сам пройіжжаю,
Дністрового атамана батьком називаю.
— «Батьку, батьку, батьку атамане,
Яка в тебе плата за твої перевози?» —
— В мене перевози пішчо дорогиї,
Від каждої валки по три золотиї,
А котрі важчі, то по чотирі....
В Семена Паліја чого ручки в крові? —
— Ой, був ја в лісі у лісочку
Ей, забив, забив сиву голубочку. —
Ой, в недільу рано в усі дзвони дзвоньать
Семена Паліја улицеју водьать....
Заковали піжки в залізнеје путо,
А звјазали ручки назад циріцеју.
— «Јак був би ја знав, шчо с сього смерть буде,
Сказав би кірпицьу копати,
Сріблом та злотом јіјі обливати.
А хто з кірниці буде воду брати,
Семена Паліја буде вспоминати,
В ті кірниці хорошаја вода,
У Семена Паліја хорошаја врода».

(Запис. в с. Кирійівці, ольгоп. пов., подольськ. губ. в 1872 р.)

Перша половина (вв. 1—13) причепилась з другоїі, досить розширеноїі, хоч теж поплутаноїі, пісні, котроїі два варјанти напечатано у Максимовича (Укр. Нар. П., 1834, 148) і в Чубинського (Труды экспедиціи, V, 897). Ми маємо шче вісім варјантів, — котрі напечатаємо в дальшому розділі. Пісньа цьа про переправи через запорозські річки. З часом вона перејшла в пісньу про втікачів, бродьаг і розбіјників. Певно через це вона ј зчепилась в повишчому варјанті з піснеју про Јанча-Паліја, шчо, вбивши милу, втіка од кари.

В кінці скажемо, шчо може хто ишшиј і инакше појаснить оці заплутані варјанти, котрі дльа того ми тут і подаємо вповні.

№ II і III.

РОБОТА НА ЛИНІЇ.

(1716—1735)

№ II.

У Глухові, у городі во всі звони звоньать,
Да вже наших козаченьків на линію гоньать.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по одній козаченьку заплакала мати.
У Глухові, у городі стрільнули з рушниці,
Не по одній козаченьку плакали сестриці.
У Глухові, у городі поплетені сітки,
Не по одній козаченьку заплакали дітки.
На бистрому на озері геть, геть плавала качка,
Не по одній козаченьку плакала козачка.
У Грицькові огонь горить, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть, геть там його видно.
— «Допевньайсьа, пан гетьману, допевньайсьа плати,
Як не будеш допевньати, будем утікати». —
— Ой, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата.
По заступу у ученьки да шче і лопата! —
Сидить козак на могилі, онучі латає,
Ой, кипувсьа до черешка, — копійки не має!
Ліхав козак на линію, да ј вельми обдувсьа,
Ліде козак із линії, як лихо зогнувсьа.

Знайдено нами в зшитку, шчо дістав Максимович од кн. *Цертелева*. Певно, по цьому списку Максимович напечатав оцьу пісньу в своїй книзі «Украинскія народныя пѣсни». 1834. 111—112. Тілько в Максимовича знаходимо дейакі одміни:

В віршику 9 му викинуто одно *геть*, справди, зайве.
„ 18-му замість *онучі* поставлено: *сорочку*
Між віршиками 19-м і 20 прибавлено:

Сидить пугач на убочу, на вітер надувсьа,
Іде козак в Украйіну, на лихо здобувсьа.

В вірш. 20-му замість *обдувсьа* поставлено *надувсьа*.

Чи Максимович мав другий список пісні, чи сам поправив Цертелівській (як це робив він, видаючи збірку 1834 р., в котрій багато фальшованих пісень) не скажемо рішуче. В рукописному зшитку Цертелева проти цього №-ра надписано Максимовичем «свѣрить». В паперах Максимовича ми знайшли листок, на котрому його рукою написано так, як напечатано в збірці 1834 р., тілько кінець, починаючи од слов: «Сидить козак на могилі», поміченій як осібна пісньа (101) од початку і середини (100). По Максимовичу перепечатано у Кирьеєвського-Безсонова, IX, 358—360 з поміткою: «Помѣщалось въ старшихъ нашихъ пѣсенникахъ». (Яких?)

У Закревського (Старосвѣтській Бандуриста. 1861. I, 77) напечатана третья одміна цієї пісні подібна до першої— тільки

в 9-му віршику *геть* напечатано раз;
в 14 „ замість *допевньати* напеч. *допевньатись;*
в 18 „ „ *онучі* „ *сорочку;*
в 19 „ „ *ой, кинувсьа* „ *він кинувсьа;*
„ „ „ *немаже* „ *чортмаже;*
в 20 „ „ *обдувсьа* „ *надувсьа.*

Між 16 і 17 вв. Цертелева прибавлено в Закревського:

Оттака вже ласка буде — велика заплата.

№ III.

Посіjали, поорали,
Да нікому жати
Пішли наші козаченьки
Линіjі копати.

(Напеч. в П. Головинскаго, Слободскіе Казачьи Полки. СПб 1864, 162).

Ми бачили, шчо в часи ізміни Мазепи, царь обішчав не примушувати украјінських козаків до другоїї служби, окрім «обиклоїї козацькоїї». Вправившись же з Мазепоју, царь не здержав цього обіцьанку ј став шче більш, ніж попереду, примушувати украјінців до грабарськоїї роботи, та шче ј по далеких сторонах. Між иншим таку роботу виносили украјінці на так званих *линијах*, то б то окопах по тодішній південній грьаниці московського царства од Царицина на Волзі до устьа р. Орелі в Дніпрі. От про цьу роботу на линијах і говорьать повишчі пісні.

Перш усього начались роботи на далекім од Украјіни східнім кінці цеї линиї. Про це читајемо в Ригельмана: «Въ 1716 году... для пресѣченія въ Россію Татаръ отъ Кубанской и Черкесской стороны набѣговъ, послано было съ генеральнымъ хорунжимъ, Иваномъ Сулимою, къ Царицину не малое число войска, для дѣланія Царицинской линіи и канала по Камышенкѣ рѣчкѣ, отъ Волги до Иловли рѣки, для соединеція съ Дономъ, чему былъ мастеръ Перри». (Ригельманъ, Лѣтоп. Повѣствованіе о М. Р. III, 113). Про образ цього окопа (в шир 4 сажні, в глиб 2, з чотирма городками) див. у Јакова Маркевича, Дневныя Записки, М. 1859, I, 84.

В 1718 р. впјать ходили наші козаки в Терк і Царицин робити далі ту линију (Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, — у Н. Бѣлозерскаго. Южнорусскія лѣтописи, К. 1856. I, 91).

В 1722 р. гетьман Скоропадськиј писав, шчо з Украјіни пішло «подъ Ладогу и до Царицина двадцать тысячей козаковъ, а домы ихъ отъ кормленія не свободны суть». (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 314). Значить під Царицин було послано 10.000.

Це спомин наших літописців і актів про роботи на линиї за царьа Петра, за котрого, јак видно з 15 віршика, перше зложилась наша пісньа № II. А шче більше украјінців посилано на роботу на західнім кінці цеї линиї, од Донцьа до Дніпра, на 400 верстов, вже за цариці Анни в 1731—1733 рр. Ось јак росказује про те літописець, шчо зложив «Краткое Описаніе Малороссіи»:

«Въ року 1731 по веснѣ, за возвращеніемъ гетманскимъ з Москви въ Глуховъ, виправленные на низъ подъ Бе-

ростовую, съ командиромъ Антоніемъ Танскимъ, полковникомъ Кіевскимъ, козаковъ 20.000, а мужиковъ свободныхъ и державскихъ 10.000 ходили робити линѣи от границѣ татарской, не безъ уступки за лѣпѣю землѣ Малороссійской; да тамъ же и городи или крѣпости новіе на имя тезоименитыхъ ея величества государины императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества, государынь царевенъ Екатерины и Параскевіи, и иные подѣланы.

«Да въ томъ же году подъ осѣнь, по нѣкоторымъ вѣдомостямъ о виходѣ кримскьхъ татаръ, прішолъ указъ монаршій ступать войскамъ козацкимъ воинскимъ походомъ оружейно туда же къ границѣ, гдѣ линѣя дѣлалась, и потому ходили полки малороссійскіе всѣ порознь, на которыхъ иные были на мѣстѣ указномъ отъ генерала Вейзбаха по ордеру и стояли съ отводомъ карауловъ и прочая, какъ то: полки полтавскій, лубенскій — подъ Нехворощею, миргородскій и гадяцкій тамже недалеко; иные же полки не приспѣли и возвратилися во свояси, по указу, понеже татаре не на малороссійскій прай, но кудась инде (на Кубань) тогда виходили.

«1732. Для робленія начатой линѣе въ року 1732 посилано козаковъ 20.000, а мужиковъ 10.000, съ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ прилуцкимъ, надъ Орѣлью.

«Въ 1733 году на лѣпѣйную работу ходилъ полковникъ лубенскій Петро Данилович Апостолъ командиромъ надъ 10.000 козаковъ, а посполитыхъ 10.000 толко же, къ Орелѣ». (Лѣтопись Самовидца и проч. К. 1878. 315—317).

Окрім гетьманців були в роботі на лініїі і слобідчане (Н. Гербеля. Изюмскій Слободскій казачій полкъ. СПб. 1852, 6. П. Головинскаго, Сл. К. Полки, 159—162).

Робітники мусили јти на лінію з оружьжьам і провјантом. Окрім того кожниј мусив мати по сокирі, лопаті, заступу і мішку, шчоб носити земльу. Дльа кладі на кожних десьать чоловіка мусили мати по коньу з повозкоју, або по парі волів з возом, а шчоб нарізувати лінію, на кожних 50 робітників по плугу з волами, плугатирьами і погонцьами. Дльа провјанту мусили бути осібні підводи. Увесь цеј нарьад звелено було слобідчанам вистачить «того же дня, подъ опасеніемъ немалаго истязанія и отвѣтствія передъ Генералитетомъ». Робота була дуже тьаж-

ка, — бо рову прокопано було всього на 1000 верстов; окрім того збудовано було 18 кріпостів, а в них колодьязі і канави для води і т. п. В тих кріпостьах посажено було «Ляндмилицкіе полки», з південної Московщини, котрих звелено «удовольствовать всѣмъ потребнымъ». (Головинскій, 161—162, Марковичъ, Дневн. Зап., I, 390, 395, 409. II, 59. Записки Манштейна о Россіи. СПб. 1875, 67).

Ясно, шчо така робота і такі видатки мусили збіднити украйінців, як про це говорить кінець першої пісні і друга пісня. Про руйіну слобідчан уже в 1732 р. говорить навіть царськиј маніфест: «Слободскіе полки предкамъ Нашимъ вѣрно и безпорочно служили и въ такомъ постояннномъ и неколебимомъ пребывали порядкѣ, что тѣми службами и особливою вѣрностію помянутые Наши предки весьма были довольны, и по достоинству заслугъ милостію ихъ награждали; и въ такомъ добромъ и порядочномъ состояніи оные полки находились, что на нихъ извѣстная всегда была надежда. А нынѣ Намъ извѣстно учинилось, что оные обрѣтаются въ не порядкѣ, и они же въ крайнее разореніе приходятъ; что многіе изъ нихъ, оставя воинскую службу и свои грунты, съ которыхъ они служили, принуждены записываться за помѣщиковъ, и искать своего пропитанія, отъ чего надѣемся въ тѣхъ полкахъ служилыхъ козаковъ умалилось». Своје «Всемилостивѣйшее изволеніе», шчоб поправити слобідські полки, царськиј урьад показав тим, шчо послав ген. кн. Шаховского, «кому велено все то разсмотрѣть и въ какомъ нынѣ состояніи и впредь содержаніи оные полки имѣютъ быть». (Головинскій, 64—65). Јакиј з того вијшов прок, побачимо зараз з слов фельдмаршала Міниха.

Цеј Міних, обдивившись украјінську линију в 1735 р. знајшов, шчо вона мало годитьсьа дльа того, дльа чого робилась, і потребував, шчоб туди вислано було з Гетьманшчини, Слобідчини і Воронежськоји губерніји 53.263 робітників. Кн. Шаховскоj, котриј тоді правив Гетьманшчиноју (між 1734 і 1750 рр. гетьмана вибирати царськиј урьад не дозвольав) одписав в Петербург, шчо вистачити стільки льудеј з тих крајін не можливо, — хоч все таки глухівська Генеральна Канцельаріја вирьадила з Гетьманшчини 15.000, по одному на 8 дворів. (Марковичъ,

Дн. Зап. II, 8; 1736 р.). Розсердившись, Мініх написав у Петербург своју отверту думку про попередні порьадки на линіјі та ј про ввесь царськиј урьад у Гетьманшчині ј Слобідчині. По Мініху, линіју зроблено не там, де треба, — бо сторона між Дніпром і Донцем і так прикрита річками ј болотами, а надто по весні, тоді јак Бахмутська провінціја без захисту. Татари туди заходьать по волі ј полоньать народ. Та ј там, де проведено линіју, Мініх каже, шчо нароблено кріпостів без пропорціјі ј редутів негідних; роботи велись без толку: в 1735 р. стільки народу було нагнали, шчо можна було б зробити пјать таких линіј, та льуде без догльаду гајали час, або робили так, шчо тільки нівичили линіју, бо, замісць тачок, переносили земльу кожухами та жупанами, ј там, де слід би рівньати грунт, накопували без ліку јам. Мініх каже далі, шчо зрујнували в кінець народ на Украјіні не линіја, а правителі, генерали кн. Шаховској та Тараканов: «Въ государствованіе великодушнѣйшей императрицы, неусыпно пекущейся о благѣ подданныхъ, козацкіе города опустошаются... а командующіе въ Украйнѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Козаки многими тысячами въ Польшу, къ Запорожцамъ, Татарамъ и Туркамъ бѣгаютъ и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая благословенная земля, опустошается. Наказный переясловскій полковникъ Тамара сегодня мнѣ сказалъ, что въ нынѣшнемъ году до 1800 козаковъ изъ его полку сбѣжали.. Въ прежнее время гетманскіе козаки могли выставить въ поле до 100.000 человѣлъ; въ 1733 году число служащихъ убавлено до 30.000 и въ нынѣшнемъ году до 20.000, изъ коихъ теперь 16.000 человѣкъ наряжены въ Крымскій походъ; имъ велено въ началѣ апрѣля быть у Царицынки въ полномъ числѣ, но мы уже прошли 300 верстъ отъ Царицынки, а козаковъ гетманскихъ только 12.730 человѣкъ, и половина ихъ на телегахъ ѣдетъ, и отчасти плохолюдны, отчасти худоконны... Напротивъ того Запорожцы (котрі тілько перед тим пријшли з татарського підданства) изъ того же народа, бѣглые изъ той же Украины, на каждаго человѣка по 2 и по 3 хорошихъ лошади имѣютъ, сами люди добрые и бодрые, хорошо вооруженные... Изъ слободскихъ полковъ наряжены были 4200 человѣкъ: изъ нихъ теперь при арміи только 2360 чело-

вѣкъ, отчасти плохіе люди, отчасти худоконные.... Ваше величество, благоволите генерала Ушакова или другаго какого нибудь вѣрнаго человѣка, хотя на одинъ мѣсяцъ, прислать въ Бахмутскую провинцію и Изюмскіе города: онъ на тамошнее разореніе, также какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлыя улицы и слободы давно впустѣ лежатъ и тогда узнается, что разореніе народное происходитъ отъ чего нибудь другаго, а не отъ работы на линіи». (Соловьевъ, Истор. Россіи, XX, 97—99).

Так писав Мініх, — але коли ми пригадаємо, шчо ніхто ж, јак «что нибудь другое», керувало ј роботоју на линији, і шчо частина линији пројшла власне по Изьумськіј крајіні, — то побачимо, шчо ј генеральські порьадки ј линија зводились на одно, і шчо ввесь лист Мініха до царици добре појасньа наші пісні, а особливо кінець № II про злидні козацькі післьа служби на линији. В добавок оцьа линија, з јіјі льандміліцијеју, зовсім не здібна була ратувати Украјіну од татарських набігів (Див. у нас, в першому випуску стор. 104, а також Записки Манштейна, 68).

Про дальші виходи на линију в часи вијни з татарами ј турками в 1737—1739 рр. див. у Марковича, Дневн. Зап. II, 26, 35, 40, 53, 54, 57, 95.

Образи, подібні до тих, шчо в 1—2 вв., а також в 11—12 № II здибујутьсьа в пісньах крепацьких і рекрутських. (Дивись поки напр. Основу, 1862, II, 97, 99; Чуб. V, 997).

Друга половина № II маје багато спільного з варјантами дальшого № IV.

Порівн. також в чумацьких пісньах у Рудченка, 91—92, 103—104, 131.

Слова №-ра III тим близче підходьать до дијсности того часу, шчо в 1731 р. на линију вирьадили льудеј навіть не зразу, — а перше (в мају) 7000 козаків, потім (в јуні) 5000, далі (в јулі) шче 8000, на решті (в августі) 10000 посполітих. Так шчо, тоді јак казав гетьман, шчо «обрѣтаючіеся при работѣ на линіи рейменту нашого люде провіанту не имѣли и претерпѣвали не малую нужду и голодъ» (бо провјанту звелено було брати

зразу тільки на 3 місьаці, а потім зоставили робітників аж до кінцьа октьабрьа), на Украјіні льуде мусили кидати жнива, — а після того Украјіна шче мусила посилати ј провјант на линіју. (Судіенко, I, II, 76—133. Порівн. Марковича, Дн. Зап. I, 441—43, 1735 р.).

Початок № III однаковиј з початком № IV в першому розділі (стор. 31). Тој же початок вживајетьсьа в пісньах чумацьких, — напр.

Наорала, насіјала, — нікому зберати;
Жала-жала дівчинонька, зачала плакати:
Пішли наші чумаченьки в Крим-город гульати.

(Зап. Ал. Руданськиј, в с. Кучі, ушицьк. пов., под. губ., в 1872 р. Порівн. у Рудченка, Чум. Н. П, 187, 225).

ПРИЛОГА ДО №-РА II-ГО.

Пісньа про кару Тарасенка.

Вв. 11—12 II-го №-ра знаходьатьсьа в однїй пісні, дуже неясній, але котра, може, теж належить до тих же часів, коли не до тих же пригод, — про котрі росказує і №-р II-ий. Ось цьа пісньа:

Ой, весна красна, ой, весна красна,
Із стріх вода капле;
Ой, либонь тобі, Тарасенку,
Да мандрівонька пахне.
Ой, мандруй, мандруй, да Тарасенку,
Із Лубен до Прилуки.
Ой, проклинала да дівчинонька,
Здіймаючи в гору руки.
Ой, супускавсьа да Тарасенко
А із муру по шнуру;
Ой, завдав, завдав отцьу-матці
Да великуїу тугу.
Ой, либонь тебе, да Тарасенку,
Мати з малку не льубила,
Ой, шчо тебе, да Тарасенку,
Да і у Крим одружила.
Ой, у Кийеві да і огонь горить,
А в Василькові димно,
А в Білій Церкві да гетьман стоїть,
Тільки наміт його видно.
А Тарасенко, а Тарасенко
Крижем к землі припадаїе:
— «Ой гетьман, гетьман, да гетьманочку,
Ізмилуйсьа надо мноїу.
Ой, пускай коньа в сріблі-золоті
За тілом за мноїу».

(Зап. в м. Воронежі, глуховськ. пов. черниг. губ.)

Географичні имена тут так наплутані, шчо зовсім збивають усьаку могу поjаснити пісньу. Найбільше забивні тут вв. 15—16 з *Кримом* і *одружіньньам.* Тільки ж може бути, шчо в першому варjанті колись одружіньньа значило фігурно—службу. Коли так, то втечка Тарасенка, котра мальуjетьсьа в 9—10 вв. цеjі пісні, вийшла б втечкоjу од служби, — шчо вjажетьсьа j з тим, шчо далі росказуjетьсьа про кару, jаку завдаjе jому гетьман. Таким робом Тарасенко цеjі пісні міг бути один з тих козаків, шчо втікали од дальніх походів та роботи на линиjі, на канавах. (Див. далі). Не мало приказів, нагадуjучих кару Тарасенка, здибуjемо в Дн. Записках Марковича, напр. 6 Апр. 1723 р.: «въ листѣ правительскомъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ итти въ Ладогу, публично карать для пострaху прочимъ.» (I, 17; порівн. про втекших і невишедших козаків: 1722 р. — стор. 10, 1723 — ст. 10, 42, 53, 1735 р. — ст. 446) або 7 Окт. 1736, в часи *кримськиx* походів: «Предложеніе кн. Борятинского прежде одно прислано изъ Лубенъ въ ген. канцелярію, чтобъ въ самой скорости выслать 3 тыс. доброконныхъ козаковъ въ Кіевъ... А послѣ другое, чтобъ всѣ, козацкимъ именемъ кто только слыветъ, были въ походъ въ такой готовности, чтобъ могли въ 24 часа выступить, когда придетъ указъ и сіе подтверждено подъ смертною казнію.» (II, 13—14; порівн. 22, 52, 61).

В усьакім разі рішучу думку про цьу пісньу треба одкласти, поки знайдутьсьа другі варjанти.

Початок цеjі пісні (вв. 1—6) знаходимо, тільки, звісно, без имени Тарасенка, в весньанці, котра, певно, старішча од цеjі пісні (Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни, К. 1854, 300—301, Чубинск. Труды Экспед. III, 111—112). Подібне ж в чумацькій пісні, (Рудченко, 189—187). Далі перші чотирі віршики цього початку ввійшли в пісньу рекрутську. (Головацкій, Нар. П. Гал. и Уг. Р. III. 109).

№ IV.

КАНАЛЬНА РОБОТА.

(1721—1729. 1743—1744)

1.

— «Ой, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушниці?»
— А наші рушниці в пана на столиці,
Ми молодиї сидимо в темниці.
— «Ой, ци, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?»
— А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в кайдани!
Ой, дали хлопцьам широкі лопати,
Да послали хлопцьа молодого
Да канави копати.
Ой, летів ворон да із чужих сторон,
Да летьучи крьаче,
Ой, сидить хлопець та над канавоју
Та жалосно плаче.
Ой, летів ворон та із чужих сторон,
Да летьучи в гору крикнув,
Шче ж бо ја хлопець, хлопець молоденькиј
Ой, тутечки не привикнув!
— «Ой, продај же, тату, да вороніјі коні,
Та викупи мене, хлопцьа молодого,
Із темноїі неволі.
— Ох, не буду, сину, конеј продавати,
Ой, не буду тебе, хлопцьа молодого,
Із неволі викупльати...
Поздоров боже царьа Костьантина,
Сударињу Катерину —

І шче ж бо ja, хлопець молоденькиj
І тутечки не загину!
Ой, сидів пугач да j на могилі
Та все каже: пугу да пугу!...
Збирajтесьа, чумаки, прекрасні молодці,
Всі на ніч до лугу.

(Зап. М. Ганіцкій, в 1874 р. в акерманському повіті од рибалки).

Варjанти цього №-ра дуже поплутані через те, шчо в них перемішано пригоди грабарськоjі роботи украjінців на канаві Ладожськіj (1721—1722, за царьа Петра I) в походах за Кавказом (1722—1729, за царьа Петра I, цариці Катерини I j царьа Петра II) j коло будованьня кріпостів на линіjі по річці Синьусі (1743—1744 рр., за цариці Елисавети) і навіть шче пізнішчі (1768—74).

Ми отдільаjемо на перше місце повишчиj варjант, бо в ньому,—окрім кінцьа, од в. 26,—нема спомину про пізнішчі пригоди, так шчо він мусить найбільш підходить до ранішчоjі роботи: на канаві Ладожськіj. Раність jого видна також і з того, шчо він починаjетьсьа, подібно піснькам про руjіну запорозців в 1708—1709 р. (Див. в I-му розділі, № IV).

Інтересно, шчо j досі знаходьатьсьа московські козацькі j салдатські пісні, котрі можна з певностьу вважати за отголоски старих украjінських варjантів пісні про роботу на Ладожськіj канаві, подібних до повишчого. Ці пісні, очевидно, взьали в украjінців козаки і салдати московські, jак мучились з ними вмісті на канавах і линіjах в XVIII ст., а найбільш в закавказському поході.

Ось пісньа, записана од козаків сібірських і прилагожена до тамтошних обставин і почасти, особливо в кінці, змінена, одвітно характеру московського народу.

А.

Отъ Корякова до Актава семисотны версты,
Прознобили козаченьки у рукъ, у ногъ персты,
У рукъ, у ногъ персты, считаючи версты.
Мы къ Актаву подходили, на гору всходили.
Что на той ли на горѣ стояла палатка:
Какъ изъ этой изъ палатки выходилъ молодчикъ,

Выходилъ молодчикъ, анжинеръ поручикъ.
Выдаетъ онъ расплату: керки и лопаты.
Ужъ мы керки получали, сашенцы копали,
Землю выкидали, дерномъ устилали,
Дерномъ устилали, житье проклинали:
— «Распроклятое житье, все казачья доля!»
Надъ рѣкою Монакою выростало древо,
Выростало древо, березонька бѣла.
Какъ на этой на березѣ сидитъ птица пава,
Кричитъ пава: — «запропала вся казачья слава!
Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши домы?»
— Наши домы—круты холмы въ широкомъ раздольѣ.—
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши матки?»—
— Наши матки—сосны гладки во сыромъ борочкѣ.
— «Господа вы, казеченьки, гдѣ же ваши отцы?»
— Наши отцы, мореходцы (!) — канавы колодцы. —
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши жены?»
— Наши жены—заряжены, въ штыки прилажены.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши братья?»
— Наши братья—пистолеты на правомъ бедеркѣ.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши сестры?»
— Наши сестры—шашки остры на лѣвомъ бедеркѣ.
— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши дѣтки?»
— Наши дѣтки—пули мѣтки, въ сумкахъ отдыхаютъ.

(Запис. коло Семипалатинска Н. Потанин. Югозап. часть томской губ., Этногр. Сб. VI, 114—115).

Початок цеjі пісні порівн. з початком украjінськоjі:

З Берислава до Перекопу все мальовані верстви

(Рудч., Чум. Н. П., 155 пор. 139, Ж, Чубинск., Труды, V. 1031, 1044).

Корьаков = Корьаковскаjа станицьа, тепер Павлодар, заштатніj город Семипалатинськоjі области, на р. Иртишу. Актау поселок в Акмолинському окрузі, на р. Манаці (один з початків р. Сари-Су).

А ось друга пісньа, котра перejшла знов через украjінські вуста j знов трохи повкраjінилась в мові.

Б.

Ой, у полі берьозушка тонка, кучерьава.
Ja на jетої берьозушкі сидить птицьа пава;
Кричить пава: распропала салдацькаjа слава:
От тепер нам, салдатушкам поход ісказала,
От Кіjева до Казані, до jетої управи.
Ми jуправи ісходили, на льево смотріли:
Ми на льево посмотріли, к шатру приходили,
А с пид того шатьорка вилітав голубчик.
То не голуб, не голубчик, молодої поруччик.
Он виносит нам росплату: застуи, шче j лопату.
Приказуjе роботати, канави конати.
Ми канавушку копали, службу проклинали:
— «Распрокльатаjа такаjа, служба земльанаjа!
А хто в службі не буваjе, тої горьа не знаjе.»
— Господеви салдатушки, а де ваши доми?
— «Наши доми — круто-гори, широкі роздольлі.»
— Господеви салдатушки, а де ваші жони?
— «Наши жони *паражони* (sic!), в суми положони.»
— Господеви салдатушки, а де ваші дьеті?
— «Наши дьеті у капплеті, пулі на разлеті.»
— Господеви салдатушки, а де ваші сьостри?
— «Наші сьостри —шаблі гостри по льевої сторонкі.»

(Запис. Судовщиков од жінки в 1856 р. в х. Оржицькому, пир. нов., полт. губ., а вона каже, шчо «вивчилась у драгунів, jак стояли в Прилуках; дуже рідко співаjуть.»)

Порівн. врывок з салдацькоjі пісні в Чуб., V, 1007:

Ой, хто, братцьа, не був за Дунаjем,
Тої горьа не знаjе,
А ми, братцьа, були за Дунаjем,
То все горе знаjем.
Ой, Дунаj річка, братцьа, не величка,
Переходу ніту,
Ой, тілько братцьа, переходу:
Виростало древо.
Ой, то же не древо, братцьа, не зелене,
Білаjа береза,
Шчо на тій то (на) білій березі,

Сидить птицьа пава;
Ой, кричить пава, братцьа: «запропала
Салдацькаја слава!... »

Вже при №-рі II-му сказано, шчо в 1716 р. украйінці робили, між инчим, канаву (невозможну) з Волги в Дон; але шче більше попрацьували вони на канаві Ладожськіj і коло Сулака.

Про роботу украйінських козаків на канаві Ладожській читаємо в літописі, названіj «Краткое описаніе Малороссіи»:

«Въ ..... 1721 году, по указу, посланы были не однимъ трактомъ Полуботокъ, полковникъ черніговскій, въ командирахъ, да Марковичъ, полковникъ лубенскій, да Иванъ Сулима, хоружій генеральный. съ 12.000 войска козацкаго, до Ладоги на работу канала для обхода суднами озера Ладожскаго капатами къ Петербургу, где не доходя, на пути Сулима умеръ, котораго тѣло привезено до Переяславля въ Сулимовку...

«Тогда жъ (1722 р.) на канальную работу къ Ладозѣ другой разъ ходилъ полковникъ полтавскій Иванъ Черпякъ съ козаками (по Ригельману, 12.000) самъ черезъ Москву трактомъ, а прочое войско другими трактами. (Лѣтоп. Самовидца и пр. 306—307).

Про цьу грабарську службу козаків згадував Орлик січовикам в листі, писанному в 1734 р.: «Наконецъ хотячи Москва Войско Запорожское городовое не тилько обезсилити, але и выгубити, винайшла была на тое способъ — копанье якогось тамъ, въ далекой своей сторонѣ, каналу и фундованіе въ Персіи фортецъ, на якіе мѣсца такъ одлегліе по килькадесятъ тысячей козаковъ указами своими спровадивши, еднихъ тяжкими и незвичайными работами помордовали, другихъ голодомъ поморили, а иншихъ борошномъ гнилымъ струхлымъ, зъ ящурками и зъ вапномъ помѣшаннимъ, потруили.... Сподѣюся, не можетъ никто изъ самихъ неприятелей лжи въ томъ давати, поневажъ все тое... цѣлому свѣту есть вѣдомо и многіе суть межь вашмостями, добрими молодцами, отъ мучительства московскаго избѣгшіи, котрі сами того самовидцами будучи, могуть те, що теперь пишу, посвѣдчити и правду мнѣ признати». (Кіевск. Старина, 1882, Апр. 113).

Правду цих слов Орлика освідчаjуть акти того часу,

українські і чужі. Так про *роботу канальну* коло Ладоги єсть докладний спомин в «Доношеніи Високо Правительствующому Сенату» з самої канави 2 авг. 1722 р. полковника Черньака. Він росказує, як козаки мусили робити по кілька раз ту ж саму роботу, через незручні роспорядки царського начальства, вимордованними кіньми, як мусили робити дільниці за больних і померших і наймати на тих місце бурлак. Про болізні пише Черньак: «Обаче сіе токмо мене усумнѣваетъ и смущаетъ, же въ командѣ моей, такъ при Кобонѣ обрѣтаючойся, яко и при Ладозѣ у каналной работи будучой, многое число козаковъ болнихъ и умершихъ найдуется, и що разъ въ болѣзни тяжкой, якая бардзѣй гарачка да опухъ ногъ вкоренилась, примножаются и умираютъ, якихъ вѣденіе явствуетъ, однакъ на таковую бедних козаковъ нужду приставние офѣцери не взирая, безъ жадного баченя, зъ повеленія господина брегадира Леонтиева, не милостиво бючи ихъ у роботи палками, хочай оную не толко днемъ и ноччу, лечъ и во дни недѣлние і празничние одправуютъ, безъ одпочивку приганяютъ. Опасался теди я, чтобъ по прошлорочному козаковъ зде не погубити, якихъ развѣ третья часть ку дому и въ прошлемъ году повернулась, предваряю въ сенатъ покорнѣйшимъ симъ моимъ писаниемъ и рабско прошу, благоволѣте ваша свѣтлость и сіятелство, іле по указу его імператорского величества високою своею особою россійское правление содержите, не допустить команди моеи въ конецъ при сей каналной роботѣ, не была-бъ надъ чужое мѣсто, якъ господинъ полковникъ Вѣтревъ хощетъ, за согласиемъ господина брегадира Леонтиева, который къ дѣлнимъ козакамъ велми есть недоброхотъ и немилостивъ, учинить, — для зачинания другой работи переведена, якой отнюдъ нѣкимъ (Богу самому свѣдущу, бо всѣ козаки въ сілѣ своей весма ослабѣли и ели живи обрѣтаются) дѣлать, лечь би не уводячи въ глубокую осѣнь роскиса и плюскоти, одпущены зостали во свояси принамнѣй въ первихъ числахъ септемврия, такъ для лучшого и безбѣдного запроваженя болнихъ, за которими иле многимъ числомъ и теперь не вѣдаю, що чинити и куда ихъ обернути, и до лѣкарей за лѣкарствами для помощи хочай килка разъ о присилку опихъ и упоминалемся, не дано, яко и для вигоднѣшого такъ далечайшого пути здоровимъ,

якие всѣ опѣшали ходу. А понеже прошлого року, по милости его императорского величества, для проходу одпущенихъ зъ каналу козаковъ високо повелителнимъ его величества указомъ опредѣленно било видавать провиянтъ и для коней фуражъ, того ради да не лишени будуть и нинѣ тосижъ монаршой милости работаючие козаки, благоизволѣте ваша свѣтлость и сіятельство повелѣть высокопочтеннѣйшимъ своимъ указомъ видать о получении въ пути козакомъ, когда отпущени будутъ изъ каналу, провиянту и для коней, якихъ неболшое число можетъ бити, принамнѣй самого сѣна, иби они козаки тутъ при каналѣ не тилко позбули остатний грошевий запасъ, и иние при своей болезни для пропитания и одежду, якую имѣли, попродали, албо вѣмъ до сего часу, по указу его императорскаго величества, за видѣлку кубическими сажнями въ каналу землѣ и за вишошение зъ немалою бѣдою и трудностию за пять и шесть верствъ фашинъ и сваевъ, надлежащихъ денегъ имъ не видано, а любо изволивъ его княжеское сіятелство, господинъ Александеръ Даниловичъ Меншиковъ, фелтъ маршалъ и многихъ орденовъ кавалеръ на листъ мой въ отвѣтномъ своемъ почтеннѣйшимъ писании предлагать, что велено видать денги, однакъ при той дачи мѣютъ вичитать данние онимъ въ прошломъ 1721 году, за которие не заробили.» (Кіевск. Стар. 1884, Май, 121—422).

Виписані слова «Доношенія» Черняка пояснюють не тільки приведенний вище варіант, а і слова про «плату» і про обідраність козаків в пісні № II, в котру, очевидно, увійшло дещо з пісень про канальну роботу, а також подібні ж слова в дальших варіантах цього №-ру.

Вв. 20—25 про викуп з неволі взяті з старих пісень про полон турецькій (див. у Антон.-Драгоман. I, № 31, 34). Вони тепер пригадались через те, шчо можна було наймати за себе робітників на Ладожеьку канаву. Дальшій протьаг їх див. в вар. 9-му.

Вв. 26—29 вклались, як ми думаємо, не на Ладозі, а в Сулацькому поході; про них ми скажемо далі.

Вв. 32—33 причепились з чумацькоїі пісні (порівн. Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 105, Чуб., Труды, V, 1046—47) про котру буде далі (Чумаки в Кримському поході).

Вв. 16—19 входьать тепер в звичайні пісні (Метлинск. 58, Чуб. V, 383).

Другі пісні, в котрих стоять запити і одповіді, подібні до вв. 1—8 цього варіанту, показані в І-му розділі, при №-рі IV-му. Порівн. також в дівоцькій весньанці (Чуб., Труды, III, 144).

А де ж твоє, донъу, та білеє личко? і т. д.

2.

1. — «Ой, за горойу, за крутойу,
Там зродили вужини;
Дай нам, батьку, переміну,
Бо на віки загину!» —
5. — Даку же вам, молодці,
Переміну дати?
Просіть собі, молодці,
У царьа заплати.
Візвавсьа жвавий хлопець
10. У царьа заплати;
Дали йому на ноги кайдани,
А в руки лопати,
Заслали його в Черкеські гори
Канави копати.
15. Ой, сидить сирота над канавойу,
Рубашку латає;
Огльадівсьа по своїх карманах,
Шчо і копійки не маје.
— «Ой, помяни, боже, царьа Павла,
20, Царицьу Катерину;
Ой, як мьа Господь помилује,
В Сібірі не загину.»
— Ой, не сумліваітесьа, панове молодці:
Мед-вино кружльайте,
25. З тонкої китайки
Портьанки латайте. —

(З паперів Ів. П. Новицького 60-х рр.).

3.

(Вривок)

. . . . . .

«Ой, давај, соцькиј, давај переміни,
Бо лихаја година!»
— Ой, не можу ја вам, славні запорозці,
Да переміни дати.
Просіть в царьа Костьантина
Найдорогшоїі плати. —
Ой, дали плату на ноги кайдани,
А у руки лопати.
Ой, да послали на лехку роботу,
Да канави копати.

. . . . . .

(Зап. І Шевченко, в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. в 60-ті рр-).

В в. 13-му 2-го варіанта зоставсь јавниј знак, шчо він зложивсь в часи закавказських походів в 1722—1729 р., в тій вијні, котру почав Петро І, «вступая въ стези Александра Великаго», шчоб забрати од Персії береги Каспијського морьа ј одчинити россіјанам дорогу в Індију, ј котра зкінчилась тим, шчо Персії отдали усі забрані Россіјеју землі, миром 1732 р.

Про цьу вијну записано в «Краткому Описанію Малороссіи» ось јак:

«Того жъ одного (1722) року его императорское величество весною зъ Москвы пошелъ къ Астраханѣ, а оттуда, за море къ Терку на татаръ горнихъ каракалпацкихъ и прочіихъ, где при Сулакѣ—рѣчкѣ крѣпость Святаго Креста заложилъ, которую потомъ устроено. Оттуда же ходилъ къ Дербенѣ персидскаго владѣнія, покоряя вездѣ владѣльцовъ тамошнихъ, куда по указу и малороссійскаго войска 10.000 съ командиромъ Даніиломъ Павловичемъ Апостоломъ, полковникомъ миргородскимъ да съ полковникомъ прилуцкимъ Игнатомъ Галаганомъ и киевскимъ Антономъ Танскимъ ходили.

«Въ томъ же 1723 з весни другимъ разомъ 10.000 войска малороссійскаго съ командиромъ Андреемъ Марковичемъ, полковникомъ лубенскимъ на Сулакъ пошли и

тамъ на той рекѣ плотину здѣлали и фортецу укрѣпили.

«1724 года въ третій разъ 10.000 войска Малороссійскаго на Сулакъ выправленнаго, ходило съ командиромъ Михайломъ Милорадовичемъ, полковникомъ гадяцкимъ, на перемѣну прошлогодной команды Андрея Марковича полковника.

«Въ 1725 году командированы бунчуковіе товарищи въ Гилянскій походъ за Дербень и съ ними козаковъ рядовыхъ 2000, съ наказнымъ Огроновичемъ, обознымъ прилуцкимъ, а между бунчуковымъ товариствомъ командиръ былъ Кандиба, бывшій полковникъ корсунскій, прежде же сего Семенъ Лизогубъ, котораго съ Андреемъ Горленкомъ изъ пути, по плутовскому нѣкоторого черница Змѣевскаго доношенію, взято было въ Петербургъ, но вскорѣ до домовъ отпущено. Медлѣли жъ въ томъ походѣ бунчуковые при Кандыбѣ иныи до трохъ, иныи до пяти годъ.

«Въ 1726 году указъ былъ ея величества государины императрицы и самодержицы всероссійской Екатерены Алексѣевны: или въ походъ Сулацкій висилать козаковъ, или платежемъ за всякаго козака сколко пристойно отбуть похода мѣсто. И не согласясь полковники—иныи отъ козака по три рубли, иныи по четири, иніи по два рубли дать съ полковъ, противъ опредѣленія на всякій полкъ съ генеральной войсковой канцеляріи числа козаковъ, поступились; иніи же козаковъ самихъ указное число виправить усовѣтовали, а денгами отъ похода за стидъ откуповатися не похотѣли. Однако, по доношенію о томъ въ сенатъ, велено деньгами з полковъ малоросійскихъ за козаковъ, чтобъ онихъ не посилать въ походъ, взять, и взято въ Коллегію Малороссійскую именно отъ козака по 4 рубли.» (Лѣт. Самовидца, 1878, 307—311).

У Бантиша Каменського (Исторія Малой Россіи, 1830, III, 177) читаємо, шчо «з малоросійських діл, схованих в Коллежському архіві видно, шчо козаки гетьманці були в Дербентському поході в 1729 р., та числа їх не означено, а літописці об цім не споминають». Це певно ті козаки, про котрих говорить «Краткое Описаніе Малороссіи» під 1725 р., шчо пробували в поході з Кандибою до пяти год. (З того ж описанія видно, шчо в 1729 р. Кандиба вже був дома, певно, з більшою частиною своєї

команди, коли не з усеју: порівн. Судієнка, Матер. для отечественной Исторіи, Кіевъ, 1853, I, II, 79), а також тої компанійськиј полк 500 чол., про котриј записав Марковичъ, 20 іюня 1729 р., шчо він пішов у Сулак. (Дн. Зап. I, 324).

Окрім того звісно, шчо в 1725 р. царицьа Катерина I послала за Кавказ 1000 козаків з Слобідчини, котрих вернув до дому указ царьа Петра II в 1727 р. (Головинскій, 149. Гербель, 60. 62).

Про лихо і злидні наших козаків у цих походах і тьажку грабарську роботу їх досить докладно росказуєтьсьа в записках Јакова Марковича:

1725 р. 2 маја Марковичъ записав: «видѣлъ (у правителей) письмо Милорадовича изъ Сулака, отъ 10 Марта, въ которомъ объявляетъ о непомысльномъ своемъ тамъ пребываніи» (Дн. Зап., I, 69). Далі сам бувши в поході (1725—26) Марковичъ згадує, јак шче коло Астрахані «подъ часъ жаровъ люди умираютъ», а в Гильані «воздухъ нездоровый» (99, 103). Вже в Астрахані багато козаків і бунчукових товаришчів «притворили себѣ болѣзни»; таких велено було везти в колодках (99, 100). Тільки ж по дорозі і в Сулаку прийшлось лишати багато хорих бунчукових, обдивлених лікарьами (167, 188, 190). 12 апр. 1726 р. Марковичъ записав в свіј дневник: «правіантская дача очень уменьшается теперь, потому что много людей умираетъ. Въ прошедшемъ Мартѣ со всего корпуса умерло около 508 человѣкъ, а изъ команды обознаго прилуцкаго черезъ оный сей мѣсяцъ 284 человѣка.» (156)

До того всього походи були дуже важкі дльа льудеј і скотини, котра часто не мала на степах і горах ні води, ні попасу, (161—162, 168). На грабарській роботі, коло кріпости св. Креста було, мабуть, шче тьажче. Тут наші козаки мусили робити гребльу і копати канави, шчоб повернути р. Сулак до кріпости. Ось шчо знаходимо про цьу роботу в дневнику Марковича за один 1726 р.:

«Генварь. 10. Прорва отъ крѣпости св. Креста отстоитъ въ 20 вер. и потому такъ называется, что Сулакъ, оставивши давнее свое теченіе, вдѣво обратился и тамъ впалъ въ море. Въ 3-мъ часу по полудни прорва загачена была совсѣмъ, чего ради съ пушекъ стрѣляли; Сулакъ пошелъ было къ крѣпости св. Креста давнимъ своимъ те-

ченіемъ. Козаки и прочіе всѣ, при зажженныхъ нѣсколькихъ десяткахъ канатовъ, работали около огней, гребли всю ночь; но послѣ полночи вода прорвала на нѣсколько сажень берегъ съ пріѣзда отъ крѣпости, и клѣтки, глубоко засыпанныя, унесла на нѣсколько верстъ.

«12. Когда прорву загатили, то вода, пошедшая до крѣпости, прибыла было вчерашняго числа на аршинъ.

«26. Противъ сегодня загаченная на прорвѣ плотина снова прорвалась.

«Февраль. 25. Прорва отчасти запружена, и Сулакъ обратился сюда; но не совсѣмъ угачена для того, чтобы вода теченіе свое помалу сюда простирала и чтобы прочищала то, что пескомъ засыпано. Мастеръ у прорвы одинъ Новгородскій козакъ, сотни Стародубской.

«27. Новая прорва сдѣлалась отъ Сулака въ озеро, отъ крѣпости въ двухъ верстахъ, однако еще не велика.

«Марта, 5. Прорва (стара) загачена совсѣмъ.

«27. Еропкинъ сказывалъ, что два фискала подали генераламъ доносъ на Дебриніи, что онъ, при запруживаніи прорвы, много кошту государеваго потерялъ, безъ чего можно было обойтиться, и что въ послѣдній разъ прорву не онъ запрудилъ, но три малороссійскіе козаки.

«28. На прорвѣ вода снова начала плотину портить, почему посланы туда три малоросійскіе козаки, которые опую заняли.

«Апрѣла 25. Рано генералъ Кропотовъ и мы оба и прочіе бунчуковые, числомъ 20, поѣхали на прорву. Конвоя при генералѣ было 200 драгунъ и 280 Донскихъ козаковъ. Для поправки плотины прибыли 1000 козаковъ съ капитаномъ Банчымъ.

«27. Возвратились отъ прорвы; плотину поправили, и вода внизу перестала течь.

«Май. 5. Въ Сулаку великое наводненіе учинилось.

«8. Рука Сулакъ начала упадать.

«14. Объявленъ походъ на завтрашній день. (Дневн. Зап. I, 143, 145, 149—150, 153, 158, 159, 160).

В той же час Федор Сулима писав матері з під Сулаку: «борошна моего давно вже не стало,... пана швакгровимъ контентоватись зачавъ. Денегъ, сколько взялемъ отъ вашей родительской милости, только есть третяя часть при мнѣ... О здешнемъ нашемъ поведеніи не освѣдчаю, бо гидко

и освѣдчати; толко еще милостію Божіею не нарушимо въ здоровю зостаемъ.» (Сулимовскій Архивъ. Кіевъ, 1884, 48).

Не ліпше було нашим і в других місцьах коло Черкеських гор. Так Маркович записав 25 марта: «Изъ Дербента пишутъ ко мнѣ атаманы Смѣловскій и Чернускій, съ командою тамъ обрѣтающіеся, что оскудѣли они въ харчахъ и одѣяніи». (Дн. Зап. I, 153).

Порівн. універсал гетьмана з 1729 р. про позички козаків, у Сулацькому поході з крайньої нужди, в Судієнка (Матеріалы для Отеч. Исторіи, Кіевъ. 1853, I, II, 78) а також лист кн. Вас. Влад. Долгорукого з Сулаку і Гільані про «несносный воздухъ, язвительный зной и крайнюю нищету несносную, зѣло скудное пропитаніе, работы великія, партіи непрестанныя» і т. п. у Соловьева (XIX, 10, 15—16).

Не диво, шчо наші козаки казали в пісні: «дај нам, батьку, переміну, бо на віки загину.»

З дневника Марковича бачимо, шчо наші козаки все подавали прошенія, шчоб јіх одпустили до дому, або хоч перемінили, та сподівались хоч плати, јаку давано донцьам в 1725 р. за поход в Гильань. (Дн. Зап. I, 83, 142, 159, 168, 184 і др.). Та 18 апр. 1726 р. Маркович записав: «Увѣдомился о полученномъ вчера вечеромъ указѣ, въ которомъ предписано не насъ смѣнить, но Донскихъ козаковъ и Калмыковъ, когда на мѣсто ихъ придутъ съ полковникомъ Дѣтловскимъ 3000 Донцовъ и 500 Калмыковъ, около Черкаска кочующихъ. Симъ указомъ повелено, чтобы при отпускѣ сихъ войскъ, дать имъ за службу жалованье изъ губернскаго сбора: атаману 20, старшинѣ по 12, писарю 6, всѣмъ прочимъ Донцамъ по 5, а Калмыкамъ по 3 рубля. Также и тѣмъ, кои имѣютъ быть высланы изъ Черкаска на смѣну, выдать изъ провинціи Воронежской жалованье противъ сего» (Дн. Зап. I, 163).

Кінець вар. 2-го, — з 19 в., — мусив скластись шче в 1722 р., коли царь Петро був сам в поході проти Персіјі, маючи при собі ј жінку своју Катерину. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XVIII, 40). Кінець цеј, в котрому козаки перше іронично (з гірким сміхом) поздоровлали царьа Петра ј царицьу Катерину, за часи котроји козаки знов ходили в Черкеські горы канави копати, — з годом затемнивсь, јак побачимо особливо в дальших варјантах,

окрім 4-го, в котрому він вдержувавсь ліпше, ніж навіть в 2-му.

Поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китайки опучі, —

то б то вживати на опучі шматки з одежі. Имја царьа Павла або Костьантина, конечно, підставились замість Петра (в вар. 5-му Петрович).

Початок 2-го варіанта, — про ожини може причепивсь з пізніжчих варіантів, про котрі далі.

4.

— «Ой, за річкоју, та за Синьухоју
Та зацвіли ожини,
Ох, давај, давај, батьку, переміни,
Бо далебі загину.» —
— Ой, не річ мені, славні запорозці,
Переміну давати;
Ой, просіть собі, славні запорозці,
У царици заплати.
Ой, дала ж, дала славним запорозцьам
Та царицьа заплати.
Ой, понабивала на ноги кајдани,
Дала в руки лопати,
Ох, да послала на легку роботу
Та канави копати.
Ой, летить ворон та із чужих сторон,
Да летьучи ж кряче:
Ох, сидить козак да над канавоју
Та жалібненько плаче.
Ой, летить ворон та із чужих сторон,
Та він крилами маје,
Ой, сидить козак та над канавоју,
Сорочку латаје.
— «Поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китајки опучі.

(Зап. Хв. Рильський в с. Маковишчах, кијівськ. пов., коло 1863 р.)

Початок цього варіанта (вв. 1—10) склався за часи роботи козаків коло кріпостів по р. Синьусі в 1743—44 рр., за цариці Єлисавети.

Указом Сенату 30 окт. 1734 р. звелено було: «Въ за Днѣпрскихъ мѣстахъ отъ непріятельскихъ незапныхъ набѣговъ устроить крѣпости въ пристойныхъ мѣстахъ, по тамошнему обыкновенію, и то строеніе возложить на Миргородскаго полковника Капниста». В 1744 р. звелено було вислати для оборони тих робот і кріпостів шче 1000 чол. козаків. Капніст вистроїв тоді по р. Синьусі кріпости: Ново-Архангельський шанець (тепер посад Новоархангельск) і Орлик (тепер г. Ольвіополь) на устьу Синьухи в Бог. (Скальковскій, Исторія Нов. Сѣчи, II, 162—165, Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, II, 802—803. Городскія поселенія въ Росс. Имп. 1865, V, II, 325, 107).

Слова про *ожину* в другому віршику варіанта мусьать значити показ на те, шчо вже кінчаєтьсьа літо і починаєтьсьа осінь, — пора вернутись до дому. Коли склались ці слова, чи тільки в часи роботи над Синьухоју, чи шче ранішче, не беремось рішати. Нагадаємо, шчо за Кавказом ожин нема, так шчо Маркович діставав ожини, — котрі, певно, потрібні були, јак кисле, проти цинги, — од матері з Украјіни (Дп. Зап., I, 193).

5.

Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Та терни погоріли —
Геј, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
Ој, по над річкоју, по над Синьухоју,
Та зацвіли ј ожини, —
— «Геј подај, батьку, подај переміну,
Бо ја марно загину.»
— Ој, не моја вольа, та милеје братьтьа,
Переміну давати;
Геј, просіть собі в пана војеводи
Та дорожшоји плати! —
Ој, обізвавсьа козак молоденькиј
Војеводі за плату:
Ој, набили на ноги кајдани,

Дали в руки лопату.
Ой, набили на ноги кайдани,
Дали в руки лопату, —
Ой, послали на вішньу роботу
Та канави копати.
Ой, летить крьачок через Дунай-річку,
А летьучи та і крьаче;
Ой, сидить сірома та над канавоју,
Та жалібненько плаче:
— «Ой, поздоров боже царьа Петровича,
Сударињу Катерину,
Геј, шче ж бо ја, козак молоденькиј,
На Сібіру і не загинув.» —

(Зап. од Остапа Данчука. в Тульчі в 1881 р. Г. Денисенко.)

6.

— «Ой, по над річкоју, по над Синьухоју,
Заросла і ожина.
Ой, давај, батьку, давај переміну
Бо ја марно загину!» —
— Ох, не вольа ж моја, пани молодці,
Вам переміну дати
Ох, і просіть свого пана кошового
Шче і за велику заплату.
Ох, і об'звавсьа парень молоденькиј,
Ох, і за плату обізвавсьа;
Набили ж јому на ноги кайдани
Та і дали у руки лопату.
Ой, послали ж јого у сібірну роботу,
Шче і канави копати.
Ох, і летів ворон та із чужих сторон,
Та летьучи крьаче.
Ох, і сидить сіромаха меж канавами
Та і жалібненько плаче:
— «Поздоров, боже, царьа Костьантина
І царицьу Катерину
Шчо нас, нешчастних сіромах,
На білиј світ пустила.»

(Зап. Денисенко в Тульчі в 1881 р.).

Слова в. 5-го про *пана кошового* могли підставитись тоді, коли січовики були коло кріпостів на р. Синьусі, в часи війни з турками в 1773—4 рр. (Див. далі, вар. 13).

7.

1. — «За річкоју, та за Синьухоју, там зацвіли ожини.
Геј, давај, батьку, дивај переміну, бо далебі загину.» —
— Ой, рад би ја, молодіїі хлопці, переміну вам дати,
Коли ж бо ви хочете, молодіїі хлопці, дорогу плату взьати.
5. — Ой, ізвели, парень молоденькиј, а ту плату взьати —
Дали плату, на ноги кайдани, а в руки лопати,
Дали плату на ноги кайдани, а в руки лопати,
Та погнали на легку роботу, та канави копати.
Летить ворон та із чужих сторон, та ј крьаче летьачи.
10. Сидить парень та над канавоју та жалібненько плаче:
— «Не дивуйте мені, милі братіки, шчо ја жалібно плачу,
Јесть у мене в кармані копійка, — ја ј ту з вами потрачу.
Поздоров, боже, царьа Костьантина, государишьу Катерину,
А шчо позволили славним запорозцьам погульать на Вкрајіну.
15. А шчо позволили славним запорозцьам погульать на Вкрајіну.
Де ж ја буду та бурлакувати, та ніде не згину.»

(Зап. Оп. Маркович в канівськ. пов. київськ. губ.).

Спомин *воєводи* в 11 в. 5-го вар. показує, шчо вар. цеј, окрім початку, старішчиј роботи на р. Синьусі. Кінець же 6-го вар. (вв. 19—23) з јавною подякоју цареві ј цариці (јак і в вв. 13—14 вар. 7-го; вв. 27—28 вар. 5-го новішчиј) дає право думати, шчо він зложеній був за часи царьа Петра II ј молодоїі јого нареченноїі, княжни Кат. Довгорукој, (котру маніфестом звелено було звати Императорським Височеством) коли наших козаків, — перше слобожан (1727), а потім і гетьманців (1729 р.) пущено було до дому.

В. 16 вар. 7-го. причепа з бурлацькоїі пісні.

8.

— «По над річкоју, по над Синьавкоју та зацвіла ожина,
Давај, пане, переміну, бо лихаја година.» —
— Не мусьу ja, славні запорозці, переміни дати,
Просіть собі у пана комісарья дорожшої плати. —
— Не мусьу ja, славні запорозці, дорожшої плати давати;
Надівайте на ноги кайдани, а в руки лопати! —
Посилаје на легшу роботу, — канави копати.
Говорили славні запорозці із Уманья ідучи,
Шчо будем носити чоботи сапянці, а с китайки онучі.
Ой, летів ворон та із чужих сторон, та летьучи крьаче,
Ой, сидить бурлак та над канавоју, а сидьачи плаче.
Ой, летів ворон та із чужих сторон, крилечками махаје;
Ой, сидить бурлака та над канавоју, та сорочку латаје.
Дере поли, дере j рукава, та плечиці латаје,
Одним одну копійечку маје, та j ту марно терьаје.

(Зап. Штангеј в м. Жаботині, черкаськ. пов. кијівськ. губ. в 1861 р.)

В в. 4-му *комисарья* замість *царья, цариці*.

Вв. 8—9 — слова з пісні про руйіну запорозців під Полтавоју (див. в I-ому розділі, ст. 48—50) перероблені в гайдамацькій пісні про Уманську різню 1768 р.; далі, в вар. 12-му, доладніше — «*із Січі ідучи*», а в 10-му — «*на Линіју ідучи*». Про ці слова див. при вар. 13-му.

9.

— «Ой, по над річкоју, по над Синьухоју
Та зацвіла ожина;
Ой, давај, батьку, давај переміну,
Бо далебі загину.
— Ой, не буду, сину, ой, не буду, рідниј,
Переміни давати;
Ой, проси собі в пана воjевого (воjеводи)
Да побольшої плати. —
Ой, jак став парень, парень молоденькиј,
Да побольшу плату брати,

Та набили йому на ноги каїдани,
Дали в руки лопати.
Ой, послали його на легку роботу,
Канави копати.
Ой, дали над ним, дали калавури:
Чотирі салдати.
Ой, копав парень, копав молоденькиї,
Да ї сів спочивати,
Ой, летить ворон аж із чужих сторон,
Да все летьачи крьаче;
Ой, сидить парень, сірома в неволі,
Да жалібненько плаче:
— «Ой, продай, батьку, ой, продай, рідниї,
Да сіриї корови;
Ой, визвольай же мене молодого
Із цієї неволі.
— Ой, не буду, сину, ой, не буду, рідниї,
Сірих коров продавати,
Ой, як заробив а ти, сину рідниї,
То так будеш і одвічати. —
— «Ой, продай, мила, голубонько сива,
А сіриї телиці;
Ой, визвольай же мене молодого
Із цієї темниці.
Хоч би мала, милиї, голубоньку сивиї,
І сорочку продати,
А таки буду тебе молодого
Із неволі визвольати.

(Запис Ів. Новицькиї в г. Тарашчі, кийівськ. губ. в 60-ті рр.).

В цьому варіанті тільки початок пізнїї, з 1743—4 рр.,— а ввесь він належить до вар. 1-го, про працьу на Ладожськїї канаві. Тільки вв. 29—30 обертають діло так, мов би то парень копаје канави за яку провинність: прибавка пізнішча, як і спомин Сібіру в вар. 2, 5 і 6-му.

Певно, од подібного варіанта пішла ось яка пісньа,—в котрій стерсьа спомин про роботу на канавах, хоч зоставсь нагад на невольу в чужій стороні.

Летів ворон по над морем,
А летьачи крьаче;

Сидить козак в неволеньці,
Та сидьачи плаче.
Прийшла к јему та дівчина,
Козака питаје:
— «Ој, чого ж ти, козаченько,
Чого зажурився?»
— Ој, јак мені, сиротині,
У неволі не журитьсьа,
Шчо у мене молодого
Тут роду немаје.
Ој, тут мені, сиротині,
У неволі погибати.
Јак пошльу ја до родоньку
Письмо це далеко,
До своєјі неньки старојі:
Нехај мене молодого
Визвольаје із неволі.
Шчо у мене молодого
Та долі немаје.

(Зап. Ів. Манджура в с. Мурахві, валківськ. пов., харьк. губ. од баби, в 1872 р.).

Слова цих варјантів, јак і 1-го, не тільки про невольу в загалі, а шче ј про кајдани, калавури ј викуп, підходьать до обставин, при котрих вирьажались наші козаки на роботу на Ладожську канаву, јак і до кр. св. Креста. Про це зостались спомини в Дп. Записках Марковича. Так в 1723 р. Маркович записав:

Мартъ 7. Писали Глинчане, что командиръ Ингерманландскаго полка, по ордеру полковника Шереметева, принуждаетъ ихъ къ репарации города; въ доказательство и ордеръ полковника г. Шереметева прислали.

8. Отписали до Глинска и до Чернухъ, что оправлять теперь городъ нельзя, а должно напередъ выгонять козаковъ въ походъ до Ладоги.

11. Писалъ до сотниковъ Чернускаго и Лохвицкаго, чтобъ до Ладоги шли. До атамана Пирятинскаго писалъ, гоняя его, что высылалъ людей безъ указа на оправку города. Пріѣхалъ вчерашняго дня изъ Смѣлаго атаманъ, съ жалобою, что поручикъ выгоняетъ всѣхъ на работу города.

14. Отъ п. Сотника Чернускаго писано, что атаманъ

тамошній въ арестѣ у капитана Кораблина за невыгонъ людей до работы на городской валъ.

15. Поданъ листъ до п. сотника Чернускаго о томъ, что кап. Кораблинъ, за то, что не выстачилъ до города для работы 1500 человѣкъ, прислалъ въ его сотничій домъ для экзекуціи 25 драгунъ.

22. Вручены мнѣ листы отъ ихъ милостей пановъ правителей изъ Глухова.... о скорой высылкѣ казаковъ до Ладоги. Тутъ-же и универсалъ приложенъ, въ которомъ правители приказываютъ ослушныхъ до помянутаго походу забивать въ колодки и отсылать въ Глуховъ для наказанія.

30. Получилъ листы отъ комиссара полковаго... пишетъ, что на листъ мой до Шереметева писанный о томъ, чтобъ поноровить мало съ работою городовою, полковникъ никакого подлиннаго не учинилъ отвѣта, а на форпосты командирующимся не по 6 зол., но по полъ 8 ($7\frac{1}{2}$) велѣлъ брать, и когда въ томъ обстаивалъ Чернускій коммиссаръ, то за то капитанъ Кораблинъ за карауломъ его на морозѣ такъ долго держалъ, покамѣстъ онъ далъ по полъ 8 зол.

Апрѣль. 6. Въ листѣ правительственномъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладогу, публично карать для пострахи прочимъ.

11. Листъ принесенъ отъ п. сотника Городискаго, объявляющій о ушедшихъ казакахъ отъ обоза, рушившаго въ низовый походъ (на Сулакъ). Отписалъ до сотника, чтобы тѣхъ утѣкачовъ по святкахъ, въ колодкахъ, сюда въ Ромны присылать. (Дн. Зап. I, 10—18).

10.

1. — «Ой, над річкою, по над Синьухою там зацвіли ожини,
Гей, давай, соцькиj, давай переміну, бо лихаја година!»
— Ой, јак же ја можу, панове молодці, ја вам переміну дати?
Гей, ідіть же ви в столицьу к царицi, та просіть заплати.
5. Гей, та царицьа нас пожалувала, та дала нам заплату:
Гей, та звеліла славним запорозцьам та линіjу копати.

— «Гей, оце ж вам, славні запорозці, уся моя заплата,
Ой, та беріть ви в одну руку заступ, а в другу лопату!
Ой, та хвалились славні запорозці, та на линію їдучи:
— Гей, будем носить з сајети жупани, а з китајки опучі.
Гей, летів орел по над синім морем, та все летьячи крьяче;
Ой, сидить козак по над Синьухоју, та жалібнесенько плаче.
Гей, летів орел по над синім морем, ој, та летьячи крикнув;
Гей, та шче козак на чужій стороні та ј доси не привикнув.
Ој, поздоров, боже, царьа Костьантина ј царицьу Катерину,
Гей, шчо пустили славних запорозців погуљати на Вкрајіну.
Гей, та не довго ж вони погуљали, тільки день три години,
Ој, та течуть річки да љадзькоји крови на чотирі половини.

(Запис. В. Познанськиј, в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ губ. коло 1863 р.).

Варјант дуже строкатиј: початок з 1743—4; середина— старішча ј зложена з пісень про линију ј ладожську канаву (пор. вв. 11—14 з вв. 11—18 в вар. 1-му); вв. 15—16 з 1727—1729 рр., а кінець причепивсь з пісень гајдамацьких, з 1750—1768 рр. Треба сказати, шчо шанці по р. Синьусі мусили між шчим здержувати гајдамак, шчо набігали з січових земель на польську державу, а також польаків, котрі набігали на січові землі. (Скальк., Ист. Н. С. II, 153—165). Гајдамаки однакож часто проривались через Синьуху ј «гуљали» в польській Украјіні. Најстрашнішча з цих гуљанок була т. зв. Уманьська різња 1768 р., коли між січовиками пішла чутка, шчо сама царицьа Катерина (II-га; син јіјі Павел Петрович) позвољаје бити љахів. В ті часи мусила серед гајдамак переробитись пісньа про роботу коло кріпостів на р. Синьусі в ось јаку пісньу:

Ой, у недільку, рано пораненьку,
Та всі дзвони дзвонили,
Ой, доумились славні запорозці: —
Взьали Умань запалили.
Ой, горит Умань, ой, горит Умань,
Да ј нікому рьатувати:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не займати.»
Ой, горит Умань, ой, горит Умань,
Да ј нікому погасити:
— «Ох, було ж вам, превражі уманьці,
Запорозців не дрочити!»
Ой, там у полі, в полі на роздольлі,
Там зацвіли ожини,
Ох, там же, там же превражі уманці
Да ј по воду ходили.
— «Ох, і не ходіть, превражі уманці,
Та до броду по воду, —
Ох, јак займемо, то так заженемо,
Јак ту череду в воду!»
Поздоров, боже, Петра Павловича,
Сударињу Катерину,
Ой, шчо позволили славно погульати
Та на всьу Украјіну.
Ох, і не довго хлопці погульали:
Ой, за час, за годину
Та потекли річки, річки кровавиј,
На чотирі половини!

(З паперів Ів. Рудченка; зап. в с. Маковинцьах, кијівськ. пов. в 60-ті рр.).

Частини цеји пісні причепились јак до кінцьа 10-го варјанта, так і до вар. 11-го ј 12-го.

11.

(Вривок)

. . . . . .

Ой, поздоров, боже, царьа Костьантина,
Ј а царицьу Катерину.
Ой, шчо пустила да нас погульати

Да ј на нашу ј Украјіну.
Ој, не багато да ми погульали,
Тільки всього три години;
Ој, текли річки, річки крівавіјі
На чотирі половині.
Ој, хвалилисьа славні запорозці
Да ј з Украјіни ідучи,
Шчо будем носити сукні та жупани
Ј а с китајки ј опучи.
. . . . . .

(Запис Ј. Шевченко в с. Дударьах, канівськ. пов. кијівськ. губ. в 60 рр.).

12.

— «Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Там зацвіла ожина;
Ој, давај, соцькиј, давај переміну
Бо лихаја година!» —
Ој, не можу (моја) вольа, славні запорозці,
Та переміни дати;
Ој, просіть собі царьа Костьантина
Најдорогшоји плати. —
Ој, дали плати на ноги кајдани,
А у друки (руки) лопати;
Ој, да послали на легку роботу
Та канави копати.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
А летьачи крьаче;
Ој, сидить козак та над канавоју,
Та жалібненько плаче.
Ој, хвалилисьа славні запорозці,
Та із Січі ідучи,
Шчо будем носити сукні та жупани,
А з китајки опучі.
Ој, поздоров, боже, царьа Костьантина,
А царицьу Катерину,
Ој, шчо пустили та нас погульати
Та на славну Украјіну.
Ој, не багато та ми погульали,
Тільки три дні ј години,

Ой, текли річки та з нас кровавi
На чотирі половини.

(В наших паперах; рука подібна до руки д. Андріja Шевченка; певно, записано jим же).

В вірш. 27 замість «*льадської крови*» підставилось *з нас крові* j через те пісньа отдалилась од гайдамацьких.

13.

— «Над річкоjу Синьухоjу
Трави погоріли:
А вже ж бо ми без харчів помарніли.
Та казав jесп, атамане,
Переміну дати,
А тепер велиш, атамане,
За Дунаj ступати.»
За Дунаjем, за бистреньким
Гармати рехтуjуть,
Е, вже ж бо наш пан атаман
Козаків муштруje.
— «Та бийте, хлопці, вражих льашків
Правоjу рукоjу,
Женіте jіх, вражих льашків,
По над Синьухоjу.» —
Не звіть jіjі Синьухоjу,
А звіть jіjі річка;
Ej, розбіглись вражі льашки,
Jак собача тічка.

(Запис. в с. Молчановці, сквирськ. пов., кијівськ. губ. от діда Степана Матвіjчука).

Це власне осібна пісньа, котра тільки початком привjазуjетьсьа до цього №-ра. (Найближчиj цеj початок до вар. 5-го, в котрому власне два початки). Пісньа цьа підходить до пригод вijни 1768—1774 р., з польськими конфедератами j турками, — коли запорозці плавали з лиману Дніпрового в Дунаjські гирла j коли стоjали коло кріпостів на р. Синьусі j ходили звідти в походи, між тим jак россійська арміja переходила за Дунаj, — куди, мабуть, запорозці ждали, шчо j jіх покличуть. Запорозцьам на р. Си-

ньусі приходилось тоді (найбільш в 1773 р.) майже також гірко, як колись гетьманцьам на канальній роботі. Скальковський каже, шчо в більшій части січевих паперів з того часу говориться «про фураж, харчі та жалуваньня, котрих військо ніколи не могло получити ні цілком, ні за годьа, через шчо несчасні козаки, а надто на аванпостах, терпіли всьаке лихо» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 130—131). В часи цієї ж війни мусили приченитись в вар. 12 і 10 цього №-ра слова: *хвалилисьа запорозці та із Січі,* або — *на линію ідучи* і т. д., — бо тоді линією звались і кріпости по Синьусі; та окрім того (надто в 1769 р.) січовики боронили і частину старої линії на лівім боці Дніпра (Скальк., op. cit., 45—47).

14.

— «Ой, по над річкоју, по над Синьухоју
Та зацвіли ожини;
Ой, давај, батьку, давај переміну,
Бо навіки загинем!» —
— Ой, да јаку ж вам, славні запорозці,
Переміну давати?
Ой, накладуть вам на ноги кајдани,
Дадуть в руки лопати. (2)
Ой, поженуть вас на легку роботу —
Канави копати. —
Ой, да летів ворон та із чужих сторон,
Ой, да летьучи крьаче;
Ой, сидить сіромаха по над канавоју,
Да жалібненько плаче:
— «Ой, поздоров, боже, царьа Петровича,
А царицьу Катерину,
Шчо нас випускала з тьажкої неволі
Та на цьу Украјіну.»
Перше випускала, перше випускала
Послі стала одбирати...
Ой, та звеліла молодих козаків
В москалі забрати.
— Ой, да бо ви, хлопці, славні запорозці,
Та молітесьа богу,
Шчоб нам бог показав (2)

Через море дорогу.
Ой, молоді хлопці, славні запорозці,
Та теє слово вчули,
Ой, сіли на лотку, ой, сіли на другу,
Та ј за море махнули!

(Запис. в 1862 р. в Київі од салдата Тимка родом з сквирськ. повіту Лев Мацієвич).

З 19-го віршика пісньа повертає на «виходньу» запорозців в Туреччину післьа «атакуваньня» Січі москальами в 1775 р.

15.

— «По над річкоју, по над Синьухоју
Зацвіли ожини;
Давај, батьку, давај переміну,
Бо далебі загинем.»
— Не річ мені, діти,
Вам переміну давати, —
Просіть собі у воііводи
Заплати.
Дала сударинька
Три річки лиману:
— «Ловіть, молодці, рибу
Та купуйте собі жупани.» —
— Ой, уже ж жупанів
Либонь нам не носити,
Коли б хоць ціјі свити
Нам ізносити.
Дала сударинька,
Та ј звеліла назад одібрати,
Нас, козаків Чорноморців,
Ј у рекрути забрати.
Козаки ж цеје почули,
Та ј на Дунај махнули.
Стали вони тікати,
Стала сударинька на ціх гукати:
— «Не тікајте, козаки чорноморці,
Не вельу вас у рекрути брати.» —
— Ой, не можна себе єпинити.
Було наших степів на троје не ділити.

З вірш. 9-го пісньа поверта на часи другої виходні козаків (сорноморців) у Туреччину, після того як у них одібрано землю між Дністром та Богом (1792 р.). Див. дальшиј варјант, котриј јесть врывок оцього.

16.

— «Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Ој, зацвіла ожина:
Геј, ој, давај, батьку, ој, дај переміну,
Бо ја ј марне загину.
— Ој, не мо' ја вам, панове молодці,
Переміни а ј вам дати:
Геј, просіт собі папа кошового
Ј а цариці заплати...
Ој, поздоров, боже, царьа Костьантина
І царицьу Катерину:
Даровали землі от Дніпра до Богу,
По над грьаницеју по Бендерську дорогу.
Даровали землі, шче ј широкі лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу да ј справльајте жупани!

(Не зкінчена).

(Зап. в 1874 р. в с. Будаках, акерманського пов. бесарабськ. губ. на Шабалацькіј косі од рибалки Христ. Курочки М. Ганіцькиј).

Про всі надогади остатніх трьох варјантів на справи 1775—1792 рр. буде докладна розмова в дальших розділах, при пісньах про кінець Січі ј про Чорноморців. Поки порівн. кінець ціх варјантів з пісньами в Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, III, 225—226, в Основі, 1862, Окт. VII, 2, в Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общества, I, 301.

№ V.

СМЕРТЬ КОЗАКА В МОСКОВЩИНІ:

В НЕВОЛІ.

1.

Стоїть јавір над водоју, — в воду похиливсьа;
На козака пригодонька, — козак зажуривсьа.
Не хилисьа, јавороньку, шче ти зелененькиј!
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј!
Не рад јавір хилитисьа, — вода корні мије;
Не рад козак журитисьа, да серденько није!
Ој, поіхав в Московщину козак молоденькиј,—
Оріхове сіделечко і кінь вороненькиј.—
Ој, поіхав в Московщину да там і загинув,
Своју рідну Украјіну на віки покинув. [1])
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— «Будуть пташки прилітати калиноньку јісти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.» —

(Максимовичъ. Укр. Нар. Пѣсни. 1834. 147).

В рукопису Цертелева ми знајшли перші шість вірши-ків, јак цілу піснју. З цього початку пішла јак оцьа пісньа, так і та, шчо вже напечатана в І-ому розділі, ст. 80—85, про полон «сіромахи.»

2.

Стоїть јавір над водоју, — в воду похиливсьа;
Козаченьку молоденькиј, чого зажуривсьа? —
Не рад јавір хилитисьа, — вода корні мије;
Не рад козак журитисьа, дак серденько није.

[1]) Цеј віршик в печатному виданьню Максимовача пропушчениј (!!) Ми знајшли јого в рукопису Максимовича, јак і в дальшому варјанті. Так, звичајно, співајуть в Полтавшчині. В зовсім подібному варјанті, зап. д. Шимановим в охтирському повіті: *милу*.

Нехај није, нехај није, воно перестане,
До козака молодого журба не пристане.
Ой, поіхав в Московщчину козак молоденькиј. —
Горіхове сідельце, шче ј кінь вороненькиј. —
Ой, поіхав в Московщчину, та там і загинув,
Своју рідну Украіину на віки покинув.

(Зап. в Кальужніј, миргор. пов., полт. губ. Чуб., Труды V, 319).

3.

Стоіть јавор над водоју, — над воду схилившся,
Молод козак, молод козак, та вже ј зажурившся!
— «Јак же мені не хилитись? — вода корінь мије!
Јак же мені не журитись, јак серденько мліје?
Хожу—нужу, хожу—нужу, јак те сонце в крузі,
Чи ја встају, чи льагају, завше серце в тузі.
Летить орел по над море, та ј, летьучи, крикнув...
Ой, јак тьажко в цих сторонах, шчо ја не привикнув!
Ой, је в мене на Вкрајіні рідненькаја мати,
Вона ж мене пожалује, јак свого дитьати;
Ой, је в мене на Вкрајіні рідненькиј батько,
То він мене пожалује, јак своје дитьатко.

(Запис. В. Магер, в с. Пилиповичах, радом. пов., кијівськ. губ. Чубинскій, Труды, V. 454—455).

Вв. 7—8 варјанту 3-го бачили ми в піснъах про канальну роботу (вишче, стор. 86, 107).

Три оці варјанти могли скластись в часи походів наших козаків у Московщчину дльа грабарськоіј роботи, коли, јак звісно, вони дуже журились на чужій стороні ј дуже там помирали. Про це говорить і виписка з «Донесенія» Чорньака. Окрім того Бантиш Каменськиј знајшов відомость в ділах малороссіјських Іностраннојі Коллегіјі, шчо в Ладожськім поході 1721 р. померло козаків 2460 чол., та було больных 244 чол., не считајучи полків Миргородського ј Стародубського, з котрих не прислано відомостів (Ист. М. Россіи, III, Примѣч. 189). В «Кіевск. Старинѣ» 1884, Окт., 357—361, напечатана «Спецѣфикація полку гадяцкаго» про померлих і больных в походах канальних 1721—1722 рр., з котроіј ми приведемо тут тільки початок:

«Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походъ ладозкый выходило всѣхъ козаковъ сотнѣ полковой гадяцкой Ивана

Пѣрятинского господарей и наемныхъ 122
Туда идучи, всѣ въ цѣлости дошли на каналъ, ни единъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши на означенное мѣстце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадяцкой померло самыхъ господарей на мѣстцу. 25
Той-же сотнѣ, повернувшися ку домамъ, померло самыхъ господарей. 10
Повернувшихся къ домамъ той-же сотнѣ козаковъ самыхъ наемныхъ на пути померло . . 11
Оставшіеся на пути болніе. 6

и того 52›

В усіх трьох варјантах рідна сторона козаків зветьсьа *Украјіна*. Коло того часу це имја стало вже конечним дльа нашојі сторони. Украјіноју звуть јіјі вже ј својі, ј чужі. Див. напр. грамоту московського начальства 1720 р. в Марковича, Дн. Зап. I, 484; Пор. Сулим. Архив, 41, лист Волинського в Соловьева, Ист. Россіи, XX, 469, лист Мініха, вишче, ст. 81.

Початок, — в. 1-иј, здибујетьсьа в пісні про счаруваньньа дівчини козаком, у Чубинського, V, 421 і в середині пісні, там. 305.

4.

Стојіть јавір над водоју, — в воду похиливсьа,
Сидить козак у неволі, — гірко зажуривсьа.
Не хилисьа јавороньку, бо шче ј зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, бо шче ј молоденькиј.
— «Јак же мені не хилитись? — корінь вода мије!
Јак же мені не журитись сидьачи в неволі?» —
[За тобоју, козаченько, отець-ненька тужить,
Бо шчось тобі молодому фортуночка служить.
— «Ој, хоть тужить, хоть не тужить, фортуночка служить:
Треба мені молодому служити самому.]
— «Ој, рад би ја не журитись, самі сльози льјутьсьа,
Бо на мене молодого кајдани кујутьсьа.»
В неділеньку рано всі дзвони дзвонили,
То по тому козакові, шчо сидить в неволі.

Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть,
Молодому козакові чорні кудри чешуть.
Тешуть јавір, тешуть јавір, та ј вже обтесали,
Молодого козаченька на лавці поклали.
Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть јаворину,
Молодому козакові та ј на домовину.

(Зап. в с. Жерденовці).

Вв. 7—9 причепились з варјантів пісні про полон сіромахи (див. в I розділі, ст. 81 ј далі), котрі розвивались паралельно оцій пісні з тим же самим початком; в. 10 потрібиј був тут, шчоб звести оцьу причепу до теми про смерть козака на чужій стороні, на невільній службі. Пісньа ж про невільну службу перејшла в цьому, јак і в дальшому варјанті, в пісньу про прьаму невольу в кајданах, певно, одвітно дијсним пригодам років 1723—1725, коли з поводу виступу Полуботка перед царем Петром проти јого порьадкуваньња з козаками на Гетьманшчині, чимало украјінців буто арештовано в Петербурзі та ј у Глухові. (Scherer, Annales de la Petite Russie, P. 1788, II, 211—212). Так в Петербурзі взьали в колодки черниг. полковника Полуботка, ген. судьдьу Чорниша з двома синами, ген. писарьа Савича, і з ними чимало простішчих льудеј (бунчукових товаришчів і козаків) і між ними ј *кобзарьа*. (Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Р. Старина, 1876, Мартъ, 516. Лазаревскій, Пав. Полуботок, Русск. Архивъ, 1880, I, 196, 201 -- 202, 204, 206). З колодників кілько чоловік, окрім самого Полуботка, померло в неволі. (Маркевичъ, Исторія Малороссіи, II, 581).

5.

Росте јавір над водоју, — в воду похилившьа;
Сидить козак у неволі, — тьажко зажурившьа.
Не хилисьа, јаворочку, шче ти зеленепькиј;
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј.
— «Јакже ж мені не хилитись? — вода корні мије!
Јак же ж мені не журитись? — само серце мліје!»
Тешуть јавір, тешуть јавір, тешуть јаворину,
Молодому козакові та ј на дубовину (зам. домовину)
Атаману коньа дано, а соцькому збрую;
Шчо позволили поховати козацьку голову.

Козака несуть, коньа ведуть, кінь головку клонить,
А дівчина за козаком білі ручки ломить.
Та ломить вона, ломить з мизиного пальцьа;
Нема, нема, та ј не буде козака коханцьа.
Хилітисьа, густі лози, звідки вітер віje,
Дивітесьа, гарні очі, звідки милиј їде.
Хилилисьа густі лози та ј вже перестали,
Дивилисьа гарні очі, та ј плакати стали.
Умер козак, умер козак та ј тихаја мова;
Лиш лишившьа кінь ворониј, золотаја зброја.

(Зап. в ольгоп. пов., под. губ.)

Цеј варјант уже перејшов у звичајну пісньу про смерть козака. — Порівн. Метлинськ., 443, Лукашевича, Малорусскія и Червонорусскія нар. думы и пѣсни, 123—124, Головацьк., I, 94—95. Цеј варјант, јак і зараз вказані пісні в Лукашевича ј Головацького, сближајутьсьа до пісні про *смерть полковника*. — в Чубинського, V, 811, 316—317. (Порівн. смерть чумака, Рудченко, Чум. Н. Пѣсни, 154). Дльа порівньаньња дајемо тут шче не напечатанниј варјант:

Умер, умер пан полковник, шче ј тихаја мова;
Зостајетьсьа кінь ворониј, золотаја зброја.
Зостајетьсьа кінь ворониј, зброја золотаја,
Зостајутьсьа діти малі, жінка молодаја.
Беруть коньа отамани, осаули збрojу.
Збрojу беруть, коньа ведуть, кінь голову клонить.
За jім іде полковниха, білі руки ломить.
Поламала білі руки до мизина пальцьа:
— «Ој, немаје і небуде над мого коханцьа!»

(З паперів Ст. Носа).

В повишчому вар. вв. 9—10 не ріфмујутьсьа. В зараз показанііј пісні в Лукашевича одвітниј уступ ось јакиј:

— Сотникові коньа дати, гетьманові збрojу,
Шчоб позволив поховати козака з стрільбоју.

у Чуб. (317):

Атаману коньа дали, сотникові збрojу,
Шчоб сховали полковника з болышоју хвальбоју.

В прекрасних варјантах Метлинського образи старішчі: там козак умира в наметі, в Лузі Базавлузі, і каже джурі

— Та вручаю (добро) отаману військовому,
Та сотнику полковому;
Тобі, джуро, кониченька,
Кониченька вороного,
А на вюки шче ј другого.

або: «Отаману даю коня,
Тобі, журо, вороного,
А під вюки шче ј другого,
І шабельку турецькую,
Пистолети черкеськиї
І всьу зброю козацькую.»

В дальших двох варіантах, галицьких, 6 і 7, козацька пісня перейшла в рекрутську, захопивши в себе частини параллельної пісні про сіромаху. В вар. ж 8-ому, теж галицькому, так перероблена пісня переходить в кінці в розбійницьку. Вар 9-ий перейшов в пісню бурлацьку.

6.

1. Стоїт јавір над водоју,
В воду похиливсьі;
Сидит жовньар у штровгавзьі,
Дуже засмутивсьі.
5. Стоїт јавір над водоју,
Вітер ним колише:
Сидит жовньар у штровгавзьі,
Фельфебель му пише.
Пишут пани, пишут пани,
10. Пишут јатамани:
Молодого жовньаронька
Вковати в кајдани.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут панські дьіти:
15. Неподоба жовньарови
В кајданах сидьіти!
Јак привели жовньаронька
На нове подвірьі,
Јак заплакав шчире, ревне, —
20. Кајдани злетьіли! —

(Зап. в с. Рожні, в Коломийських горах, в 1872 р. Константина Бородајкевичева).

7.

Стоїть јавір над водоју,
Дуже похиливсьа;
Стоїть жовнір на вахцимбрі,
Дуже зажурившьа.
Не хилисьа, јавороньку,
Јешче с зелененькіј
Не журисьа, жовніроньку,
Јешче с молоденькіј!
— «Јак не мају хилитисьа? —
Вода корінь мије!
Јак не мају журитисьа? —
Само серце мліје!»
Судіть, пани, судіть, пани,
Судіть льудські діти:
Не подоба жовнірові
В кайданах ходити!
Оj, јак вијшов жовніронько
На новеје підсіньє,
Јак си свиснув, ноговь тріснув,
Кайдани злетіли!

(Зап. в Фредрополі, коло Перемишльа, П. Гостинськиј. Зоря, 1882, 263).

8.

Стоїть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Сидит жовнір у штокгаузі,—барзо засмутивсьа.
— «Не хильајсьі, јавороньку, бо шче с зелененькиј,
Не смути сьі, жовніроньку, бо шче с молоденькиј!»—
— Оj, јак ми сьа не хильати, миньі зеленому,
Оj, јак ми сьі не мутити, так же ј молодому?
Судьать льахи, судьать пани, судьать капітани,
Осудили на жовніра зельізні кајдани.
Оj, вијіхав молод жовнір на нове підсьіньа,
Руки зломав, ревнє сплакав, — кајдани злетіли.
Оj, гај, мати, оj, гај, мати, оj, гај зелененькиј, —
Погибаје ві штокгавзі жовнір молоденькиј.
Погибаје, погибаје ј гадаје вмирати,
Просить своjіх камратченьків: «дајте ј мамці знати,
Жоби ј мати прижіжджала, або ј приходжала,

Жоби ј мене молодого красно ј поховала.» —
Прийіхала ј стара мати ј'а јого сестрицьа,
Обернули білим личком до јасного сонцьа.
— «Видиш, сину, видиш, сину, видиш, дзьецко моје,
Јаке сь слухав войцьа ј матку, — таке ј жицьа твоје.»

(Зап. Осип Олеськів, в Скварьаві, Жовківське, в Галичині, 1882).

Початок (в. 1) і кінець (вв. 19—20) порівн. в Головацького, I, 94. Порівн. також Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 149—150. XXX.

9.

Да стојіть јавір над водоју,—в воду похиливсьа,
Та сидить бурлак у неволі, та тьажко зажуривсьа.
— «Јак же мені сьа не хилити, — јак вода корінь мије?
Јак же мені сьа не журити? — само серце мліје!»
Та сидить бурлак у неволі, та рубашку латаје,
Та погльадаје скрізь ришотку, де родину маје?
— «Та нема в мене родиноньки, но на Вкрајіні дьадько:
Він мене приголубить, јак рід(неньк)ий батько!»
Вчора була субботонька, а ниньки недільа, —
Чому в тебе, бурлаченьку, сорочка не біла?
— Јак би ја мав сестру рідну, та неньку стареньку,
То дала б мені шчо-неділі сорочку біленьку. —
А в городі Перекопі вирви собі јабка,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ж ти батька?
А в городі Перекопі вирви собі мьатки,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакоји ти матки?
А в городі Перекопі вирви собі бобу,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ти роду?

(Запис. Ал. Руданськиј, в 1870 р. в м. Кальусику, ушицьк. пов. подольськ. губ.)

До початку оцих всіх варјантів порівн. паралельні образи з пісень про тугу дівоцьку:

Із за гори вітер віје, березоньку хилить.
Не хилисьа ж, березонько, шче ж ти зеленењка,
Не журисьа ж, дівчиноньку, шче ж ти молоденька... і т. д.
(Метлинск. 20).

№ VI.

ПАНЩЧИНА НА ГЕТЬМАНЩЧИНІ.

1.

Ой, горе, біда, — не Гетьманщчина:
Надокучила вже вража паншчина!
Ja на паншчину jду, — торбу хліба несу,
А із паншчини jду, — дрібні сльози роньу.
Посилаje мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу: на степ, на сторожу;
Та j даje міні пан коньа вороного, — нejізжалого.
Посилаje козака молодого, — небувалого.
Та j даje ж міні пан три копійки грошej,
Шчоб було j упитьсьа, та шче j похмілитьсьа,
Міні молодому ні в чім не журитьсьа,
Ой, сіна купити, коньа накормити.

Не зкінчена: післьа повишчого стоjіть: и. т. д.

(Запис. Л. Жемчужников, в прилуцьк. пов., полт. губ. Основа, 1862, II, 95—96).

2.

Ой, горе, горе, не біда, — не Гетьманщчина:
Вже ж менi надокучила вража паншчина!
Ja на паншчину jду, — торбу хліба несу,
А із паншчини jду, — спотикаjусьа,
Дрібними слізоньками умиваjусьа.
Посилаje мене пан в велику дорогу,
В далеку дорогу, не бувалого,
Та даje менi коньа нejізджалого;
Та даje менi пан три копійки грошej,
І шчоб було впитьсьа, iшче похмилитьсьа,
Шчоб доброму молодцьу а ше не журитьсьа.
Jак поjіхав же ja долом-долиноjу,

Та поїхав же ja до садочка,
Привjазав же коньа та до jавора,
А сам лiг спати пiд могилоjу.
А чи спав, чи не спав, та j прокинувсьа:
Бiдна моjа голова, — коньа дома нема!
Jак пiшов же ja долом-долонсjу,
Та увидiлось менi, шчо огонь горить,
Коло того огню татарин сидить,
— «Та татароньку мij, а невiронька твоjа,
Чи не бачив же ти вороного коньа?» —
— А пiшов же твij кiнь битими шьехами,
Битими шьехами та помiж льахами,
Та в чистiм полi — траву вижидаje,
А з синього морьа — воду випиваje.

(Зап. в Вербовij, александр. пов., катеринославськ. губ., од паробка Iв. Манджура в 1874 р. В Кiевск. Стар. 1882. Май, 360—361, напечатаниj цеj варjант тiлько без вв. 9—11).

Пiсньа цьа в цiлому не зовсiм jасна; на лихо шче найранiшче записаниj варjант (1-ий) не зкiнченiй. Пiзнiшчi ж, — jак побачимо, — шче бiльше заплутанi. В усьакiм разi з двох оцих варjантiв видно, шчо тут iде дiло про молодцьа, котрого посилаje начальство в далеку дорогу, — в 1-му *в степ на сторожу*, — i шчо цьа посилка не подобаjетьсьа, здаjетьсьа jому *паншчиноjу*, котроji б не слiд бути на *Гетьманшчинi*, — значить тут iде дiло про *розсильного козака*. В кiнцi пiсні цеj козак доволi мирно розмовльа з татарином, — значить пригода була в часи затишьшьа суперечок мiж козаками j татарами. Таке затишьшьа було мiж 1712 i 1733 рр. В тi ж часи, jак звiсно, старшина козацька, стала все бiльше повертатись в панiв, бо вже не вибиралась вiльноjу радоjу козацькоjу, а назначалась з гори (полковники царським урьадом, особливо в часи безгетманьньа). Одвiтно тому козаки стали повертатись в пiдданних старшини, а надто тi, шчо посилались служити при старшинському дворi, — «*на стоjку*», — а сама служба jix в *паншчину*. А порьад з тим багато козакiв повертались, по волi (шчоб увiльнитись од тьажкоji воjацькоji служби) j по неволi в *пiдданних*, котрi робили правдиву паншчину, де далi все тьажчу.

По актам часiв пiсльа Мазепинських, можна нагльадно

прослідити такий зріст паншчини на Гетьманшчині, на шчо жаліjетьсьа наша пісньа. Так напр. в універсалах гетьмана Д. Апостола говоритьсьа то про посилку з Глухова до дому гадьацьких козаків-компаніjців без «годовоjі заплати» («понеже нѣоткуду такихъ денегъ теперешнего часу взяти») і про те, шчоб на місце jіх «девятьдесятъ чоловѣкъ прислали въ скорости», — то про те, шчоб звісні сотні полкові «ежемѣсячно на стойку въ Глуховъ для посилокъ висилали по десяти двадцати чоловѣкъ козаковъ перемѣнно, понеже сотні Глуховской козакамъ, при резиденціи нашой обрѣтаючимся, за повседневными посылками не меншая чинится трудность» і т. п. (Судіенко, Матеріалы, I, II, 9, 24; пор. 13). З опису маjетностів гетьм. Апостола видно, шчо, окрім jого резиденціjі, і в селах jого були козаки «для всякихъ посылокъ дворцовыхъ» (тамо ж, I, III, 36). Подібних козаків мала j менша старшина. Про це дijшов цікавиj універсал Апостола з 1727 р.

«Пану Полковниковѣ Нѣжинскому, пп. старшинѣ полковой, а меновите Сотниковѣ Веркіевскому и кождому, кому о томъ вѣдаты надлежатыметъ, обявляемъ, ижъ панъ Іосифъ Тарасевычъ, Знатный товаришъ Войсковый презентовалъ намъ при суплѣцѣ своей антецессора нашого, бывшого Гетмана пана Скоропадского унѣверсалъ, въ которомъ опредѣлено ему курѣнчиковъ, въ маетности его прозиваемой Британковъ жіючихъ, на что и нашего соизволителного просилъ унѣверсалу. Теды мы, стосуючися до унѣверсалу антецессора нашого, а барзѣй заховуючы давный войсковый порядокъ—что въ войску Малороссійскомъ заслуженымъ людямъ и старшинѣ куренчиковъ потребное число бывало опредѣляется—позволяемъ чрезъ сей нашъ унѣверсалъ, абы десять человѣка козаковъ, въ маетносты его мешкаючіе, были въ куреню его по прежнему и до служебъ и походамъ войсковымъ, такожъ для посилокъ съ писмами при немъ присутствовалы, толко-бъ не были въ подданской повынносты и порабощеніи, упоминаемъ; въ чомъ абы панъ Полковникъ Нѣжинскій, старшина полковая, а особливе панъ Сотникъ Веркіевскій зъ куреня его пана Тарасевича тыхъ козаковъ не отривали и ніякихъ имъ налоговъ не чинили.» (Тамож, 17—18).

Добрі бажаньиа універсалу тим скорше зоставались без скутків, шчо при нових, підпіранних од царського урьаду,

порьадках на Гетьманщинѣ, — над старшиною мало було страху ні з низу, од козацьких громад, ні з гори, од гетьмана. Так напр. в 1729 р. козаки Дрозденки, з полкового села Жабчичи, (городницькоїі сотні, черниг. полку) писали гетьману, шчо купили собі «козацкіе плецы для житя и хотѣли козацкую службу служить, такъ якъ и отецъ нашъ, но понеже тое село было за разными панами полковниками Чернѣговскими въ подданствѣ и нелзя было такъ силной власти противится (ибо не только намъ не возможно было, але въ нѣкоторыхъ маетностяхъ и зажилые старые козаки подвернены были иніе въ подданство, а другіе — въ боярскую службу) того ради, мусѣли усиловне отбувать подданскую повинность... Когда же бывшій сотникъ Седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочеръ покойнаго п. Полуботка, полковника Чернѣговскаго въ жену, оный Полуботокъ. имѣючи зуполную тогда власть, отдалъ ему, Войцѣховичу, зятеви своему, помянутое полковое село Жабчичи въ приданыхъ; и за онымъ будучи мы въ подданствѣ, не только могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села всѣхъ козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе, якые болше десяти рокъ при его Войцѣховичевомъ дворѣ, а не при сотнѣ служили.» (Сулимовскій Архивъ, 275—276).

Нагадаємо, шчо «*боярское* послушаніе» і була власне *посильна* служба, така, јака мальуєтьсьа в нашій пісьні. Цьа «бојарська служба», очевидно, була початком паншчини дльа козаків, тоді јак підданні з поспольства зразу робили послушенство подібне до пізнішчоїі крепацькоїі паншчини.

Наша пісньа мальује посилку кудись на степ на грьаниці з татарами, — певно, за слободи, јакі мали на тих степах полки Полтавськиј, Миргородськиј та Лубенськиј. Таку службу мусили справльати напр. згадані вишче посильні козаки в гетьманському маєтку Апостола в сотні Переволочанськіј. Може перше цьа пісньа і зклалась власне в *гетьманських* селах, — (на це і нагадује початок вар. 3-го: оj, горе *нам на* Гетьманшчині) а потім перенеслась на всьу Гетьманшчину, то б то «Малуjу Россіjу.»

В кінці пісні (од в. 18-го, вар. 2-го) передаjетьсьа доволі чудна розмова козака з татарином, котриј показуje

козакові втраченого коня. Звичайний читатель скорше б ждав, шчо татарин сам отніме в козака його коня. Але взаємини наших козаків з татарами були чудною мішаниною ворогуваньня і сусідського пріятельства, — і татари, котрі не пропускали пригоди набігати на козацьку землю і пограбувати іїі, часом встидались крадіжкою присвоіти козацьку худобу. Дуже характерну звістку про такі взаємини між татарами і козаками читаємо в Дневних Записках Марковича:

«10 Іюля 1728.... получена вѣдомость о Запорожцахъ, котрые хотя самовольно отторгнулись отъ подданства ханского, отошли отъ новой сѣчи и осѣли по прежнему на старой, однако сей ихъ самовольный поступокъ Татаръ не раздражилъ, напротивъ того, по уходѣ Запорожцевъ отъ своего коша, они, пришедши многимъ войскомъ, берегли то, чего съ собою Запорожцы забрать не могли, а потомъ всякому свое взять позволили, съ таковымъ своимъ выговоромъ: «була ваша у насъ, спаси Богъ; отошла отъ насъ, спаси Богъ; лоша одинъ у васъ пропадетъ, десять съ Крыму дадамъ.» (Дн. Зап. I, 284).

3.

Ой, горе нам на Гетьманшчині:
Надокучила нам вража паншчина.
Шчо ходьачи наїсись, сидьачи виспишсьа!
Служив ја у пана три неділеньки,
Заслужив же ја грошеј три копіечки,
Шчоб за одну випитьса, за дві похмелитьса,
Шчоб до свого пана сміливо јавитьса,
А перед паном словом примінитьса.
Тоді дав мені пан коња чалого,
Коња чалого, нејізжалого,
Посадив сироту небувалого.
Јак поіхав сирота та в чистеје поле,
Чистеје поле, до долиночки,
Та привјазав коња до билиночки,
А сам ліг спати край могилочки.
Ой, чи спав, чи не спав, тај прокинувсьа сам:
Бідна моја голова, — нема чалого коња!
Јак пішов сирота у чистеје поле,

У чистеје поле, до темного лугу,
Там огонь горить; — і огонь горить,
І татарин сидить.
— «Татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив же ти мого чалого коня?» —
— А чи ж то твій кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, — траву вијідаје,
А з синього морьа — воду випиваје?

(З паперів Ст. Носа; майже зовсім таке саме напечатано в Чуб., Труды, V, 1064—1065).

4.

Шчо за горе, за біда, за Уланшчина:
Надокучила нам вража паншчина!
Шчо на паншчину јду,
Торбу хліба несу,
А с паншчини јду, — ні кришиночки!
Обмивајуть мене дрібні слізочки.
Посилаје мене пан
В велику дорогу
Да на сторожу;
Даје мині пан
Коньа вороного,
Коньа вороного, — нејізжалого,
Парньа молодого, — небувалого.
Јак поіхав ја јаром-долиною,
Јаром-долиною, помиж купиною,
Најшов же ја три татарочки,
Три татарочки ј татарську жінку:
— «Ти татарська жінка: ти невіро моја,
Чи не бачала ти вороного коньа,
Коньа вороного, нејізжалого,
Парньа молодого, небувалого?» —

(Запис. Судовшчиков в 1856 р. в с. Гандзеровшчині, пирьат. нов., полтавськ. губ.).

В цьому варјанті, јак і в 5-му, замісць Гетьманшчина поставлено Уланшчина. Памјатајетьсьа нам, ми чули од пок. Судовшчикова, шчо та сторона пирьатинського повіту, де записана јім оцьа піснья, зветьсьа, — по јакијсь причині, — Уланшчиною.

5.

Ой, горе, горе, — не Уланшчина:
Придокучила вража паншчина!
Як на паншчину йду, торбу хліба несу,
А з паншчини йду, дрібні сліэи льлю.
Вирьажа мене пан в далеку дорогу,
У далеку дорогу, не бувалуйу.
Даје мені коньа нейізжаного.
Ой, даје мені пан три копійки грошей,
Ой, шчоб було впитьсьа, шче і прохмілитьсьа,
Молодому козаку навік не журитьсьа.
Привйажу ја коньа та до јавора,
А сам льажу спати та до полудньа. [1])
Ой, спав, чи не спав, — та і прокинувсьа.
— Бідна ж моја голова, — коньа дома нема!
І јавора стьато, та і повезено,
І коника взьато, та і поведено.
Ох, і вийду ја та на могилку,
Ох, і гльану ја та на долинку,
А в долині та огонь горить,
Коло того огньу та татарин сидить.
— «Ой, татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив ти вороного коньа?»
— А чи то твій кінь, шчо золота грива,
Шчо золота грива перста покрила?
А чи то твій кінь, шчо по польу ходить,
Шчо по польу ходить, траву пожираје,
Шчо з тихого Дунају воду випиваје?

(Зап. С. Л. Метлинськиј в гадьацьк. пов., полт. губ.).

В вар. 4-му (вв. 7—9) задержались старішчи слова про посилку на сторожу, — хоч в цілому це варјант пізнішчиј: втратив кінець, паставив трьох татарочків і татарську жінку. Варјанти ж 3 і 5 більше оддалились од козацько-бојарського житьтва до крепацького, ніж перші два. Видно, шчо на них нальагла проба житьтва підданського пізнішчих часів, або під панами-старшиноју, котрі вже зарані мали спосіб обертати козаків в правдивих крепаків. Такі пани

[1]) То і він добре поступивсь з паном одначе! *Прим. співцьа.*

були вже і зараз по Мазепі, з тих украйінців, котрі прислужились цареві, — як напр. Игнат Галаган, прилуцькиј полковник (1715—1740), або з чужих, котрих царь поставив за старшину на Гетьманщині, як напр. сербин Михайло Милорадович, полковник гадьацькиј (1715—1726). Про Галагана ми вже говорили в I-му розділі (при I-му №-рі) а тут ми нагадаємо тільки де-шчо з життьа М. Милорадовича, котриј підходить до пана нашоїі пісні зневагоју козацькоїі вольности і своєју скупостьтьу, хоч далеко випережа јого своєју злостьтьу. Цеј «великиј полковник і македонськиј кавалер», як він себе звав, — получив од царьа шче ранішче маєтки на Украйіні, а в 1715 р. прохав царьа, шчоб јому «опредѣлить чинъ по заслугамъ его въ малороссійскихъ городахъ.» Царь велів јому «быть нашего царского величества войска запорожскаго въ гадяцкомъ полку полковникомъ», — проти волі гадьацького полкового урьаду і самого гетьмана. На цьому урьаді Милорадович, обставивши себе своїми слугами, сербами, зневажав полкову і сільську старшину, навіть бјучи јіх кіјами, — обертав козаків не то в прьамих собі підданних, а навіть в азіјацьких рабів. Минајучи докази на те, јак сам полковник і жінка јого тиранско мордовали льудеј, — чоловіків і жінок, ми,—шчоб не одходити далеко од нашоїі пісьні, нагадајеко тількі, јак козаки полковоїі сотні гадьацькоїі жалілись на те, шчо јіх «женуть по недільно на сторожу в полковницькиј двір, чого *перше ніколи не бувало*, і примушујуть топити груби, рубати дрова, напувати коней, носити воду. Вдов козачих теж загоньать до полковника на всьаку роботу: прати білізну, мити посуду, білити хату і усьаке діло робити, јак најмички.» Козаки сотні комишанськоїі од себе жалілись, шчо Милорадович руба јіх ліси, а јіх присилује косити јому сіно, орати, жати і молотити і робити на рівні з посполітими, котрі сами жалілись, шчо јіх «замучено шчоденноју панщчиноју, так шчо на своје власне хазьајство вже не зостајетьсьа і часу.» Милорадович до приходу в Россіју жив «купеческимъ способомъ» і, ставши козацьким полковником, крамарьував, між инчим накладајучи на своїх піддапних (посполітих і повернутих з козаків) перепродувати јого крам і платити јому дорогше, ніж сами за те дістануть, і посилајучи јіх *на јіх харчах* (порівн. в пісні: ја на паншчину јду торбу

хліба несу) в далекі дороги (Крим, Царицин, Шльонське, Петербург) зо скотом і крамом на продаж. Подібно ж поступував і брат його Гаврило, котрий теж получив од царьа на Украйіні села, котрого Меншчиков було поставив після Михайла полковником в Гадьачі ж (1726—1728) поки його «неимѣючого никакихъ заслугъ, ни способностей, кромѣ что онъ двора Меншикова служительку за собою держитъ» (як писав гадьацькиј судьдьа, запорожець Штишевськиј) — насилу зсадили з полковництва своїми жалобами гадьацькі козаки, тоді як упав Меншиков і як позволено було знов вибрати гетьмана. (Сказаніе о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Кіевъ. 1884, 95—100. Лазаревскій, Милорадовичи, Кіевская Стар. 1882, Мартъ, 479—498, Малороссійскіе Посполитые крестьяне, 63—66).

Оповіданьньа про виїзд козака на долину, сон його і про здибаньньа з татарином (вар. 2, вв. 9—17, вар. 3, вв. 12—21, вар. 5, вв. 11—20) дуже зближаютьсьа до оповіданьнь в старішчих піснъах про сторожових козаків, у Антон. і Драгоман. I, №№ 36—38 в Купчанка і Чуб. (див. далі).

6.

1. А в недільу да зараненько
Загадали мені в дороженьку,
У темниј ліс на стороженьку.
Привјажу коньа та до јавора,
5. А сам льажу спать пуід (могилоју).
Ој, кажетьсьа, не багато спав:
На третіј день у полудньа встав.
Ој, прокинувсь ја, — аж коньа нема.
Ој, піду ж ја да гукајучи,
10. Вороного коньа да шукајучи.
Не стрів коньа, да стрів жида:
— «Здоров, жиду, сучиј сину,
Ти не бачив коньа вороного
І сіделечка з пуід злота самого?»
15. — Чи не твуј то куінь по табору ходить,
Ізів трави на три милі,
Випив води пів Дунају? —
Ој, стану ж ја, да подумају,
Шо тепер мені по домоньку,

20. Шо пропив свою всьу худобоньку,
Шо пропив ja свого коньа вороного,
I сіделечко з-пуід злота самого...

(Зап. в с. Тризничевці, черниговського повіту. Чубинскк. Труды і пр. т. V. 959).

Тут і початок (св. 1—3) сближаєтьсьа до другоjі, старішчоjі, пісні про сторожу під Чорним Лісом (див. Антонов. і Драгоман., I, № 36). Далі татарин замінивсь жидом, — тільки одповідь цього жида (вв. 15—17) навряд чи не старішча од слів татарина в попередніх варjантах: вона менше фантастична, бо не згадуje морьа. Подібні слова здибуjемо в буковинському варjанті пісні про сторожевого козака j дівчину (Купчанко, в Зап. Югозап. Отд. Р. Геогр. Общества, II, 548, № 307). [1]) Кінець, — вв. 21—22 приблизивсь до пісні про те, jак козак, — а потім салдат, — втратив коньа j сідло, зоставшись на ніч в дівчини; тільки тут замісць *утратив* підставилось *пропив*. (Порівп. Костомарова у Мордовцева, Малор. Сборникъ, 243—244, Чубинск. Труды, V, 59, 63, 150, 151, 951, 1198, Головацк., I, 108—109, II, 591—592, Купчанко, op. cit., № 334).

В рукописних варjантах, записаних д. Манджуроjу в Харьковшчині, остатнья пісньа кінчаєтьсьа приміром так:

— Ти, дівчинонько, одрадницьа моja,
Ти зрадила мене молодого,
Шо втерьав (або: украдено; пізнішчиj варjант)
да коньа вороного,
Сіделечко із (або: зпід) злота самого,
Поводочки з червоного шовку, —
А ja козак Охтирського полку.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., од дівчини, в 1875 р.).

---

[1]) Тут пісньа починаєтьсьа так:

Геj, мій милиj в тузі,
Пасе коньа в лузі.
Випас трави пів долини,
Випив води пів Дунаjу.

У Чубинського, V, 43, E, в пісні, котра jавно зліплена з двох врівків, дівчина говорить заснувшому козакові:

Зіjшов коник да з могили,
Вијів трави три долини,
Випив води два Дунаjі.

7.

Як послав мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу, в зелену діброву.
Тоді дав мені пан коньа вороного,
Коньа вороного, нежізжалого,
Посадив сироту небувалого.
Як поїхав ja та дорогоjу,
Та дорогоjу, да широкоjу,
Як приjіхав ja та до гаjечка,
Привjазав же коньа та j до jаворка,
А сам же пішов на могилу спать.
Оj, чи спав, чи не спав, да j прокинувсьа сам:
І jаворка стьато, і коника взьато.
І коника взьато, за Дунаj загнато.
Як пішов же ja та дорогоjу,
Та дорогоjу, та широкоjу;
Показалось мині, шчо огонь горить.
Шчо j огонь горить, і татарин сидить.
— «Ти татарину мij, ти невіро моja!
Чи не бачив же ти вороного коньа?»
— Оj, чи то ж то твij кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, траву вижідаje,
Із синього морьа воду випиваje?

(Зап. Оп. Маркович в Баришполі, перejасл. пов. полт. губ.).

Тут теж нема початку про паншчину, звичajного в попередніх варjантах, 1—5-му, — через шчо варjант цej шче більше сближаjетьсьа до згаданих вишче старих пісень про сторожевого козака. Чорнij Ліс замінивсь зеленоjу дібровоjу, а сторожа — простоjу дорогоjу. Можна думать, шчо j зовсім пісньа цього №-ру з початку виросла з тих старих пісень через вироб варjантів, подібних оцим 6-му (звісно, в колишнij, не такij попсованij формі, jак та, шчо вже дісталось нам) і 7-му, — котрі виросли з годом на лівім боці Дніпра параллельно тим, шчо напечатані в I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа.» До речі буде сказати, шчо напечатані там варjанти переважно правобічні, і навіть найбільше галицькі, — а тепер ми маjемо кілька рукописних варjантів, записанних на лівім боці Дніпра, од Черниговшчини до Дону, та два добруджанських, з Тульчі (1882 р.).

Позаjак шче довгиj час проjде, поки ми спроможемось видати повні додатки до I-го тому «Истор. Пѣсень Малор. Народа» і позаjак варjанти старих пісень про сторожових козаків кидаjуть світло на те, jак склались варjанти пісні цього №-ра, то ми скажемо тут кілько слів про наші варjанти пісень про сторожевого козака j дамо тут деjакі з них, більш цікаві самі по собі, або наjближчі до цього №-ра.

№№ 36—37 в I-му томі «Ист. П. Малор. Народа» показуjуть нам молодцьа (в 37 № — козака), котриj іде дорогоjу (в № 36-му «на сторожу, під Чорниj Ліс на могилу») і в котрого, коли він заснув, пропав кінь. Коли молодець іде далі, то бачить, шчо на jого коні, серед татар, сидить дівка-бранка j плачетьсьа, шчо вона (або фігурно — коса jiji) дісталась невірному турчину, чи татарину, при чому кінець №-ра 37 (За козака рушник дала, за татара заміж пішла) натьакаje на те, шчо дівка бранка— мила козака, героjа пісні.

В №-рі 38-му дівка будить козака, шчо заснув у степу, — при чому в кількох варjантах у козака вже татаре, чи турки взьали коньа, — а деjакі варjанти починаjутьсьа з розмови молодцьа з матірjу про далеку дорогу, трохи подібно до №-ра 36-го.

До 38 №-ра належить і варjант, напечатаниj в Пам. Нар. Творчества Сѣверозап. Края, 22. Варjант №-ра 38-го заjшов і в Білу Русь, — (Зап. И. Р. Геогр. Общ. по отд. Этногр. V, 117—118; порівн. тамож, 255 слова дівки про косу).

Післьа нас кілька варjантів напечатано було в V. т. «Трудів» Чубинського (947—948 — подібниj до № 36, з додатком в кінці про порубаного козака; 19, 94—95, 1196—1197 і 43, E, вв. 1—12, — подібні до № ра 38).

Окрім того шче три варjанта на стор. 873, середні між № 38 і вар. 6—7 нашого №-ра: тут jесть і сіделечко і пр., і кінь неjізжалиj. Тільки початок вар. Б (з роменськ. пов., полтавськ. губ.) осібниj, — він jавльаjетьсьа в Галичині, jак самостоjача пісньа, тільки з двома віршиками в кінці. (Голов. I, 288—289).

Шче осібно в Чубинського jесть пісенька, зліплена з частин ріжних пісень, — в котріj початок на другиj лад робить середину між піснеjу про сторожу під Чорним лісом і повишчоjу: про лихого пана:

Ой, кажуть, шчо наш пан лихий,
Ой, кажуть мені на варту јти
В Чорний ліс на могилу,
Ой, кажуть, шчо ја загину.
Прийіхав козак на могилу,
Пустив конниченька по-меж дубиноју.
Стало сідельце на коніку купиноју,
А нагајечка гадиноју.
— «Біжи, коньу, під новий двір...

Далі, јак у множестві пісень, козак велить коневі сказати матері, шчо він оженився, — фігурно: вмер. (Чуб. V, 945; вишче варјанти про смерть — одружіньња; вв. 7—8 з пісні про те, јак козак, закльатий матірју, або жінкоју, став деревом або кушчем, — порівн. в Малор. Сбори. 232, 236, Метл. 287—288).

В наших рукописьах одна пісньа починајетьсьа, јак № 36-ий, тільки розмова сина з матірју шче більше розвита, ніж там, — а кінець підходить до №-ра 38-го. Ось вона:

А.

— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Кажи, синку: коньа нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака коньа нема;
Да мені коньа в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.
— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: сідла нема.
— «Да казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака сідла нема;
Да мені сідло в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
— «Да вари, мати, вечерьати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: нагајки нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака нагајки нема;

Да мені нагайку в скарбу дають, —
На сторожу висилають.»
Ох, заслали на сторожу,
В чисте поле на могилу. —
Пушчу коня на долину,
А збройеньку повішу на ялину,
А нагаєчку на дубочок, —
Сам льажу спати на часочок.
Счасливаја годинонька, —
Аж приходить дівчинонька;
Виломала черешеньку,
Да вдарила по личеньку,
Да вдарила по білому, —
Затужила по милому:
— Встань, козаче, годі спати,
Турки ідуть, коня займуть,
Коня візьмуть до прилуки,
Тобі звјажуть назад руки.
Коня візьмуть, — другиј буде,
Тебе візьмуть, — вже ж не буде!...

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., кијівськ. губ., М. Ганіцькиј, в 1874 р.).

В першій половині цеји пісні видно јаснішче слід козацького часу, та до того — пізнішчого, ніж в № 36-му «Истор. Пѣсенъ.» Цьу піснью можна однести просто до часу, котрим ми тепер займаємсьа, коли вже ј козаки (а не мішчане, јак в XVI ст.) не охоче јшли в сторожеву службу, иноді справди не маючи козацькоји зброји.

З других рукописних варјантів два тульчанські ј один з черниговського повіту — подібні до №-ра 37-го, тільки в них козак, привјазавши коня «на діброві», або «серед поља», сам іде почувати до дівчини, «на білі перини», або в «нову хату», — а потім ранком бачить коня свого в турків, а на коньу дівча, котре

Чеше косу гребінкоју,
Приливаје горілкоју:
— «Коса моја, чорньаваја,
Кому будеш коханаја,
Чи турчинові, чи татарину,

А чи тому козакові,
Шчо ј на јого коникові?

(В черниговському варјанті наплутано: «цигане огонь кладуть, а на коньу турча сидить»).

Шче один варјант, котрий ми маємо з паперів д. Ст. Носа, теж підходить до №-ра 37, тільки початок јого обірвавсь, а в кінці дівка бранка цікавим способом обернулась в мудру дівку-семилітку. [1])

Б.

. . . . . .

1. Прињав коња до пакола,
До пакола дубового,
До аркана шовкового.
Прињав коња до лішчини,
5. А сам пошов до дівчини...

. . . . . .

Ішов јаром дорогоју,
Аж у јару огонь горить
Коло огньу турчин сидить,
А перед ним дівка стојіть;
10. Дівка стојіть, косу чеше;
Косу чеше гребінкоју,
Примочује горілкоју:
— «Ој, ти коса, ти русаја,
За кого ж ти заручена?
15. Заручена за турчина,
Засватана за татарина,
Записана за писара.» —
— Ој, ти, дівко семилітко,
Загадају тобі сім загадок:
20. Отгадајеш, — моја будеш,
Не дгадајеш, — дурна будеш:
А шчо вјетьсьа круг деревцьа,
А шчо росте без коренцьа,
А шчо цвіте бёз насіньня,

[1]) Мајже такиј самиј варјант ми маємо з сл. Вознесенського, александр. пов. катерин. губ., — з початком цілим, але дівка названа не семиліткоју, а *красавицеју*, і загадок тільки шість.

А шчо біжить без прогону,
А шчо гріje без жарини,
А хто живе без дружини,
А шчо граje, — голос маje? —
— «Хміль вjетьсьа круг деревцьа,
Камень росте без коренцьа,
Верба цвіте без насіньньа,
Вода біжить без прогону,
Сонце гріje без жарини,
Холост парень [1]) без дружини,
Скрипка граje голос маje.

Подібні, jак в вв. 18—35-му питаньньа j одповіді jесть в осібних пісньах про *дівку-семилітку* або малолітку, або j просто про козака j дівчину, напр. у Метлинського, 362—364, Чуб. V, 1190 (пор. 439—440) у Головацьк. III, 181, у Купчанка, № 331 [2]); окрім того в кольадках, у Чуб. III, 314—315, у Голов. II, 83, IV, 71—72, 74—76. Ці пісні паралельні подібнім же про *мале пахольа* (Метл., 360—362) замість котрого в других варjантах одповіда на питаньньа зелена діброва (Чубинск. V, 485—487).

Великор. варjанти у Шеина, Русск. Нар. Пѣсни, М. 1879, 233—236. З них два (№№ 87 і 89 од 20 в.) з дівкоjу семиліткоjу, певно, зajшли з Украjіни, тоді, jак № 88 а також дві осібні (№№ 85, 86) напечатані вишче, подібні до казок про мудру дівку, — більш орігінальні.

Усі ці пісні, параллельні з казками про мудру дівку, або хлопцьа (мужика, салдата), — дуже розширені в усіх народів в Азіjі, Півн. Африці j Европі, — напр. у нас: Казка про дівку-семилітку, — СПБ. 1860. Драгомановъ, Малор.

---

[1]) В других варjантах: чернець, або козак, у Купчанка:
Жовнір жиje без дружини,
В чужім крajу без родини.

[2]) У нас jесть рукописний варjант, записанний д. Ст. Стрільбицьким в с. Jазвинках, брацл. пов., под. губ., в 1874 р., — з девjатьу загадками: окрім повишчих:
Шльашок лежить, — нема кінцьа...
Сокіл плаче, — сліз не маje,
і в кінці: Дурний козак, шчо питаje.
Вишче дівка-семилітка каже:
Хиба б же ja дурна була,
Шчо б ja цього не дгадала?

Нар. Пред. 347—349 (хитра дівка і пан) Чубинскій, Труды, II, 611—616 (розумна дівка) 102—103 (рьаба Марусьа) 639—641 (царь і салдат).

Огльад европейських і азіацьких варіантів цих казок див. у Benfey, Die kluge Dirne. Die indischen Märchen von den klugen Räthsellösern und ihre Verbreitung über Asien und Europa, (Ausland, 1859, N°N° 20—23, 24 і 25) і в примітках R. Koehler'a до сербських казок, Archiv f. d. Slavische Philologie V, 1, 47—60, — а також у ак. Веселовського, Новыя отношенія муромской легенды о Петрѣ и Февроніи (Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1870, IV) його ж Сказки объ Иванѣ Грозномъ (Древняя и Новая Россія, 1876, № 4) і Эпизодъ о южской царицѣ въ Палеѣ, (Замѣтки по литературѣ и нар. словесности. 1883 I). Окрім того: Костомарова, Черты Нар. Южнор. Исторіи. Ист. Моногр. 1863, I, 125—126 (повість про Борзомисла і др.) Шеина, Р. Н. П. 231—233 (дѣвка и дѣтина) Афанасьева, Р. Нар. сказки, №№ 185—189. Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 63, Kolberg, Lud, VIII, 206—208, La Bruyère, Contes pop. de la Grande Bretagne, 169, Rivière, Recueil de contes pop. de la Kabylie, 159—164, Th. Brage, Contos tradicionoes do povo portuguez, N°N° 57, 105.

Ці всі казки, а також і повищі пісні, привязуютьсьа до індійських казок про мудрого міністра царьа Нанди та про Балапандіт (=мудра дівка) дочку ц. Викрамадітіji, і про самого Вікрамадітіjу та хлопцьа, шчо судить над jого троном, од котрих пішли жидівські j арабські казки про Соломона, шчо зajшли j до нас (див. Драгоманова, Малор. Нар. Преданія и расказы, 98—109; Jülg, Mongol. Märchen. Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan. Innsbruck 1868, — найбільш 64—79. L. Feer. Les trente-deux récits du trône ou les merveilleux exploits de Vicramaditya. P. 1883. Introduction. Benfey, op. cit. а також Pantschatantra, I, passim. Веселовскій, Слав. сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ, і Новыя данныя къ исторіи Соломоновскихъ сказаній, в Разысканія въ области р. дух. стиха, IV, passim. Найблизчу параллель (німецьку) нашоjі пісні про пахольа, — див. в Сл. ск. о Сол. и Китовр. 251).

Окрім згаданих вишче, ми маjемо шче пjать варjантів пісні 38-го №-ра I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — з

котрих три (з гадьацького пов., полт. губ., і з черниг. губ. і з маріупольського пов., катериносл. губ.) дуже подібні до напечатаних і інтересні тільки тим, шчо показуют, јак розширена цьа пісньа, од Буковини аж за Десну, і јака јесть цілість в украјінськіј устніј поезіјі, при всіх історичних поділах украјінського народу. [1])

Ми думајемо, шчо всі оці варјанти дајуть право сказати, шчо пісньа цього №-ра виросла перше јак варјант старших пісень про сторожового козака і тілько прињьала на себе кілька налітів з образів козацькоји паншчини на Гетьманшчині XVIII в., котрим стара основа пісні не дала зложитись в цільну ј повну картину.

У нас јесть шче один рукописниј варјант доволі розширенноји пісні (Чуб. 15, 492; д. Ів. Новицькиј приводить в «Кіевлянкѣ»,— 1884, 103,—частини з других варјантів. Ми маємо чотирі варјанти з обох боків Дніпра), — в котрому часто сімејна пісньа орігінальним робом переплелась, і доволі складно, з уривками пісень про сторожового козака. Ось цеј варјант, дуже интересниј дльа показу, јак виростајуть инші народні пісні:

В.

1. Ој, піду ја по над лугом,
   Шукајучи свого друга;
   Аж мій милиј при јалині
   Пасе коньа на долині.
5. Вијів [2]) трави на пів милі,

---

[1]) Два маріупольських варјанти мајуть в кінці не дуже доладниј жарт, — котриј між инчим показује, на јакиј лад тепер починајуть переміньатьсьа старі пісні на Украјіні.

Післьа того, јак дівчина розбудила козака ј каже јому:

Бо вже турки коньа вкрали, —

прибавлено:

Не так турки, јак татари,
Взьали коньа з поводами,
Та ј повели городами,
Та вдарили в барабани,
Шчо б почули городьане,
Своїм дочкам заказали,
Шчо б по ночам не гульали.

[2]) Кінь. Інтересниј еліпс!

Випив води пів Дунају.
А мій милиј спочиває, —
А ja стану, подумаю,
Шчо біднаja чинить маю!
Ой, піду ja до садочку
Да виломлю терниночку,
Да поведу по видочку:
— «Ой, встань, милиј! Татаре jдуть,
Татаре jдуть, тебе возьмуть.» —
— Десь ти мене вірне льубиш,
Шчо ти мене тута будиш! —
— «Колиб тебе не льубила,
Тоб ja тебе не будила;
Кожда вдова слізки ронить,
А нас нехај бог боронить!» —

Замітимо, шчо звичајно в варjантах цеjі пісні розмова jде між жінкоjу j чоловіком, котриj jіjі не льубить, або шче j льубить «чужу милу».

Про иншу переробку цеjі пісні (про те, jак «милиј оре *чуже* поле») — див. у нас в «Нові укр. пісні про громадські справи», 106.

№ VII.

СУЛИМОВА ХУДОБА.

В неділеньку рано
Сулимові коні гнали;
А Сулим, неборак,
По риночку похожа,
Горілочку попива: —
— Він у своєму та добрі пан! —
Сулимова жінка,
Переяславка,
Перед паном упада,
Јак та ластівка:
— «Ој, пане, мій пане,
Всьу худобу забери,
А Сулима не бери,
Бо в Сулима дітки
Остались сирітки.» —
В неділеньку рано
Сулимові воли гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
. . . . . .
В неділеньку рано
Сулимові вівці гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
. . . . . .

(В наших паперах).

Пісньу цьу ми толкуємо так:

Пан забира в Сулима коні, воли, вівці, јак звичајно заганьајуть скот, шчо зајшов на чужу земльу; Сулим же впирајетьсьа на тому, шчо він у своєму добрі пан, —

значить Сулим вважа земльу, з котроjі заганьаjуть jого скот, за своjу, — а значить пан неправдоjу (по краjніj мірі дльа Сулима) привластив цьу земльу. Додамо, шчо *пан* пісні може бути полковник, — бо в першіj чверти XVIII ст. полковників звали наjчастішче панами: пан миргородськиj, пан прилуцькиj і т. п. (Лазаревск., Полуботокъ, 194, 196; Порівн. у нас, в I розділі, № I, про Галагана, — «прилуцького пана»).

Коли в ціj пісні Сулим не льакаjетьсьа пана, а мов сподіваjетьсьа, шчо він зостанетьсьа j наперед на своjіj землі паном, — то це нагадуjе, шчо пригода з Сулимом була шче в нові, при самому початку панського привлашчіньньа грунтів у простішчих козаків і посполітих, — коли шче прості льуде, памjатаjучи стару козацьку вольу, могли думати, шчо вони спроможатьсьа вернути собі своjе право.

Власне з цих ранішчих часів, зараз післьа Мазепи, ми маjемо багато звісток про насильство панів, а надто полковників, над маjетками, худобоjу j особами простих льудеj. Такіми звістками повні надто виданьньа д. Лазаревського, — так шчо не знаjеш, шчо наперед виставити з тих звісток. Наjбільш привлашчали j насильствували Галаган, А. Маркович, Милорадовичі, пани Кочубеjі, сини засуженого Мазепоjу, з котрих старшиj став полковником (1727—1743) і т. п., звісні царському врьаду своjеjу «вірностьу.» Од них не зоставались по заду навіть жінки jіх і матері. На Ігната Галагана козаки жалілись, шчо він силуjе jіх переходити в посполіті, сажаjучи jіх в тьурму, — самовольно забираjе грунти і т. д. Вже навіть коли він перестав бути полковником, — випрохавши тоj урьад дльа сина, — то jому навіть з генеральноjі канцельаріj писали (в 1746 р.) шчо він отбіра в козаків польа, рибальські тоні і т. и., «выбираніемъ изъ жилыхъ хатъ дверей и оконъ», — «отбира у козаковъ скотъ, арестуе ихъ худобу и бере подъ караулъ, принуждая ихъ записываться въ подданство». (Р. Арх. 1875, I, 322—324). Про А. Марковича скажемо при пісні про «Правду j неправду». Про М. Милорадовича вже трохи говорено було вишче. Цеj не церемонивсь навіть з полковоjу старшиноjу, — знаjучи своjу силу в царьа: «дам, казав він, старшині по триста кіjів і jак одібjу шкуру од костеj, тоді скажу jіхати до царьа

жалітись.» У козака Бальасного напр., він отньав два сіліґрьаних заводи та шче ј посадив на цеп до армати, а потім в индичник і т. п. Жінка Милорадовича приказувала своєму старості в слободі Бутовці (в чужому полку, коло Городні) шчоб він грабував скот на землі, котру батько јіјі отньав у городньан, — «коли городньане заграбујуть у бутовчан десьатеро конеј, посала вона, — ти пограбуј у них двадцьатеро!» На брата М. Милорадовича, Гаврила, шче јак він не був і полковником, козаки с. Нехајівки подали довгу суплїку гетьманові (1715), з котроји ми приведемо тут тільки два уступа, котрі близче стосујутьсьа до нашоји пісні. У одного козака Г. Милорадович отньав ниву та шче держав јого в залізах, поки тој не одкупивсь тальаром; у другого він отньав ліс, страхајучи, шчо повісить јого і заковујучи јого в залізо (Кіевск. Стар. 1882, III, 485, 490, 495). Про Кочубејіху ј сина јіјі Хведора козаки-сусіди говорили, јак про подорожних розбишак, так вони грабували «статчину» сусідську та били козаків і підданних і жінок і дітеј јіх. Коли один козак подавсьа до суду, то Кочубејенко навіть перед судом похвальавсь: «бив ја јого і шче буду!» і трохи згодом поморлував свого старосту, бивши јого «смертно батогами по спині ј череву, поливајучи вином і потирајучи сільлю, також по тајним удам і по пјатам», — од чого тој через тиждень і вмер. Жінка јого пожалілась в Малоросијську Коллегију,— котра виставльалась јак оборона простих льудеј од старшини, коли треба було давити вільні змаганьнья Полуботка, — але тепер проти «вірного» Кочубејенка нічого не зробила. (Русск. Арх. 1876, XII, 452—455).

При таких порьадках не диво, шчо коли в нашій пісні Сулим заганьавсьа даремнољу думкољу, шчо він у својому добрі пан, більш практична жінка јого перед паном упадала: «всьу худобу забери, а Сулима не бери, — бо в Сулима дітки.....»

№ VIII.

КРИМСЬКИЙ ПОХОД 1735 Р.

1.

Сидить пугач на могилі,
Та все: пугу! пугу!
Збірайтесьа, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу!
Которі умні, розумні,
До Лугу припирали,
А которі нерозумні,
В Кримськім степу пропадали.
Лежить чумак межи возами,
На важницьу схилившьа,
Рученькоју лиш правенькоју
За серденько вхопившьа:
— «Колиб же ја знав, шо тут міні померати,
Свому б роду уклонившьа;
Вијшов на тој битиј шльашок,
Слізоньками б обливсьа!» —
— Ој, ви чумаченьки, славні бурлаченьки,
Ви хлопці вгожі,
Робіть тому чумакові
Домовину з рогожі.
В суботоньку, протів неділеньки,
Цілу нічку не спали:
Через тој Лиман-річеньку
Переправу ј мали.
Переправльали вози з волами,
Шче ј казенні гармати...
Біжить Вингородськиј козак
Гренадера ратувати.
Ішли чумаки, славні бурлаки,

Та дивилисьа в воду:
— «Коли б нам побачити
Гренадера на вроду!»
Ішли чумаки, славні бурлаки,
На них жупани сині,
Поки приставали до вармії,
Нічого не осталось на спині.
Лежить чумак межи возами,
Та все думає, та гадає;
Дере поли, дере рукава,
Та все поли (зам. плечі) латає.

(Із збірки П. Куліша. Рудченко, Чумацк. Нар. Пѣсни, 105—106).

Цьа пісньа доволі јасно передаје пригоди походу россійскоји арміји, з генер. Леонтьјевим, в Крим в 1735 р., коли при тій арміји було багато украјінців, війська і погонців (чумаків) з Гетьманшчини ј Слобідчини.

Манштејн розказује про тој поход, шчо јого почали дуже пізно, — поки переписувались з Петербургом, — кому бути командіром; виступили тільки в октьабрі. «Паші скоро не стало; ночі, холодненькі в цій стороні ј літом, тепер почались зовсім холодні; в війську појавились хороби, коні почали падать. Шчодньа налічували багато смертних пригод. Хорих мусили возити за собоју, бо в тих степах нема городів, де б можна було поробити шпиталі ј лишати там хорих. Військо почало вже терпіти всьакі недостатки (поход почавсь од Царичанки на р. Самарі) а воно мусило шче зробити десьать переходів до кримських оборонних линіј. Леонтьјев зібрав војенну раду, на котрій поклали вернутись. Тоді військо було коло Камјаного Затону. В ночі перед виходом назад випало снігу на цілиј фут, і більш 1000 конеј пало. Військо вернулось на Украјіну і в кінці нојабрьа стало по зімнім кватирам. Полки були дуже розстројені. Поход проглинув більш 9-тисьач льудеј та стілки ж конеј, а користи Россија не винесла з того нијакоји.» (Записки, 65—66). Јак. Маркович рахује пропажу кіньми в одних гетьманців на 12.000 (Дневн. Зап., I, 445). Манштејн лічить украјінських козаків в поході тільки на 9 тисьач, — Маркович же на 16 т. Певно, злишок проти Манштејна були чумаки-погонці, а не властиві војаки, — бо Манштејн каже, шчо в загалі украјінські козаки в војнах

1735—1739 рр. служили як підводчики. Між иичим вони перевозили на своїх волах і армати (Зап. 13, 119—123; порівн. в записці В. В. Кочубея прп його службу: «1736 г. обрѣтался въ высылкѣ изъ Малой Россіи подводъ съ провіантомъ, за всероссійскою арміею въ Крымскую область.» (Р. Арх. 1876, XII, 448—449).

Луг, — т. і. Великий Луг запорозьский, напроти Камяного Затону, — був тоді єдине місце в тій стороні, де застигнуті холодом чумаки могли знайти собі захист. Багато мусило побігти туди самовольно, як почавсь переполох од холоду, — шчоб звідти пробратись до дому, бо Маркович записав 7 декабрьа: «Присланъ съ Кабинета указъ: всѣхъ полковниковъ, бывшихъ въ нынѣшнемъ Крымскомъ походѣ, допрашивать объ ушедшихъ изъ похода козакахъ въ домы; посему и Павла Апостола, полковника Миргородскаго, допрашивали.» (Дп. Зап. I, 416). [1]) Окрім того звісна частина підводчиків мусила перевозити те військо, котре стало післьа того походу залогою в Новосіченському ретрашементі і на місті Старої Січі (Скальковск., Истор. Нов. Сѣчи. II, 103—104). Певно, це про переправу цього війська через Лиман-річку говорьать 22—27 вв. повишчої пісні.

В в. 28-му «*Виигородський* козак», певно, стоїть замісць *Миргородський*. Цей увесь уступ (вв. 28—29) мусить нагадувати на те, як миргородські козаки, — все такі кінні і з підводами,—перевозили московську піхоту, — гренадерів. Про це ми не знаємо з других джерел.

Вв. 30—33 не зовсім ясні; в них мусить бути насмішка над гренадерами, котрі, як військо мундирне, величались перед нерегульарними украіінцьами, своєю вродою, — котру видно було і у воді, як в зеркалі, — а тепер, певно, в стужі і калу, стратили всьу вроду своїх мундирів, гідних більше дльа парадів, ніж дльа походів. Тільки ж в словах цих віршиків шчось мусить бути пропушчено, або перемінено. Порівн. в І-му розділі, на стор. 9:

[1]) До речі буде нагадати, шчо ми стараємсьа, коли можно, говорити власними словами сучасних свідків тих пригод, про котрі росказуіуть наші пісні, і чарез те дословно виписуємо і оповіданьнья Марковича, як вони напечатані. Тільки ж ми мусимо остерегти, шчо видавці Дн. Записок Марковича поправили його мову на теперішній московський письменний лад.

Ой, стала Москва да ј у кінець моста,
Да дивиласьа в воду на своју уроду.

Вв. подібні до 40—41 були вже в пісні про канальську роботу (вишче, стор. 103). Туди ж причепились і вв. 1—4 (стор. 87),

Увесь кінець пісні, од 33 в. може, склавсь під споминами ј про походи арміјі Мініха ј Лассі 1736—1739 рр. (див. далі).

Початок нашоји пісні, (вв. 1—9) входить тепер в неполітичні чумацькі пісні. Тамож приспособились до смерти простого чумака ј образи віршиків 10—21 нашоји пісні, котрі ј у ній, здаєтьсьа, вже трохи перероблені в духу простоји чумацькоји пісні. (Рудченко, Чум. Н. П., 141—147. Чуб. V, 1046—1048, 1058).

В цих піснъах инколи затираєтьсьа спомин, про јакиј власне *Луг* казала колись піснъа, — (говоритьсьа вже про *темниј* луг, *зелениј* і т. и.), иноді чумаків кличуть тільки *ночувати* в лузі, на шчо ті одмовльајуть, шчо «раді б, так один чумак занедужав», — або навіть пропадајуть в степу ті, *котрі пили та гульали* і т. д. Тільки ж дејакі варјанти задержали в собі старі образи, јавно нагадујучи војацькиј поход на Крим 1735 р., — напр:

1) Ой, ізлетів пугач та сів на могилі,
Ой, та ј пугу! пугу!
Збірајтесьа, молоді чумаки,
Зімувати до Лугу.
Котрі та поспішалисьа,
То ті в Лузі зімували;
А которі воли отошчали,
То ті марно пропали. —
(З збірки П. Куліша, Чуб. V, 1058).

2) Ой, сидить пугач на Савур-могилі,
Та пугу! та пугу!
— Привертајте, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу.
(Костом., Полт. губ., Чуб. V, 1048).

3) Ой, вистигајте, молоді чумаки,
А на зімовльу до Лугу. (Тамо ж, 1046).

Між вказаними варјантами јесть один, — перепечатаниј д. Рудченком з «Ужитка Рідного Польа» Гатцука (255—

256; Рудч. 144—145), — в котрому јесть повішчі нанос, — але ж основа јого мусить бути одного ж часу з основоју повишчого варјанта, так шчо ми мусимо перепечатати јого тут.

2.

Ој, сів пугач на могилі,
Да јак пугу! да пугу!
Ој, повертајтесь швидче, козаченьки,
Да до зеленого Лугу.
Ој, јакі ж швидче повернутись мали,
То ті в Лузі зімували;
А де јакі, гајучись, не дбали, —
То ті в степу загибали.
Ој, заслаб козак, тај ліг крај могили
І на шабельку схилившься;
Геј, либонь же він рученькоју счильне
За серденько ухопившься.
— «Ој, ви брати моји, славні товаришчі!
Ој, ви козаченьки гожі!
Геј, та зробіть-но труну козакові,
Помагај же вам, боже!
Ој, ви брати моји, славні товаришчі
Та зробіть-но тују славу:
Геј, викопајте ж міні молодому
Хоча шабельками јаму!
Ој, винесьте мене, славні товаришчі,
Та на високу могилу,
Геј, нехај лиш-бо а шче ж подивитьсьа [1])
Та на своју милу Вкрајіну!
Ој, ви други моји, славні козаченьки,
Загину ж ја на чужині, —
Геј, обільјетьсьа ж сльозами гіркими
Моја мила та ј на Украјіні.»

Замітимо, шчо в «Ужинку» часто пісні підмальовані видавцем, — тільки, здајетьсьа, шчо повишчиј варјант цілком натуральниј.

І в першому варјанті слово *бурлаки, бурлаченьки,* певно, підставились пізнішче замісць: *козаки, козаченьки.*

[1]) Певно: подивльусьа.

Вв. 21—24 входьать в пісньу про полон Супруна. Метл., 462.

Вв. подібні до 9—20 вар. 1-го і 2-го складають осібну пісньу в Чуб. V, 1031.

Початок цеї пісні, перш усього дає поетичний образ— пугача, котрий вішчує недобру пригоду; окрім того в цій пісні він тим більше до ладу, — бо чумаки і козаки тут ховаютьсьа од холоду в Січовому Лугу, — а *пугу! пугу!* — був крик — гасло січове. Послі цей початок став уживатись в других пісньах, як чисто поетичний вираз, напр. в дівоцько-чумацькій пісні про чумака.

Ой, сів пугач на могилі, і як пугу да пугу!
Чи чуєш ти, та дівонько, на себе потугу?

Дальше говоритьсьа про печаль дівчини, котрої милий чумак поіхав у дорогу і т. д. (Рудченко, Чум. Н. П. 204—211).

Подібний початок побачив Максимович в пісні, чи скорше «стихотворенію», занесенному кн. Цертелевим в присланій їм М—чу зшиток «Малороссійскія пѣсни» (рукопис у нас)

Ой, спав пугач на могилі, да крикнув він: пугу!
Чи не дасть бог козаченькам хоть тепер потугу?!

М—ч напечатав цьу пісньу під назвоју *Пугач* в своїй збірці 1834 р. (129—130) в розділі «Былевыя пѣсни послѣ Гетьманшчины», — хоч в ній нема нічого *билевого*. Пр. Безсонов перепечатав їїі в «Пѣсни собр. Кирѣевскимъ» (IX, 368—369) вже під титлоју «Пугачъ-Пугачевъ», і вбачив в ній «откликъ на Украйнѣ» звісного московського самозванцьа Пугачова. Теж саме побачили тут пр. Аристов (Объ истор. значеніи русск. разбойническихъ пѣсенъ. Ворон. 1875. 84—55) і пр. Ор. Міллер (в Истор. Русской Словесности А. Галахова, 2 изд. 1880, I, 141) — хоч в пісні цій нема нічогісінько про Пугачівшчину, а, післьа спомина про Хмельницького, говоритьсьа про турків. — Так то, при охоті мудровати, незнатьтьа других варіантів пісень з початком про *пугача*, — незнатьтьа, — не в докір Максимовичу в 1834 р., але трохи дивне післьа виходу чумацьких пісень д. Рудченка (1874), — подарувало Украіїні лишньу *«былевую»* пісньу, та шче і про зовсім дльа неї чужого чоловіка.

№ IX.

ЛИХО В КРИМУ. — СМЕРТЬ ЖАДЧЕНКА.

(1738?)

Ой, хто в Криму не бував,
Той і дива не видав;
А ми в Криму бували,
Ми там диво видали.
Перекопський комендант,
Запорозцьам дає знать:
— «Ой, годі ж вам, запорозці,
В Калантарі пробувать,
Ой, ходімо на Јали
Козаченьків рьатувать.» —
Запорозці як пішли,
Вперед голову найшли;
А в Жадченка Степана
Облуплена голова,
В московського капитана
Спина обідрана.
Лежать наші козаченьки,
Јак біленькі смички;
А в Жадченка у Степана
По за ногтьами спички.

(Максимовичъ, Укр. Нар. П., 1834, 114)

Пісньа цьа напечатана в непевній збірці Максимовича; близьких до неї варјантів з того часу не здибано. Окрім того образ 17—18 вв. «Лежать наші козаченьки, јак *біленькі смички*» јакийсь чудний. Через це все можна думати, шчо пісньа цьа не народньа, а фальшована, або підроблена. Правда, јесть шчиро-народні варјанти, котрі підходьать трохи до цеји пісні, — так вони належать до другоји при-

годи, — погибелі чумаків од Орди за часів генерала кн. Довгорукого Кримського (1771 р.)

Ось найблизчиј до повишчоїі пісні варіант:

Оj, хто в Криму не бував,
Перекопа не видав.
Перекопськиј комендант
Запорозцьам даје знать:
— «Годі вам, запорозці,
У Калачах [1]) стоjать.
А біжіть до Салгирьу
Чумаченьків рьатувать.»
Оj, прибігли до Салгирьу,
Аж лежьать наші чумаки,
Оj, лежьать наші чумаки
А де два, де чотирі.
А казав киязь Довгорук,
Шчо не здіjме Орда рук,
А Орда руки ізпьала,
(Та) Чумаченьків забрала.
Оj, погнали чумака
На три битиjі шльаха,
На три битиjі шльаха,
Та в четверті озера.

(Основа, 1862, V, 98—99. Запис. од баби в ізьумськ. пов., харьк. губ., Вс. Коховськиj).

Другі варіанти, дальші див. у Рудченка, Чум. Н. П. 102—105, в Кіевск. Губ. Вѣдом. 1870, № 37, у Чуб. V, 1052—1053. Нагадаємо між иншим, шчо в цих варіантах образ польа з побитими чумаками мальуjетьсьа напр. так:

З Перекопу до Салгирі не міряні милі,
Лежать наші чумаченьки де три, де чотирі; [2])

[1]) Калачі — город такиj. *Прим. співачки.*

[2]) Порівн. в білоруськіj пісні, котра зліплена з уривків з украjінських пісень (окрім кінцьа про Костьушку)

А з Кракова до Ларкова шальониje мілі,
Лежаць польскіje жовньари, на трі, на чатирье.
(Зап. Р. Г. Общ. по отд. Этногр. V, 668)

Шальониje, певно, зроблено з *мальовані*; (пор. у Рудч. 139, 155, у Чуб. V. 1031 *мальовані версти, хрести*).

Ой, лежать наші чумаченьки, јак вјалаја риба,
На них платьтьа і одежа кровју обкипіла.

образи натуральнішчі, ніж «біліјі смички» Максимовичевоји пісні.

За те початок цеји пісні маје собі подібні в других, безспору народніх, пісньах, — напр.

Ой, хто не був у Полтаві,
Тој не знаје лиха.
(У нас в І-му розділі, 75)

Ой, хто, братцьа, не був за Дунајем,
Тој горьа не знаје,
А ми, братцьа, були за Дунајем,
То все горе знајем.
(Чуб. V. 1007)

А хто в службі не буваје,
Тој горьа не знаје.
(Драгом. Нові укр. пісні про гром. справи. 86)

Післьа цього порівньаньња можна згодитись, шчо Максимовичева пісньа по крајній мірі не зовсім фальшива. Діло тільки в тім, до јакоји пригоди вона належить?

Нијакого Жадченка Степана з історичних документів ми, покрајній мірі, не знајемо.

Максимович ставить цьу пісньу в 1736 р., пр. Безсонов (П. Кир. IX, 366) коло 1771 р. По нашому, пісньа скорше підходить до 1738 р., коли Перекоп було взьали россіјане (туди увіјшов ген. м Бріньјі-меншиј з двома полками) — а татари дуже побили украјінських козаків в середині Криму.

Манштејн росказује про це так:

«20 јульа було гарьаче діло між татарами ј частиноју арміјі Лассі. Кравчина в 20 т. ч. атаковала украјінських козаків, шчо јшли в арјергарді (задньому полку) і с таким імпетом, шчо зімјала јіх і зробила переполох в азовськім драгунськім полку, шчо хотів піддержати јіх. Тим часом ген.-пор. Шпігель прибув на місце з чотирма драгунськими полками ј донськими козаками, шчоб здержати побіглих; не вспіли ті оправитись, јак ворог знову вдарив на них јаростно; бились довго гарьаче. Фельдмаршал звелів кільком

піхотним полкам, шчо вже прийшли було в табор, іти на поміч. Татари мусили одійти, лишивши на полі більш 1000 трупів. З руського боку втрачено 6—7 сотень, рахуючи ј козаків. Генер. Шпігельа ранено шаблеју в лице.» (Зап., 152—153).

Маркович записав про це в Дневних Записках (II, 47) «1738. Сентябрь. 18. Въ походѣ Кримскомъ сего лѣта подъ командою Ласси убиты изъ Малороссіянъ: бунчужный генеральный Семенъ Галецкій, полковникъ гадяцкій Грабянка, полка нѣжинскаго сотникъ Кролевецкій, Шаповаловскій и Вертѣевскій и еще 10 другихъ чиновниковъ.» (Може, між цими зховуjетьсьа Степан Жадченко).

Калантаj пісні Максимовича, ***Калачі*** вар. «Основи» = Колончак, — річка коло Перекопа, на котрій було пригодне місце дльа військового табора (Маншт., Зап., 75).

Јали, — по д. Безсонову, Jалта; по нашому, — скорше ***Jајли,*** гори в Криму.

До другоjі половини пісні треба нагадати, шчо татари ј у XVIII ст. не перестали калічити ворогів: так шче в 1769 р. запорозськиј полковник Чорниј писав до Коша, шчо Орда «когда ишла въ Россію, на бекетѣ 20 чел. пикинеровъ... живыхъ забрала подъ Орель. А поворотясь оттоль, уха и лытки повырѣзовавъ, на смерть помучила на томъ мѣстѣ, гдѣ она ихъ добувала, и покидала.» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 30).

№ X.

ПОГОНЦІ В КРИМСЬКИХ ПОХОДАХ.

(1736—1738)

1.

Ой, по горах сніги лежать,
По долинах води стоjать,
А по шльахах маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі,
То чумаки молоденькі
Битим шльахом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
— «Вернись, сину, до-домоньку
Змиjу тобі головоньку!»
— Ізмиj, мамо, сама собі,
Або моjій рідніj сестрі:
Мене змиjуть дрібні дошчі,
А розчешуть густі терни,
А висушить jасне сонце,
А розкуjдить буjниj вітер! —
Пішов чумак співаjучи,
Стара мати — ридаjучи...

(Запис. в Миргороді; Рудченко, Чум. Н. П., LXI).

Тамо ж другі, дуже близькі варjанти, — з котрих в одному добавльаjетьсьа (післьа 17 в.)

А розпесуть кости чорні ворони; —

другі прилагожені до звичаjноjі чумацькоjі дороги словами

З Криму ідуть, рибу везуть,

хоч ці слова не вјажутьсьа з усіјеју піснеју, в котріј чумаки не вертајутьсьа, — а одходьать од дому.

Це пісньа властиво козацька, бо звісно багато варјантів јіјі, в котрих замісць *чумаки*, стојать — *козаки*. (Чуб. V, 937, 952—953, Stecki, Wołyń, 1864, I, 127). [1])

Варјанти ці сами носьать на собі слід ріжних часів. Ось напр. непапечатаноиј шче варјант, з паперів Максимовича:

2.

Ој, зажуривсьа сивиј соколонько:
Бідна моја, ој, да головонька,
Ој, шчо ја рано тај із вирьју вијшов,
Нігде сісти, да гнізда звити,
Малих дітеј розплодити.
Шче ј по горах сніги лежать,
По долинах, ој, а води стојать,
А по шльахах маки цвітуть.
То-ж не маки, то-ж наші козаки;
Наші козаки, наші новобранці,
Побралисьа у недільу вранці.
У недільу рано, до схід сонцьа,
Сидить мати, плаче у віконцьа,
Кличе сина, сина запорозцьа:
— «Ох, іди, сину, іди до домочку,
Змију тобі твоју головочку.» —
— Ох, ізмиј, мати, ти собі, не мені;
Мені змијуть јеjі дрібніjі дошчі,
А розчешуть кольучі терни,
А пригладить зелена лішчина,
А пригорне молода дівчина!

По всьому видно, шчо цьа пісньа зліплена з двох: А., — вірш. 1—11, і Б., — вв. 12—21. Остатньа старішча, —бо в ніј показано бравого запорозцьа, котрому не жаль кидати домівки ј котриј не дума про смерть, а про дівчину. Це очевидно трохи самостіјниј варјант звісноjі пісні «Го-

[1]) Вони перејшли в салдацькі пісні: Костом. у Мордовцева, Малор. сборн. 253—254, Чуб. V, 1001—1002, День, 1864. № 6 (На Волыни). Пор. Пам. Нар. Творчества Сѣвер.-Зап. Края, 12.

мін, гомін по діброві,... мати (або батько) сина проганьяje» (Максим., 1834, 137—138, Закревск., Старосв. Банд., 94, Гулак Артем. Укр. Нар. пісні, 1868, К. 43, Баллина, Укр. пісні, СПБ. 1863, 39, Чуб. V, 890)—шче бравурнішчої, котра, певно, склалась в 2-ій половині XVII в., в часи Сірка і Дорошенка. Частина ж А мальује нам козаків-новобранців, то б то неохочих, XVIII в., в параллель котрим і в початку виводитьсьа журба соколонька.

Варjанти Чубинського, — шчо на 937 ст. і на 952—953, А, — шче пізнішчі. Вони довші, — бо в них прибавлено в розмові матері з сином запорозцем:

— Ізмиj, мати, сама собі,
Або своjій дочці коханочці;

а дальше, — знову

— «Вернись, синку до домоньку,
Ja постельу постелечку.» —
— Постели, мати, сама собі,
Або своjій дочці коханочці;
А ja постельу сірьачину,
А в головах кулачину,
А вкриjусьа калиновим листом,
Шчоб не розстатисьа з товариством.

Видно, шчо цеj син дijсно вже жалкуje за хатнім житьтьам. — В варjанті Чубинського на ст. 953, В. вже зовсім нема запорозцьа, — і хоч він через те вкоротивсьа в цілому, — та в ньому прибавлено

А висушать льуті морози,

нагад на такі походи, jакі були за часи Міниха, jак побачимо далі. Вар. Чуб—ого, 937, і в першій половині прибавльа після слов: «по горах сніги лежать» —

По долинах річки протікаjуть,
По шльахах чумаки стоjать.
То ж не чумаки, то козаки,
То козаки — новобранці,
Шчо *забрали* в неділеньку в ранці, —

і цими словами стоjіть по середині між козацькими і чумацькими варjантами нашоjі пісні.

Придивившись пильно до повишчого чумацького варjан-

та, — побачимо, шчо він доволі одмінний од звичайних чумацьких пісень.

В пісні про звичайну чумацьку дорогу нема резону до такої безнадійної розмови між матірйу й сином, як у повишчому варйанті, та шче коли прибавити до нього слова: «а рознесуть кості чорні ворони.» Очевидно, цей варйант виробився в часи чумацьких походів, невільних, та шче й дуже тьажких і небезпечних.

Такими були походи украйінських погонців, шчо йшли за росс. армійами Мініха й Лассі до Криму й до Очакова, в 1736—1738 рр. і тих, котрі серед походів привозили до війська провйант.

Докладні звістки про це знаходимо в записках Манштейна, котрий хоч і зве себе «великим пошанівцем Мініха», але не мовчить про його помилки й про великі втрати армійі його в льудьах і скоту, при малих користьах з того дльа держави.

«Ja не вбільшу, кажучи, шчо арміја Мініха не виступала в поход, инакше йак з обозом в 90 т. підвод, говорить Манштейн. Нема спору, шчо без такого страшенного обозу походу Мініха не були б такі знеможайучі, і Россійі було б з них більше користи.» (Зап. 98). [1])

В походах льуде мерли не стільки од ворогів, скільки од хороб. Так, в поході 1736 р. погинула половина воїаків, — хоч вбито й полонено було тільки до 2000 (з 50—54.000); — погонців Мініх видимо не лічив. (Зап. 88, 96).

Про поход Мініха 1737 р. Манштейн каже: цей поход приніс багато хвали фельдмаршалу Мініху й слави россійському війську, — тільки ж дльа держави приніс мало користи, а дльа армійі був дуже тьажкий і побивнйj: вона стратила 11 т. чол. регульарного війська й 5000 козаків; можна сказати, вдвоје проти того пропало деньшчиків і мужиків, шчо везли підводи. (Зап. 121).

[1]) Нагадаємо, шчо великий обоз треба було мати по части через те, шчо в степах не було осель, окрім Січі. Шчо ж до лікарської справи в армійі, то Манштейн росказуje: «При кожному полку je по одному старшому лікарьу й по одному меншому, і то не дуже зручних. Ротні ж фершали ледви вмійуть голить. Коли полковник робить огльад рекрутам, то вибира одного з них на фершала, хоч би той двадцьать років земльу орав; той зрікаетьсьа, але все даремне; його примушуйуть слухатись, а то пускайуть в діло палки. Також вибирайуть і гобоїстів... (Зап. 122).

Тут ще не пораховано втрати кримської армії Лассі, в котрій було до 40.000 чол. воїаків (з них 10—12.000 козаків з калмиками).

Скільки стратила тоді Украйіна на цих деньщиках та мужиках, на це кидають трохи світла ось які уступи з Дн. Записок Як. Марковича:

«1737 р. Марта 15. Кн. Барятинскій опредѣлилъ въ слѣдующій походъ 12 тысячъ козаковъ...

«16. Отъ маіора гвардіи Шипова присланъ въ сотню глуховскую прапорщикъ выбирать съ посполитыхъ въ походъ съ трехъ дворовъ безъ четверти по человѣку, которымъ на два мѣсяца провіантъ съ собою брать. Подобныя инструкціи посланы во всѣ полки.

«17. По инструкціи Шипова велено съ Малой Россіи и слободскихъ полковъ и слободъ (за Дніпром), не обходя никого, собрать до 50 тысячъ человѣкъ, козаковъ конныхъ и мужиковъ пѣшихъ. Только войтъ въ генеральной канцеляріи сказывалъ, что онъ козаковъ выключаетъ, а съ однихъ мужиковъ тотъ наборъ учинить хочетъ, а потому съ трехъ дворовъ безъ четверти мужикъ припадаетъ.

«21. Помянутый прапорщикъ, выбравши съ посполитыхъ города Глухова 170 человѣкъ, поѣхалъ для того же по селамъ, и въ началѣ въ мое село Сварковъ, гдѣ съ 37 дворовъ требуетъ 13 человѣкъ, полъ и четверть, и велитъ Демьяну подписаться подъ смертною казнью о высылкѣ оныхъ сего Марта 22 числа.»

(Дн. Зап. II, 20—22; таможе далі про набір волів і волових; див. при №-рі XIV-му).

«1738 г. Февраль. Въ канцеляріи сего года опредѣлено въ обѣ арміи козаковъ малороссійскихъ и слободскихъ 15 тыс.

«Мартъ 10. Слышно, что отъ Румянцова опредѣленіе учинено, что по прошлогоднему изъ малороссійсиихъ и слободскихъ полковъ высылать посполитыхъ въ походъ 50 тысячъ.

«Съ выправленныхъ моихъ Сварковцевъ въ таковой походъ прошлаго года, возвратился одинъ Зайченокъ, и у того ноги отморожены; о трехъ своихъ братьяхъ (т. е. товарищахъ) не знаетъ, а о прочихъ объявляетъ, что всѣ померли.» (Дн. Зап., II, 37—40).

От серед таких обставин переробилась стара смілива запорозька пісньа так, јак показано вишче.

Порівняння війська до *маку* здибуємо і у пісні про Супруна.

Ой, там хлопці, славні запорозці,
Як мак процвітає. (Метл., 430).

Це образ старий. Величко, оповівши, як козаки Б. Хмельницького, взьали здобич по двох побідах над польаками, говорить: «такъ ижъ кгди войско тое по пречоныхъ двоихъ битвахъ на конь всѣло, и въ дальшій походъ зъ Хмельницкимъ рушило, увидѣвши зъ сторони албо зъ гори якой оное можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтущимъ Голендерскимъ албо Волоскимъ макомъ засѣяни и проквѣтнувшіи.» (Лѣтоп. Сам. Величка, К. 1848, I, 72).

Інші переробки першої половини нашої пісні див. у Рудченка, Ч. Н. П. LXII (чумацька) LXIII (чумацька з слідами походу до Дунаю 1772—1773 рр).

№ XI.

ПОГИБЕЛЬ У СТЕПАХ.

(1735—1738)

1.

Коло млина, млина
Червона калина;
Ой, то ж, не калина —
Молода дівчина.
Молода дівчина
Козака льубила.
Польубивши парньа,
В військо вирьажала.
Вирьажавши в військо,
Коньа осідлала.
Осідлавши коньа,
В світлоньку зазвала.
В світлоньку зазвала,
Вечерьать давала.
Дала йому рибку
Та шче й хліба скибку:
— «Оце тобі, милий,
Вечерьа на швидку.
Вечерьай, вечерьай,
Льагай спочивати,
Доведетьсьа, милий,
В степу ночувати,
Чорненькими кудрьами
Степи устилати;
Своїм білим тілом
Орлів годувати;
Червоною кріжу
Річки наповати,

А жовтою кісткою
30. Мости вимошчати.

(Запис. в Охтирці, харьк. губ. Шиманов, в 60-ті рр.)

Між пісньами про козацтво јесть багато таких, котрі доволі гарно мальују ріжни боки ј пригоди козацького житьтьа, але на котрих нема досить јасних хронологичних і географичних ознак, по котрим можна б було з певностьу поставити јіх в тој, чи другиј обмежованиј час. Дльа таких пісень у нас положено осібниј розділ. Треба ж на перед сказати, шчо по більшіј части на цих пісньах нальагли барви остатньоји доби козаччини, — Гетьманшчини XVIII ст. і часів зараз післьа неји, між 1764 і 1784 рр., коли козаки повернуті були в карабинерні полки, а потім зеведена була на Вкрајіні московська рекрутчина. Барви ці дуже сумні, — і пісні ті по більшіј части перејшли в рекрутські. От через це по пісньам тим можна характеризувати најбільше козаччину XVIII в., — а најбільше підневольні походи цього часу в загалі, — коли не виразно јакиј небудь осібниј поход.

Повишча пісньа одна з таких пісень, — тільки ж нам здајетьсьа, шчо вона виразнішче мальује походи час'в Мініха ј Лассі, — ј мусила скластись, коли не просто в ті часи, то при початку војни з турками за часи Катерини II, (1768—74) по споминам Мініховських походів. Ранішче вона не могла зложитись, — і пізнішче теж, — бо вже в кінці XVIII ст. образи јіјі перејшли в рекрутську пісньу. — Ось один з 13-ти наших рукописних варјантів такоји пісні.

2.

1. Через сад зелениј
Дорожка лежала,
Туди ж наша сударинька
Некрут вирьажала.
5. Вирьажала, спорьажала [1])
Вдовиного сина;
Хорош, хорош удовин син
На воронім коні!

[1]) В других: назначила, намітила; або: іписала, змальувала.

На воронім коні граје
В голубім жупані:
— «Вийди, вийди, дівчинонько,
Ти ж моя пані.» [1])
Ой, не вийшла дівчинонька,
Вийшла стара мати,
Взьала коньа за поводи,
Та ј стала питати:
— Скажи мин', мій синочку,
Де тебе шукати?
— «Шукај мене, моја мати,
В степу край дороги.
В степу, край дороги,
На льутім морозі,
Там будемо, стара мати,
Зіму зімувати,
Своєју кровју горьачоју
Море доповньати,
Своїми жовтими кістками
Мости помошчати,
Своїм чубом кучерьавим
Степи устилати.»

(Запис. в Полтаві Јак. Демченко в 1859 р.)

Порівн. у Максим., 1834, 156 і Pauli, II, 59; також у Чуб. V, 991, 1004; у Купчанка, 562—563, трохи инакше ј приложено до війни з турками, — котроји в Австріји не було од часу самого забраньня Буковини, — значить, варјант склався в Россіји.

Сударинья, — певно, Катерина II; (порівн. вишче, на стор. 12) *море доповньати* — нагад на воју коло Чорного морьа за часи Катерини II.

Шчоб хто не подумав, шчо вв. 21—30 1-го варјанту взьати з пісні рекруцькоји, подібноји до 2-го вар., і шчо значить 1-ий варјант не старішчиј рекрутчини, — ми скажемо, шчо в нас јесть сім одмін 2-го вар., в котрих подібних віршиків нема. Один з них, здајетьсьа, најстарішчиј, ми подајемо тут на доказ і дльа того, шчо в ньому задержалась ліпше стара форма першоји половини вар. 2-го.

[1]) В других — вийди, моја пані.

Ой, за гаєм, гаєм
Дорожка лежала,
Туда наша сударушка
Рекрут вирьажала.
Написали, найменовали
Вдовиного сина.
Славен, славен вдовин син
На воронім коні.
На воронім коні їде,
В голубім жупані.
За ним іде його мати
І слезно ридає.
Вона своїх близьких сосід
Сильне проклинає:
— «Бодай же ви, сосідоньки,
Всі разом пропали,
Як ви сьуюу тайну знали,
Да мні не сказали;
А сказали вже тоді,
Як руки звязали!»
Повязавши білі руки
Везуть до Прилуки;
А с Прилуки до Полтави
До вічній присьаги.
— «Присьаг царьу, присьаг богу,
Одріксьа від роду.
Прошчай, сипу, мій голубе,
Служи царьу вірно.» [1])

(З маленькоїі збірки Ів. Вас. Крамаренка, свьашченика соборної церкви в Перєяславі, полт. губ. Папир і рука 20-х років XIX ст.)

Параллельно тому, як кінець 1-го варіанта виростав у пісньу на образ 2-го, — початок їїі виріс в ось яку пісньу:

3.

Червонна калина, —
Молода дівчина,

[1]) Остатній віршик не рифмує з попереднім — *від роду*. Чи це поправка Крамаренка, чи так і було в першому приміру, котрий міг бути зложеній і письменним чоловіком, — не скажемо. В усіх других подібних варіантах стоїть *не думай до дому*.

Улана [1]) льубила.
Јак польубила,
Та ј пригорнула,
Вивела коника, —
Сама осідлала.
Винесла рибку,
І ше хліба скибку:
— «Це тобі, серденько,
Вечерьа на швидку.
Вечерьај, вечерьај,
Та молисьа богу;
Јак немаје жінки,
То льаж ізо мноју.»
— Јак мені, серденько,
С тобој ночувати?
Је в мене, серденько,
Отець, рідна мати.
І отець, і ненька,
Жінка молоденька,
Дитина маленька.
Је в мене, серденько,
Ше маліјі діти,
Ој, рад би ја, серденько,
До них полетіти.

(Зап. в с. Мурахві, богод. пов., харьк. губ., од жінки Манджура в 1874 р.)

Один з 12-ти подібних варјантів у Чуб. (V, 612, Б) кінчајетьсьа одповідьдьу дівчини:

— «Вже ж тобі, серце, до јіх не літати,
Вже ж тобі, серце, тут свій вік коротати [2])
Кучерьавим чубом степи ј устилати,
Своїм білим тілом ворон годувати,
Жовтоју кістьу мостки вимошчати,
Червоноју кровју морьа доповньати.

(Другі варјанти тамож 271—272, 611—614).

[1]) В других: козака.
[2]) В двох других варјантах:
1. Оттут тобі, серденько, в степу помирати.
2. Тут же *нам*, серденько, в степу помирати.

№ XII.

МОСКАЛЬ І ТУРОК ПІД ХОТИНОМ.

(1739)

1. В славнім місті під Хотимом, гей-гей у потоку
Бjетьсьа Турок із Москалем більше jак пів-року.
Коли стали да москалі від рана до ночі:
Да не jеден турок-баша замкнув своjі очі.
5. Коли стали таj москалі jако в половині:
Нехаj знаje турок-баша, коториj день нині.
Коли крикне турок-баша да на своjі турки,
Голос іде: «досить буде! погинемо тутки!
Утікаjмо в Волошчину, в волоськеje місто,
10. А чеj би нас боронило від москалів міцно.»
Чорні кави, чорні врони круглу гору вкрили;
А молодих турків-башів москалі побили.

Перш усього пісньа цьа була напечатана у Wacław z Oleska (Pieśni ludu Galicyjskiego. 1833, 481). Потім jиjі перепечатав д. Головацькиj (I, 21) з поправкоjу в 8-му віршику «голос *гуде*», зам. *іде*. По Головацькому перепечатано в «Пѣсняхъ собр. Кирѣевскимъ» (IX, 365—366). В паперах Максимовича ми знаjшли копіjу з Вацлава, але з поміткоjу: «*въ овруцкомъ уѣздѣ.*» Чи не була вона в паперах Ходаковського? Тількиж Вацлав з Олеска каже, шчо jому не звісні ті папери j нічого з писаньнa Ходаковського, окрім надрукованного в Кременці (Z. Chod. znany mi tylko z ćwiczeń naukowych w Krzemieńcu drukowanych). У нас тих друків нема. Хаj провірить, хто може.

Окрім слов, шчо Турок з Москалем бjетьсьа під Хотином більше jак *півроку*, — оповіданьнье пісні підходить до битви коло Ставучан в 1739 р. $^{17}/_{28}$ августа. Мініх поло-

жив увагу найбільш на артиллерію, котра од самого світу не давала ростаху туркам, — а після півдня друга частина россійської арміі обходом підступила під турецькиј табор, отбила пушками конних јаничар і так обстрільувала тој табор (на горі) шчо турки (під командоју сераскира Велі-Баші) запалили јого ј утікли так скоро в глиб Волошчини, шчо в вечері россіјане не найшли в таборі нікого ј ледви нагнали кількох бігунін, котрих і порубали. (Манштейнъ, Зап. 163—164). Через день Хотин сдавсьа Мініху.

У Максимовича (Укр. нар. пѣсни, 1834, 117) була напечатана шче одна пісньа з віршиком

А шче мого сина з *Гостина* не видно.

Максимович питав: чи *Гостин не Хотин?* Після того в «Сборникѣ укр. пѣсенъ» (1849, 107) сам Максимович перепечатав цьу пісньу вже з словами:

А шче мого сина *в гостину* не видно,

јак, очевидно, ј було в јого правдивому списку. Тільки ж пр. Безсонов перепечатав цьу пісньу в збірку Киреєвського (IX, 363—364) під назвоју «*Гостинъ-Хотинъ*» і встојује, шчо *в гостину* — «скорѣе порча, проникшая въ пѣсню историческую.» Але ж це пісньа звичајна козацька про проводи брата сестрами в поход, — близька до кобзарськоіі думи про те ж (у Лукашевича, Малор. и Червонор. нар. думы и пѣсни, 1836, 59—61, Метлинск., 434—436) і по всьому старішча од XVIII ст. Старішчиј вар. јіјі див. Pauli, Piesni ludu ruskiego w Galicyj, II, 1840, 53—54, де говоритьсьа про поворот в *гостиноньку* ј у *гостину;* порівн. у Закревського, Старосв. Бандуриста, М. 1851, 108, Морд., Малор. сб. 232, Чуб. V, 882, 976. У нас јесть шче три рукописних варјанта: подльаськиј *(...в гостину...)* підгірськиј *(...в гостоньки...)* полтавськиј *(...в гості...);* у Головацького в кольадках (II, 55 ... *гостем* в тьа буду). Після цього всього про «порчу» ј про Гостин-Хотин тут не може бути ј мови.

№ XIII.

ПОГОНЦІ В МОЛДАВСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1739)

1.

[Ой, да јшов чумак та дорогоју,
Пісньу співаје,
Другиј сидить в Таганрозі
А мед горілку кружльаје.]

Похилилисьа да густі трави,
Де чумаки воли гнали;
Пожурилисьа паші чумаченьки,
Јак хури набрали.
Ой, у неділеньку, рано-пораненьку
Усі дзвони дзвоньать:
Ой, там паші, паші чумаченьки
Вози ј воли гоньать.
— «Ой, по чім таја Молдава славна,
Шчо жовтиј піски?» —
— Ой, у Молдаву гнали по чотирі вози,
З Молдави пішки.
— «Ой, по чім таја Молдава славна,
Шчо крутиј гори?» —
— Ой, у Молдаву јшли чумаки в жупанах,
Назад да голі. —
Ой, сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувьса;
Не јіден чумак та в Молдославі,
На воші здобувьса.
Ой, сидить чумак межи возами,
Та все думаје-гадаје, —

Дере поли, дере рукава,
Та все плечі латаје.

(З збірки П. Куліша. Рудченко, Чум. Н. Пѣсни, 91—92. В кінці поставлено чотирі рьадки точок, на зоак, шчо пісньѣ ввірвава).

Властивіj початок цеjі пісні — з в. 5-го, або, може, j з 8-го. Вв. 1—4 — jавна причепа з новішчоjі неполітичноjі пісні. — За тим уся пісньа росказује про дорогу чумаків в Молдавіjу з возами j волами — дльа арміjі Мініха в 1739 р. — *Молдослава* в 23-му в. зроблено з *Молдовлахіjа*, — jак шче не забули звати ту сторону украjінці в часи Мініха (Марк., Дн. Зап., II, 74).

Дуже близькиj до цеjі пісні 1-иj варjант IV-го №-ра в першому розділі (ст. 31).

Ми маjемо шче один, — ненапечатаниj доси, — варjант, в котрому початок близькиj до повишчого, — та далі повернуто на пригоду з чумаками на р. Савгирі за часи Довгорукого, хоч він тут і не названиj. Ми мусимо тут дати увесь цеj варjант, раз шчоб не розривати jого, а в друге, бо він може поjаснити пісньу IX №-ра.

Альтань цього варjанта, певно, *Мултьани* = Молдавіjа.

2.

Чи тим таjа Алтань славна,
Шчо жовтиjі піски?
На Алтань вели по шість пар волів,
А з Алтані пішки.
Чи тим таjа Алтань славна,
Шчо густіjі лози?
На Алтань ішли в сапjанах,
А з Алтані босі.
Чи тим таjа Алтань славна,
Шчо крутіjі гори?
А у Алтань ішли в каптанах,
А з Алтані голі.

Миргородськиj капитан,
Він розумниj чоловік,
Сидить же він, пише пісьма,
Та j у Крим посилаje:

— «Годі ж вам там, чумаченьки,
Сеїі соли лупати,
Приганьяйте воли,
Запрьягайте в вози,
За башту тікайте.» —
Котріїі же та чумаченьки
Сеїе зачували,
Приганьали воли,
J запрьягали в вози,
За башту тікали;
А котріїі чумаченьки
Сего не чували,
То пропали воли,
Пропали j вози,
J паровишники сами.
Миргородськиї капитан,
Він розумниї чоловік,
Сидить же він пише пісьма,
Та в Перекоп засилає:
— «Ой, годі вам, та москалики,
В Перекопі стоіати,
А біжіть, біжіть, до річки Савгирі,
Чумаченьків ратуваги.» —
Не далеко до річки Савгирі,
Сорок миль j чотирі,
А лежать наші славні чумаченьки,
Де пjать, де j чотирі.
По над річкоjу, та Савгироjу,
Покопані шанці;
Стоjать вози, та до гори jарма,
Та усе чумацькі.

(Зап в с. Вознесенці. александ. пов., катерин, губ. од крестьан. Анисата Сидоренка-Дейни 27 апр. 1875 р. Jак. Новицькиї).

Нагадаjемо поки, шчо в других варjантах пісні про погибель чумаків на р. Савгирі, замісць ***Миргородськиї*** комендант, стоjіть Перекопськиї.

З Манштеjна видно, шчо j у поході Мініха в Молдавіjу в 1739 р., — поз Кијів до Хотина, через Буковину, і од Хотина до Jасс і далі в Буджак, — а потім назад уже в зіму, — обоз був великиї, jак і в перших походах. Арміjа

і обоз мусили переходити багато річок з болотами, пісками, гори (Недоборськи) і вузькі суточки між горами (Прекопські дефилеї). До того часті дощі ще більше втрудняли дорогу, особливо для обозу. (Записки, 135—176).

В Дн. Записках Јак. Марковича, котрі був у тому поході в першій його половині, до Хотина, — часто читаємо такі памјатки:

«Іюль. 11. По причинѣ великаго жара и пыли, а болѣе ради частыхъ яровъ и горъ и переправъ, ушли верстъ 17 и полъ и пришли уже при захожденіи солнца въ лагерь, а иные ночью и на другой день.

«20. Отъ дождя многіе обозы отстали и не могли дотянуть до лагеря и много скота пало.

«30. Ростахъ былъ ради нескорой переправы обозовъ.

«31, Августъ 1, 2 — ростахъ. Едва сегодня армія наша на сію сторону рѣки (Днѣстра) перебралась.

«6. Чуть свѣтъ армія рушила и переходила нѣсколько переправъ въ лѣсу Буковинѣ. Ушли верстъ 7 и стали поднявшись на гору (перед Чернівцьами).

«7. Прошли только версты 4 и стали лагеремъ на горѣ. Многія были къ походу препятствія: частыя переправы черезъ рѣчки и узкость пути, а съ другой стороны топкіе отъ Прута луга, также перекопъ отъ горы до низу, который въ нѣсколькихъ мѣстахъ должно было раскапывать.

«9. Пришедши съ обозомъ на прежній лагерь, стали тамъ, наджидаючи великій обозъ, который на гору поднимался.

«10. Ростахъ, наджидаючи обоза всего, покамѣсть черезъ трудную переправу перебирался.

«11. Ушли только версты 2 дла перемѣны мѣста, ради свѣжаго корма, наджидаючи обоза. Переправа была трудная чрезъ болото.» (Дн. Зап. II, 71—80).

Вв. 25—28 1-го вар. були вже в №-рі VIII-му.

№ XIV.

МОСКАЛИКИ І ВОЛИКИ.

(1736—1739)

Москалики, соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Поїсте ј останні корови.

Ці чотирі віршика знаходимо в «Исторіи Русовъ или Малыя Россіи» (М. 1846, 242) јак пісньу, в котрій «украинскіе народы воспѣвали свое гостепріимство» московському вијську в часи походів Міниха в 1736—1739 рр. Јіх можна прикласти до переходів того вијська через Украјіну ј раніше ј пізніше, — але справди најбільше вони підходьать до пригод 1736—1739 рр.

Тоді забирали на Украјіні страшенно багато волів на провјант арміји, а тако ж під вози на всі сторони: на линију, за армијсју в Крим, під Очаков, Хотин і др, возити дерево дльа кріпостів (напр. в 1738 р. 20.000 підвод до Очакова ј Кинбурна) і т. п., і т. п.

Шчоб хоть трохи показати, шчо терпіла тоді Украјіна, ми виберемо дешчо з Дн. Записок Марковича, тільки те, шчо близче тичитьска до воловоји тьаганини ј до переходу москалів.

«1737. Апрѣль 8. Князь (Барятинскій) привезъ указъ, чтобы для продовольствія арміи выбрать съ Малой Россіи, со всѣхъ, кто бы ни былъ, 44 тыс. воловъ, съ тѣмъ обнадеживаніемъ, что впослѣдствіи будетъ произведена за оные плата; а по заключеніи мира съ Портою окажутся милость и облегченіе.

«16. Пріѣхалъ въ сотню Глуховскую бунчуковый товарищъ Лазаревичъ, да прапорщикъ, волы собирать; а въ инструкціи написано, что велѣно купить воловъ 14.642 пары, а въ добавку къ нимъ собрать со всѣхъ, не обходя никого, 22.000 паръ. На пѣжинскій полкъ наложено 3100 паръ. Ко всякой парѣ по воловому возу. На сотню Глуховскую 726 паръ. Волы были бъ здоровые, крѣпкіе, къ

возкѣ провіанта и тягости весьма годные, не старые и не худые. На меня наложено 10 воловъ.

«19. Со всѣхъ воловъ моихъ, представленныхъ въ наборъ для арміи поручикъ Ладожскаго пѣхотнаго полка фонъ-Гавстенъ выбралъ пару воловъ, одного въ 3, а другого въ 4 рубля и далъ квитанцію.

«20. Получилъ отъ старосты извѣстіе, что хуторъ мой криворудскій отъ перехожихъ полковъ разоренъ, и волы не токмо старые, но и неуки подъ запасъ забраны и до сихъ поръ не возвращены.

«22. Староста крисковскій пишетъ, что на 4 человѣкъ, которые при воловыхъ возахъ будутъ въ походѣ, выслалъ провіанта на 5 мѣсяцевъ: сухарей четвертей 4, муки 2, крупъ четвериковъ 3, да денегъ 50 коп., мазницъ 8, баклаговъ 6, веревокъ 7.

«26. Присланъ указъ, что ѣдетъ изъ С.-Петербурга до фельдмаршала генералъ-адъютантъ полковникъ Измайловскаго полка гр. Биронъ, которому велѣно поставить вездѣ до Переволочной по 35 подводъ.

Полки, переходящіе въ хуторѣ моемъ (Лубенскаго полка), забрали у людей хлѣбъ, не только тотъ, что на верху былъ, но и изъ ямъ: воловъ увели, околы и токъ спалили и полъ 3 скирды сѣна взяли.

У одного обывателя взято безденежно 188 пудовъ сѣна на государевыхъ подъемныхъ лошадей, за что ему дана квитанція отъ подпоручика Суздальскаго полка Мельгунова.

«29. Староста мой пишетъ, что воловъ нашихъ 3 взято и цѣна имъ положена: двумъ по 3 рубл., а одному 3 руб. 50 коп.; сверхъ взятыхъ на линію 14 мужиковъ, взяли еще въ погонщики 4 человѣка; для молотья провіанта выслалъ въ Сосницу 8 подводъ: да на работу города въ Сосницѣ конныхъ 2 и пѣшихъ 5.

«26. Козелецъ. Сегодня пріѣхалъ сюда полномочный посолъ Шафировъ. Сей беретъ 150 подводъ. Волынской еще не ѣхалъ; а Неплюевъ бралъ по 120 подводъ, а за 60 платилъ.

«1738. Февраль. Кн. Барятинскій предложилъ генеральной канцеляріи, чтобъ по именному Е. В. указу собрать съ Малой Россіи къ будущей сего года кампаніи воловъ 23 тысячи паръ, за которые такожъ и за прошлогодніе будетъ произведена заплата по надлежащимъ цѣнамъ; а остальныхъ воловъ (у хозяевъ) переписать. Для сего посланы

во всѣ полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры.

«27. Триста тысячъ рублей привезены изъ С.-Петербурга въ Глуховъ для покупки воловъ и вручены въ содержаніе бунчуковымъ товарищамъ Скоропадскому, Валькевичу и Шираю. Изъ сихъ денегъ 100 тысячъ въ слободскіе полки для того же отпущены.

«Мартъ. 22. Фельдмаршалъ Минихъ писалъ ордеромъ, чтобы по неизвѣстности, будетъ ли набрано въ Малороссіи толикое число воловъ, какъ повелѣно, описать у всѣхъ старшинъ, у кого есть заводы конскіе въ малороссійскихъ и слободскихъ полкахъ. О таковой описи посылаются указы во всѣ полки.

«24. Изъ сотни Глуховской наряжено подъ армію для возки провіанта возовъ воловыхъ 700, а погонщиковъ съ посполитыхъ и подсосѣдковъ 350, съ провіантомъ на 6 мѣсяцевъ съ 15 апрѣля по 15 октября, муки на 2, а сухарей на 4 мѣсяца, по 20 фунтовъ толчи, а толокна по 15 фунтовъ. Въ Глуховской сотнѣ посполитыхъ 1606 (дворовъ), ихъ подсосѣдковъ 958; владѣльческихъ подсосѣдковъ 78, казачьихъ подсосѣдковъ 566. Всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ 3207.

«25. Въ Глуховѣ великая трудность дѣлается. Переѣзжающія великороссійскія разныя персоны, которыя изъ Москвы къ арміи простуютъ, забираютъ и захватываютъ коней.

«Апрѣль. 3. Два солдата гвардіи Преображенскаго полка нашли въ день на домъ мой и съ шпагами галясовали, а когда люди мои шпаги у нихъ отняли, то солдаты занесли жалобу своему капитану, а сей Бирону, который присылалъ своего ординарца къ Румянцову, а Румянцовъ прислалъ того ординарца ко мнѣ вмѣстѣ съ Безбородькомъ, требуя выдачи моихъ людей, которые били солдатъ; посему Вѣжевскій и Иванъ Рябой генералу представлены и удержаны чрезъ ночь въ генеральной канцеляріи подъ карауломъ.

«4. Вѣжевскій и Иванъ представлены отъ Румянцова Бирону, который приказалъ посадить ихъ за карауломъ на съѣзжей Преображенскаго полка.

«5. Отпущены Вѣжевсьій и Иванъ изъ подъ караула; и Ивана палкою бито за побои гвардіи солдата.

«8, Оказалось, что погоньщикъ въ сотнѣ Глуховской выправляемъ былъ съ 15 дворовъ; а на одинъ возъ съ принадлежащимъ опредѣлено по 7 дворовъ тяглыхъ, а подсѣдковъ по 10 дворовъ.

«Декабрь. 4. Глуховъ. По службѣ въ церквѣ св. Варвары читали два объявленія отъ Румянцева, въ коихъ обнадеживаютъ малороссійскій народъ милостію Е. В. и чтобъ никто нынѣшнихъ тягостей въ тягость не ставилъ, ибо за все не только заплата будетъ произведена, но по окончаніи войны инымъ образомъ высокое Е. В. призрѣніе явлено будетъ.

«5. Получены отъ Румянцева предложенія въ генеральную канцелярію, въ томъ числѣ одно о томъ, чтобъ всѣ волы описаны были, не ради дѣйствительнаго взятія, но на случай назначена будетъ кампанія, то чтобъ для перевозки были оные готовы. Для сего во всѣ полки бунчуковые товарищи отправлены съ инструкціями.

«11. За воловъ моихъ, взятыхъ въ 1737 году, заплачены мнѣ деньги 7 рубл. (за пару).

«1739. Мартъ. 20. Вѣдомо учинилось, что изъ полковъ Стародубскаго и Черниговскаго высланы до перевозки провіанта съ байдаковъ, которыхъ за мѣлководіемъ остановилось еще съ осени до 500, по 4 человѣка на каждый байдакъ; а съ прочихъ полковъ велѣно выслать тысячу подводъ для подъема артилеріи и брать провіанту на 3 мѣсяца.

«Апрѣль. 27. Сими днями не малыя трудности здѣсь. Требуютъ подъ артилерію, идущую изъ Москвы, на рандеву подводъ до 800. Офицеръ гарнизона глуховскаго ѣздилъ для сего по селамъ; въ томъ числѣ заѣхалъ и въ Сварковъ, требуя отъ каждыхъ двухъ дворовъ по надежной подводѣ. — Другая трудность въ томъ, что по прежнему взымаютъ возы и погонщиковъ, да сверхъ того для поправки крѣпостей Кіева, Василькова и прочихъ велѣно нарядить съ Малой Россіи 14 тысячъ народа.

«28. Пріѣхалъ прапорщикъ Погорѣльскій отъ подполковника Ярославскаго полка съ объявленіемъ указа о выступленіи въ походъ и о сборѣ воловъ съ чиновниковъ, именно: съ полковниковъ по 30, съ бунчуковыхъ по 15, съ значковыхъ по 1, почему и отъ меня требовалъ, въ чемъ я ему и росписку далъ, что ежели сыщутся, то прислать ему долженъ. Сіи волы взымаются сверхъ взятыхъ уже и собранныхъ съ народа.

«Май. 2. Пріѣхалъ въ хуторъ свой Гамалѣевскій (въ 30 верстахъ за Ромномъ) и нашелъ пустыню, понеже мало не всѣ люди разошлись.»

Сам московськиј вельможа Волинськиј писав Бірону 26 јула 1737 р. з Немирова: «Я до самаго въѣзда моего въ Украйну столько не зналъ, что оная почти вся пуста и какое множество онаго народа пропало, а и нынѣ столько выгнано, что не осталось столько земледѣльцевъ, сколько хлѣба имъ и для самихъ себя посѣять надобно, и хотя и *причтено то въ ихъ упрямство,* что многія поля безъ пашни остались, но ежели по совѣсти разсудить, то и работать некому и не на чемъ, понеже сколько въ прошломъ году воловъ выкуплено и въ подводахъ поморено, нынѣ сверхъ того изъ одного Нежинскаго полку взято въ армію 14.000 воловъ, а что изъ прочихъ полковъ взято, о томъ совершенно донесть не могу.» (Соловьевъ, Истор. Россіи, т. XX, 469—470). А вже після того курьјер од Мініха в августі 1737 р. говорив, шчо під Очаковом пропало конеј і волів коло 40.000. (Сол. XX, 130).

Аж в 1764 р. гетьман, шльахецтво ј старшина малоросијські писали до цариці:

«... во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россія всю тяжесть оныя чрезъ нѣсколько лѣтъ несла содержаніемъ арміи вещего императорскаго величества на квартирахъ, поставкою провіанта и фуража дачею, а больше насильнымъ взятіемъ въ подводы лошадей и быковъ не токмо мужичихъ, но козачихъ, шляхетскихъ и всякаго званія людей, взяты съ нея многія и различныя поборы, а именно быками и лошадьми до нѣсколькихъ сотъ тысячей, и прочими нужными для арміи вещами, и сіе все взимаемо было на счетъ заплаты по квитанціямъ и безъ квитанцій; такимъ же образомъ взято и во время нынѣшней прусской войны быковъ и лошадей, сверхъ того какъ въ прежніе годы содержались, такъ и нынѣ содержатся отъ Малой Россіи провіантомъ и фуражемъ нѣкоторые полки на щетъ заплаты. Но за все вышеписанное, кромѣ нѣкоторой суммы, заплаченной за быки и лошади, взятыя во время турецкой войны, никогда ращету и заплаты не было,... отъ чего какъ всѣ генерально обыватели малороссійскіе почувствовали не малое истощеніе, такъ особливо козаки и мужики пришли въ крайнее изнеможеніе и бѣдность...» (Кіевск. Стар. 1883, Іюнь, 336—337).

№ XV.

КОЗАЧЕНЬКО І ЛЬАШЕНЬКО.

(1738—1739)

А вже наші козаченькі
А вже попилисьа;
Посідлали кониченьків,
В степи подалисьа.
Один козак, превражиј син,
Не пје, не гульаје,
Під ним коник вороненькиј
Јак мітіль літаје.
А пријіхав до трахтиру,
Горілки напивсьа,
В чистім полі на роздолі,
Із льашком ізбігсьа.
Козак льашка доганьаје
На штих піднімаје,
А льашенько козаченька
Сильно проклинаје:
— «Бодај тобі, козаченьку,
Три літа боліти:
У сироти, у пані(јі),
Шче маленькі діти!» [1] —

(Запис. в сс. Каетанівці ј Вербівці, звенигородськ. пов., кијівськ. губ. в 1875 р. Јевг. Борисов.)

---

[1]) Чи не було перше:

Осиротив ти панију
Шче ј маленькі діти?

Ця пісня одрізняється од гайдамацьких, — з котрими вона зближається по пригоді, про котру росказує, — тим, шчо в ній видно жаль за *льашеньком* і осуда *козаченька*. Пісня признає, шчо козаченько не мав права, ні резону колоти льашенька. По цьому пісня підходить до стану річей в 1738—1739 рр., коли українські козаки ішли з россійською армією через Правобічну Україну,— тоді бувшу під Польщею, — на війну з турками, в Молдавію, і вертались назад тою ж дорогою. Тоді начальство дуже наказувало не чипати польаків, котрі сами ставили сторожу по дорозі, де проходила россійська армія, — та між козаками зривалась стара злість на льахів, і, як каже Манштейн «многого не могли вберегти.» (Зап. 156).

Як. Маркович записав в 1739 р. в дневнику:

«Іюль. 31. Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневскаго, раззорили своевольно. Въ семъ участвовали особливо запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кіевскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ.» (II, 77).

«Августа 11. Козака запорожскаго Медвѣдя, за разореніе, полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнутомъ бито, ноздри вырвано и на каторгу вѣчно опредѣлено. То же и съ третимъ компанійцемъ учинено.» (II, 81).

«Сентябя 10. ... отъ себя дали подписку о нечиненіи, подъ смертною казнію, никому въ Польшѣ... обидъ.» (II, 90).

По всьому видно, шчо случаї, коли козаки в тому поході вбивали польаків, були не часті, — а діло кінчалось найбільше пограбуваньням. (Целевичъ, Перехôдъ козакôвъ черезъ Покутє до Молдавіи въ р. 1739. Зоря. Львôвъ. 1885, №№ 3, 5, 6). Найбільше потерпіли маєтки М. Потоцького, звісного дурія, пана Каньовського, про насильство котрого зложена пісня *Бондарівна*. (Характеристичниї вар. в Малор. Сборн. Мордовц., 202—204).

Це поступованьня козаків з льахами не можна навіть і з далека рівняти до поступованьня в Хмельниччину, або і у 1733—1734 рр., коли до козацького переходу прибавилось повстаньня крайового хлопства, як і в 1769 р.

Инакше говорить про льашенька і пісньа цього мирнішчого часу; — може бути, шчо ції склали *лівобережці*, — котрі вже одвикли од насильства льахів і жаліли іх.

Дуже близькиј до кінцьа повишчоїі пісні кінець про сотника Харка, вбитого льахами (по приказу рейментарьа Воронича) в 1766 р.

Бодаі тобі, пане рейментарьу,
В світі три літі боліти,
Шчо посиротив бідну Харчиху
І маленькі з нею діти.

(Метл., 426, Малор. Сб. 191).

(Про історичність Харка див. Максимов., Собр. Соч. I, 590—597, Арх. Югозап. Россіи, ч. I, т. II, CXXII).

Післьа цього кінцьа пісні про Харка, ми тим більше встоюємо на тім, шчо повишча пісньа склалась в 1738—1739 рр.

№ XVI.

НАД РІЧКОЮ СИНЬУХОЮ. ПОЛОН ОМЕЛЬЧЕНКА; СЛУЖБА БЕЗ ПЕРЕМІНИ.

(1743—1768)

1.

А в неділиу против понеділка шчука-риба грала,
А Омельчиха свого сина сильне проклинала.
— «Не проклинай, матусенько, грізними словами,
Бо обільльешсьа да потім того дрібними сльозами!»
А в понеділок да проти вівторка сильне роздрімавсьа,
Та Омельченко татарьузі да ј до рук упавсьа,
Татарьуга да Омельченку назад руки вјаже,
А Омельченко татарьузі усьу правду каже.
Пушкарь Хведор, пушкарь Хведор гармати рештује,
А капитан Василевич салдати муштрује,
Ој, јак крикне на салдати: «салдати, до стројку!»
Да забили льахи отамана да у дубову колодку.
Да побили льахи отамана по над Синьухоју...
(Тут, певно, пропушчено віршик).
Да нехај же се не Синьуха, нехај же се не річка,
Ізбіглисьа льахи до купочки, јак собак тічка!
Над річкоју Синьухоју огнишча горіли,
От тепер наші, наші козаченьки без харчі змарніли.
Над річкоју Синьухоју да великі кручі,
Поскучали наші козаченьки, переміни ждучи.
Јак поіхав наш пан наказниј да ј у ранці по зајці...
(Тут, певно, пропушчено віршик).
— «Казав јеси, пан наказниј, до дому одпускати,
А тепер јеси загадујеш земльанки копати».

(Запис. в м. Воронежі. глух. пов., черн. губ. П. Кумановськпј).

Зовсім подібне знајшли ми в паперах Максимовича.

2.

(Врпвок)

1. Омельченко татаръузі у руки попавсьа.
Не велику Омельченку кароньку давали:
Із живого Омельченка серденько виймали.
Посадили Омельченка в темниїі темниці:
5. — «Сиди, сиди, Омельченку, за красні дівиці».

(Запис. в херсонському пов.)

Цьа пісньа, певно, вдержала спомин, — доволі не ясний, — про якусь пригоду на грьаниці над р. Синьухоју коло *Екатериненскаго укрѣпленія* (Орлик, тепер Ольвіополь). Тут до війни 1768—1774 рр. зходились межі россійська, польська (Богополь) і татарсько-турецька (Голта, заложена в 1762 р.), в котрій сидів кайкаман ханськиј. На татарськіј, — або *Ханськіј* стороні кочували в $^1/_2$ XVIII в. ногайці Едисаньскоїі орди. Через цеј угол ішла дорога з Запорожьжьа в Польську Украјіну і з Польшчі до нагайців, в Крим і до Хаджібеја (Одесси) і Аккермана. (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, 1850, I, 100—101). Тут часто бували гајдамацькі розбоји, а також татари ј польаки ловили гајдамак і других украјінців. Шчось таке мусило подати повод до першоји половини цијеји пісні, в котрій говориться про полон јакогось Омельченка татарами ј отамана льахами.

Друга половина пісні јавно говорить про сторожу, чи роботу, козаків з салдатами над Синьухоју ј про те, шчо козаки ждали переміни, — ј привјазујетьсьа до пісень про роботу над Синьухоју в 1743—1744 рр. *№* IV-го.

Подібні жаліньња на безперемінну службу розсіјані в кількох пісньах, котрі, на лихо, або записані в уривках, або перемішались з другими пісньами. Так Костомаров записав ось јакиј врвок:

А.

1. Ој, зацвіла калиновька в лузі, —
Тепер моја головонька в тузі.
Ој, зацвіла калинонька вјала, —
Тепер моја головонька пјана!

Ой, не так же пjана, jак похмельна:
Усім козаченькам переміна дана.
Мені молодому — служити самому;
Мені переміна — служба непремінна.

(Чубинськ., Труды, т. V. 960).

В збірку д. Куліша дістався другий вривок:

Б.

І вітер не віje, і сонце не гріje...
. . . . . .
Напротів сонечка віточка завjала.
Всім козаченькам переміна дана...
. . . . . .
Ой, буду jа, буду неділеньки ждати,
Чи не прijде мати мене одвідати.
Неділька минаje, — матінки не маje.
— «Треба мені, мати, переміну дати:
Коньа вороного, брата молодого.
На коньа сідельце, братіку весельце,
На коньа попругу, салдацьку услугу...
Дівчино Ульано, збуди мене рано,
Так рано, шчо б шче j не світало...

(Чубинск., Труды, т. V, 960).

Остатні два віршики — переход до пісні про те, jак козак проспав у дівчини поход, — пісні, котроjі варjанти ми вказали вишче на стор. 131.

Один варjант цеjі пісні у Чубинського V, 63, починаjетьсjа дуже близько до повишчого вривка А. Цjа пісньа маje j инші початки j через те ми не беремось рішати, чи згаданиj початок органично звjазаниj з цеjу піснеjу. В усjакім разі помjанутиj варjант Чубинського інтересниj тим, шчо в ньому поставлено вкупі турки, шчо одмикаjуть браму, козаки j москалі, — jак було коло річки Синьухи в $^1/_2$ XVIII ст., значить ми можемо вбачати в цьому варjанті картинку з тодішнього козацького житьтjа на грьаницjах з Туречиноjу. Ось цеj варjант:

В.

Зацвіла калинонька в лузі, —
Ой, чогось моя головонька в тузі,
Шче ј до того пјапа.
А всім козакам переміна стала,
Но једному нема переміни,
Тому, шчо ходить шчо дньа до дівчини.
— «Ой, дівчино, переночуј мене,
Козака молодого ј коньа вороного.
Мій тобі коничок стајні не простојіть,
Моја тобі зброја кілочка не вломить,
Ја сам молод ліжка не перележу.
Ой, дівчино, збуди мене рано,
Так рано, шчоб шче не світало,
Шчоб турки брами відтворали,
Шчоб козаки конеј не сідлали,
Шчоб москалі в поход не ступали.»
А дівчина твердо заснула,
Та ј не чула, јак нічка минула.
Пробудивсьа козак, — вже день біленькиј!
Схватившсьа за голову: «пропав ја молоденькиј!
Ой, дівчино-зрадниченько, зрадила мене молодого.
Через тебе втратив ја коньа вороного;
Втратив коньа вороного, втратив і сідельце,
Через тебе, дівчинонько, льубеје серце,
Втратив ја дротьану нагајку,
Через тебе, дівчину молоденьку.»

Початок вар. А (вв. 1—2) здибујетьсьа в пісні про одход козака (Чуб. V. 880), в дівоцькій про розлуку з милим (Голов. III, 295; пор. 163 про отруту), в жіноцькій про невірного чоловіка (Купчанко, 460). Початок вар. В. (вв. 1—2, 4—5) входить тепер в салдатські пісні, — з переміною слова *козакам* на *салдатам* (рукопись у нас). Див. також № XXII.

№ XVII.

ВАС. ПЕТР. КАПНИСТ.

(1750—1751)

— «Коли ж тіїі гайдамаки та такеје чиньать,
Так послати Капнистого, нехай їіх припинить!
Коли ж тіїі гайдамаки та такеје робльать,
Так послати Капнистого, нехай їіх половить!» —
Ой, наловив два острога, аж нігде дівати,
А сам поїіхав пан Капнистиї до хана гульати.
Ой, пје Капнист, та гульаје в хана на обіді,
Він не знаје і не віда об своїій о біді.
Јак залили Капнистого в тьажкіїі кајдани,
Та цариці у столицьу скоро знати дали.
Јак забили Капнистого в тугиїі скрипниці,
Пообрубували обідьдьа, повезли на спицьах.
Ой, повезли на столицьу, — усім дали знати:
Ой, шчоб знали Капнистого благодирем звати;
Ой, повезли Капнистого драбичатим возом
А відтіль їіхав пан Капнистиї великим обозом...

(З паперів Оп. Маркевича).

Герої цеїі пісні Василь Петрович Капнист, з греків, або погречених італьјанців, родився на о. Занте, і в 1711 р. пристав до царьа Петра в Прутському поході. Діставши од царьа маjетки в Слобідчині, Капнист служив там з козаками в Ізьумському полку. В 1726 р. јого поставлено там сотником. Потім він ходив на Крим з Мініхом, котриј зробив јого в 1737 р. полковником Миргородським. З того часу Капнист бував з своїім полком в походах 1737—1739 рр. і виставльавсь храбростьу ј дотепностьу. В 1743—1745 рр.

він виводив кріпості на р. Синьусі ј робив з инженером Боскетом карту Задніпрьанськојі Украјіни. За всьу цьу службу він дістав великі мајетки в Слобідчині ј Гетьманшчині. Тільки в 1750 р. јого арештовали через донос,— але в 1751 р. випустили ј поставили бригадиром і командиром над усіма слобідськими козаками. З цими козаками Капнист був в Пруськіј віјні, де јого ј убито під Гросс-Јегерсдорфом в 1757 р. (Гербель, Изюмск. Слоб. Каз. Полкъ; 74, 75, 78, 82, 99—107, Лазаревскій, Русскій Архивъ, 1876, XII, 137—138).

Јак видно ј з повишчојі пісні, Капнист діставсь у неjі најбільше за својі стосунки з гајдамаками. Вже вишче було сказано, шчо кріпости по р. Синьусі, котрі виводив в 1743—1744 рр. Вас. Капнист, мусили між инчим здержувати гајдамак, шчо виходили з Січових степів у польську державу. Так Капнист мусив вдаватись гајдамакам і всім тим украјінцьам шчо јім спријали, за великого ворога гајдамак. Окрім того ј другі кріпости, з котрих виходили осібні розјізди, шчо мусили стерегти ј ловити гајдамак,— напр. Крилов і Кременчук, — стојали на землі Миргородського полку. В тих розјіздах були московські драгуни, а також і козаки-гетьманці. Зостались акти, з котрих видно, шчо иноді в тих розјіздах бував сам Капнист. Так гајдамака Павло Војна (чи Војненко) росказував перед урьадом, шчо в 1750 р. він з товаришчами грабував в Суботові, а потім ховавсь під Чутоју, коли «Капнистъ полковникъ наѣхалъ и разогналъ всю нашу команду по лѣсу, толко человѣкъ съ десять поймалъ и побралъ съ собою.» Другиј тодіж оповів: «пришли къ Черному Лѣсу къ Приворотію, гдѣ насъ полковникъ Капнистъ переловилъ, и, забивъ въ колодки, отвелъ въ Крыловъ, и вкинулъ въ острогъ, и мы были въ томъ острогы шесть недѣль, и подрѣзали берно, вышли изъ острога, бѣжало насъ тѣмъ временемъ тридцать человѣкъ, а протчихъ караулъ зафатилъ...» (Архивъ Югозап. Россіи, Ч. III, т. III, 607, 608). З других актів видно, шчо багато гајдамак в тој час, піјмавши, послали в канцельаріју миргородського полку (тамож, 601, 625, 626—628, 630—631).

Јак раз серед такого нагону на гајдамак, — в час, коли на правім боці Дніпра трохи не склалось повстаньньа, подібне тому, јаке вибухло в 1768 р., — з особоју Кап-

ниста сталась пригода: арешт і потім надгорода, — котра через це, певно, зайшла і у пісньу. Було це так:

Військовиј товариш Звенигородськиј, підробивши з попом м. Веремієвки Антоном, лист Капниста до старости чигиринського, навів на Капниста, буцім то віп хоче струїіти гетьмана (Кир. Розумовського), подружившсь з татарами і т. и. Секретнаја Коммісіја в Кијіві знајшла, шчо це брехньа, — і Капнисту звернули јого мајетки і вишчиј урьад (Бант. Кам., Ист. Малой Россіи, III, прим, 254). Впрочім цьа справа доси не звісна подрібно і через те не можна судити, на скільки вірно каже пісньа напр. про обіди Капниста в хана.

Віршики, подібні до 7—8, јесть в пісні про Саву Чалого, р. 1741 (див. напр. Малор. Сборн., 197. Чуб., V, 965 і др.).

№ XVIII.

КОЗАЦЬКИЙ НАБОР.

(1756?)

1.

Ой, із лісу, із темного
Вилітала голубонька,
Виносила от гетьмана
Листи-письма попписані.
— «Ходім, брате, у ліс темний,
Вирубаймо три жереби
Та положим в три городи:
Кому, брате, припадетьсьа
Піч кидати, списи брати,
За кім буде плакать мати:
Чи за старшим, чи за меньшим,
Чи за середульшим?»
Ой, старшого батько хова,
А меньшого мати бере.
Середульший коньа сідла,
Коньа сідла, промовльаје:
— «Прошчај, батьку, прошчај, мати,
Рідні сестри, рідні брати!
Тоді мене згадајете,
Јак із двора ізгајете;
Тоді, батьку, заплачете,
Јак на коні побачите.»

(Зап. в ахтирськ. пов., харьк. губ. Шиманов; Чубинск. Труды і пр., V, 983—984).

Пісньа цьа мусила скластись шче за гетьманів, тільки не в XVII ст., бо тоді шче в козаків жив войацькиј дух, јакиј видно напр. в пісньах про Коновченка, (котриј іде в військо навіть проти волі матері), про Гр. Сагајдачного, в пісні «Гомін, гомін» і т. п. Так було, поки украјінці воювались з природніми ворогами (татарами, турками, панамильахами) за своју земльу ј вольности, поки войну покладала рада козацька, а в походи виходили по волі. Инакше сталось в XVIII ст., коли войни објавльались московським урьадом і частішче всього велись в незнајемих украјінцьам сторонах, за незвісні јім і далекі од них інтереси: з шведами, персіјанами, прусаками і т. и. Тоді, јак це замітив Манштејн, «стариј войацькиј дух ісчез» в украјінцьах. (Зап., 13).

Споминајучи гетьмана, повишча пісньа мусила скластись, або за Скоропадського (1708—1722), або за Розумовського (1750—1764), — скорше за цього остатнього, післьа того јак походи Мініховські (в часи безгетьманства) зовсім добили войацькиј дух на Украјіні. Коли так, то пісньа цьа склалась в набор козаків перед походом в Прусију, в т. зв. Семилітньу війну, в 1756 р.

Про цеј набор у Ригельмана (III, 18) записано:

«Въ 1756 году, по пріуготовленіи къ войнѣ Прусской велено было и отъ Малороссіи изготовить пять тысячъ козаковъ съ приличною артилеріею, къ которымъ начальникомъ опредѣленъ былъ генеральный асаулъ Яковъ Даміяновичъ Якубовичъ, но сія команда осталась безъ высылки, а только въ началѣ 1757 года посланы были тысяча Компаніискихъ козаковъ, которые находились въ дѣлѣ при баталіи Егерсдефской и, по окончаніи компаніи, отпущены въ Малороссію.»

2.

1. — «Ходім, брате, в вишневиј садок
Вирубајем калинових палочок,
Та будем сьа вимірьати,
Кому, братьтьа, припадетьсьа.» —
5. А старшого та шкода, та шкода:
В нього діти дрібніјі;

Середульшого та шкода, та шкода:
В нього жінка молода;
Молодшому собіратисьа,
Отцьу, матці покланьатисьа.

(Зап. в ушицьк. пов., под. губ. Чуб., V. 984).

Тамо ж напечатано шче три варіанти з того ж повіту,— та вони вже носьать на собі явний слід рекрутчини. Подібні ж в Австрійській Украіні, — в Головацького, I, 138.

Окрім того вирази, подібні як у кінці 1-го вар. ввійшли в ріжні рекруцькі пісні (поки вкажемо Максим., 1834, 158, Чуб. V, 977—978, 981, 993, в Австр. Украіні: Купчанко 567—568; пор. Головацьк. I, 137; див. також далі при №-рі XX-му.)

№№ XIX і XX.

ПІД КИСТРИНОМ.

(1758)

№ XIX.

1.

Ой, на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедьатами.
Де сьа взьав сизопіриј орел,
Став лебедку бити ј забивати,
Стала лебедка до јого промовльати:
— «Ој, не биј мене, сизопіриј орлоньку,
Скажу тобі всьу шчируjу правдоньку:
Јак у тім місці, у Кистрині,
Да бјетсьа Орда уже три дні,
Бјетсьа вона уже три дні ј три години,
Розбиласьа вона на три половини.
Течуть річки та все кровавиjі,
Через ті річки мостьать мости,
Мостьать мости, да все головками,
Головками, да все московськими.» —

(Максим. 1827. 183, 1834. 116, Закр. Стар. Бандур. I, 14).

2.

Ој, на морі, та на синьому
Плавала сива лебедонька
З малими та лебедоньками;
Гдесь сьа взьав сизокрилиј орел,
Зачав та лебедоньку бити
Та з малими лебедоньками.
— «Ој, не биј же мене, сизиј орле,

Та з малими діточками;
Скажу тобі всі припаси мої:
В городі Кістричині
Билась Орда сім день три години,
Текли річки кровавиї,
Козацькиї, вітьазькиї,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
Все поле посіяне
Головками козацькими, вітьазькими,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
Мости викладьані
Толубцьами козацькими, вітьазькими,
В половині з татарськими.»
Уже ж теje тіло, jак папір біле,
А вже ж теje тіло від сонцьа зчорніло.
Коли б мати теje знала,
Мати б поховала.
А вже ж теje тіло, jак папір біле,
А вже ж теje тіло від сонцьа зчорніло.
Ой, коли б сестра знала,
То пришла б поховала.
А вже ж теje тіло, jак папір біле,
А вже ж теje тіло від сонцьа зчорніло.
Коли б жінка знала,
Пришла б поховала.

(Запис. Е. Руликовськиї, в Мотовиловці, васильк. нов., київськ. губ. Zbiór Wiadom. do Antropol. Krajow. III, 146).

Таке ж саме знайшли ми в рукописній збірці Костомарова. Чи Руліковськиї перше був напечатав де свій варjант, чи Костомаров дістав jого список, — не скажемо. Тільки ж варjант вдаjетьсьа нам занадто кучерьавим і не зовсім певним: мов би то підправленим.

3.

Ой у городі, да j у Костромині
Билась Орда три дні j три години,
На третьуjу стала отдихати,

Стала Орда ко мні (sic!) промовльати.
Десь узьавсьа сизокрилиј орле,
Да ј узьав руку з козацького трупу,
Да поніс руку у чистеје поле,
Да ј став руку бити-побивати,
Стала рука к орлу промовльати:
– «Колиб сеје отець-мати знали,
Вони б сеје тіло поховали;
Колиб сеје рідні брати знали,
Вони б сеје тіло поминали;
Колиб сеје рідні сестри знали,
Вони б сеје тіло оплакали!»

(Запис. в с. Британках, борзеньк. пов. Оп. Маркович).

Ці три варјанти мајуть в собі усі мотиви, котрі на ріжні лади переробльујуть дасьать дальших варјантів, та до того задержали в собі имја города, коло котрого була битва, шчо подала повод до складаньња цеји пісні: ***Кистрин,*** або трохи змінено ***Кістричин, Костромин.*** Це — Küstrin в Пруссіји. Під цим городом були великі битви в 1758 р. між прусаками ј москальами. Дејакі варјанти пісні задержали спомин, шчо тут побиті були москалі (1, 5, 10, 11; в 12 і 13 — салдати). В других попідставльались не тільки козаки, а навіть льахи; ні в одному не вдержалось имени прусаків, — а замість них скрізь підставилась Орда. Це мабуть сталось через те, шчо під Кистрином власне мало було украјінців. Козаки-гетьманці (1000) ј слобідчане (5000) були в першому поході в Пруссіју в 1757 р., — а потім в остатніх, в 1760—1762 рр. (2000 гетьманців). А були власне в Кистринському поході 1758 р. тільки ті з кількандцьати тисьач посполітих гетьманців, котрих забрано погоншчиками, з хурами ј волами. Більша частина тих посполітих, јак побачими далі, (див. № XXI) погинула в походах, – так шчо на Украјіну мало хто з них міг донести докладну звістку про всьу ту војну, в тім числі ј про битву коло Кистрина. (Марков. Дн. Зап. II, 336, 338, 340—341, Ригельм. IV, 18, Голов. Слоб. К. Полки, 184, Сулим. Архивъ, 245—247). В Истории Руссовъ говоритьсьа, шчо з 8000 погонців, (котрих вислано в Пруссіју в 1757 р.) багато було забрано в армију деньшчиками ј навіть салдатами (248), — та не знајемо, чи слід вірити

тіј Исторіјі, — хоч в других звістках про украјінців в семилітньу віјну, напр. про вибір гусарів з козаків, вона каже правду. На лихо ми не мајемо під рукоју докладних војацьких історіј того часу ј через те не можемо, јак слід, судити про дольу украјінців в пруськіј віјні ј почасті в битві під Кистрином. З історіјі Жоміні (Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. 1818, II, 122) видно, шчо в битні при Цорндорфі, під Кистрином, було 14.000 козаків і між ними ј *чугујевські* козаки. То було віјсько мішане, з украјінців, москвинів і навіть калмиків. (Хорошхинъ, Казачьи войска, 31).

В усьакім разі украјінців не могло бути багато під Кистрином і через те, мабуть, пісньа про битву коло нього ј вијшла не дуже докладна. Тільки ж і те шче добре, шчо характер крајіни коло Кистрина, — на стоку рр. Варти ј Одера, з канавами, — пісньа передаје вірно, — а також і те, шчо там побито багато московського віјська. Звісно, шчо командир россіјськиј, ген. Фермор, встојував, шчо він побідив у Кистрині ј під Цорндорфом, і двір петербургськиј і опісльа хваливсь тими побідами. Тільки ж по правді москалі пушками зрујнували саме місто Кистрин, а не кріпость, і з польа битви коло Цорндорфа (хоч на другиј день) одіјшли, — втративши 18.000 вбитих і 2.800 полонеників з 44.000, 103 пушки, 27 знамен, скарб і т. и. тоді јак прусаки втратили тільки 10.000 побитих, 1500 полон., 26 пушок і т. д. (Jomini, op. cit., 141—142, A. Schaeffer. Gesch. des Siebenjährigen Kriegs. B. 1867—74. 83—102). Пісньа, значить, правду говорить про велику купу московського ј козацького трупу. Також до ладу говорить пісньа ј про те, шчо нікому з својіх поховати того трупу: Фермор прохав три дні перемиру, шчоб поховати трупи ј підобрати поранених,— та пруськиј король не згодивсь, кажучи, шчо коли поле битви дісталось јому, то він бере на себе ј клопіт. Зараз післьа того россіјські војаки одіјшли далі, — ј зостались з думкоју, шчо вони покинули својіх товаришчів.

В дальших варјантах замісць Кистрина підставляајутьсьа другі городи — чужі: ***Калавирь, Змајілов*** і јакијсь ***Шчебетин***, ј својі ***Батурин, Богуслав. Калавирь*** — може ***Кольберг*** в Помераніјі, котриј тричі облагали россіјане в семилітньу віјну.

4.

Ой, по морьу да по тихому Дунаjу,
Там плавала да біла лебедонька
С маленькими лебеденьатами.
Да де се узьавсьа сизокрилиj орел:
Став лебідку бити-прибивати,
Стала лебідка jому промовльати:
— «Да не биj мене, сизокрилиj орле!
Скажу тобі всі жильності (?) моjі:
Шо у городі у Калавері,
Там бjетсьа Орда три дні, три години, —
Текли річки все кровавиjі,
Мостили мости все тулубами —
Козацькими все головами!»

(Лукаш. Малор. и чернорусск. нар. думы и пѣсни, 1836, 68—69).

5.

Ой, по морьу, ой, по синьому
Там плавала лебедьаночка
З маленькими лебедьатками.
Десь узьавсьа сизокрилиj орел
Та став к jiй ближче прилітати
Стала вона к jому горко промовльати:
Лети, орле, біленькими шльахами
Ой, там бjутьсьа турки з льахами.
Бjуть вони нам та все головами,
Мостьать мости з московськоjі кості,
Течуть річки та все кровавиjі.
Десь узьавсьа сизокралиj орел
Ухватив руку з московського трупу
Ой, ніс поле, ой ніс і другеjе,
А на третім сів спочивати;
Ой, став же він ту руку кльувати
Стала вона jому горько промовльати:
— «Та не кльуj мене, сизокрилиj орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
Коби б мене отець-ненька знала
То вона б мене хороше одпоминала.

Јак би мене брат-сестрицьа знала,
То вона с мене хороше оплакала.»
(З рукописної збірки д. Ів. Новицького).

6.

Ой, по морьу, по тихій воді,
Там плавали білі лебеді
З маленькими лебедьатами.
— «Ой, јак мині море переплести,
Малих діток на тој бік одвести?
Ой, јак мині думати ј гадати,
Ой, јак мені јіх позабувати?» —
Де сьа взьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити ј побивати;
Став він јіјі бити ј побивати,
Стала вона к јому промовльати:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усьу правдоньку:
Під городом та під Змајіловом,
Ој, там козак із Ордоју бјетьсьа,
Аж по лицьу чорна крівцьа льјетьсьа.» —
— Колиб мене отець-мати знали,
Вони б мене хороше поховали.
Коли б мене моји брати знали,
Вони б мені труну збудували.
Коли б мене моји сестри знали,
Вони б мене хороше ј оплакали. —
(Запис. Д. Лавренко, в м. Багачці, миргор. пов., полт. губ.)

7.

Шчо ј по морьу, по тихому Дунају,
Да плавала біла лебідка
З маленькими лебеденьатами.
Десьа ј узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебідку бити-прибивати.
Стала лебідка к јому промовльати:
— «Да не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всі жалости своји:
Шчо у городі, да ј у Батурині,
Да биласьа Орда три дні, три години,

Да мостили мости да все толобами,
А козацькими, да все головами.»
Да летів орел через тую трупу,
Вхопив орел кезацькую руку,
Да ніс поле, ніс і другеје,
На третьому сів орел спочивати,
Да став орел руку пожирати,
Стала рука йому промовльати:
— Да колиб мене отець-мати знали,
То вони б мене хороше одпоминали.
Да коли б мене моїі рідні сестри знали,
Вони б мене, јак зозулі обкували.

(Запис. в с. Мохедовці, золотон. пов. полт. губ.)

8.

Ој, по морьу, ој, по морьу,
Та по тихому Дунају
Та плавала та біла лебедина
З малими лебеденьатами.
Десь узьавсьа орел сизокрилиј,
Став лебедку бити-побивати;
Стала лебедка ік орлу промовльати:
— «Ој, не биј мене, орле сизокрилиј,
Ој, скажу тобі да три пригодоньки:
Шчо у городі да ј у Батурі (ині)
Та билась Орда три дні ј три години,
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу та ј конем не зјізжати.» —
Ој, до того трупу став орел налітати,
Ој, з того трупу виніс орел козацьку руку,
Та почав орел тую руку кльувати,
Почала рука ік орлу промовльати:
— Не кльуј мене, орле сизокрилиј!
Јак би ж мене отець-мати знали,
Вони б мене у вијсько не давали;
Јак би ж мене та братіки льубили,
Вони б мене з двора не пустили;
Јак би ж мене та сестриці у дорогу вирьажали,
Вони б мене рано оплакали.

(Запис. в Полтаві. Чубинськ. Труды, т. V. 957).

9.

Ох, на морі, на синьому морі,
Там плавала біла лебедонька
З маленькими лебедьятками.
Десь узьавсьа орел із за морьа,
Став лебідку бить-забивать.
— «Не бий мене, сизокрилий орле,
Да скажу ja тобі всьу шчиру правду,
Шчо у місті Богуславі,
Бjетьсьа Орда три дні j три години,
Да мостьать мости да все труповиjі,
Да течуть річки да все кровавиjі.
Да мостьать мости все оловjані
Ох, льадцькими да головами.» —
Десь узьавсьа орел із за морьа,
Да взьав руку із льадцького трупу
Да поніс у поле, да поніс у друге,
На третім да j став спочивать,
Став до себе жалко поомовльать...
. . . . . .

(Не зкінчена.)

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., кијівськ. губ. М. Ганіцькиj в 1874 р.)

10.

Оj, по морьу, оj, по синьому,
Там плавала лебединонька
З маленькими лебеденьатами.
Де узьавсьа сизокрилиj орел,
Та став ік jij ближче прилітати,
Стала вона к jому горко промовльати:
— «Лети орле битими шльахами,
Оj, там бjутьсьа турки з льахами;
Бjуть вони палі та все головами,
Мостьать мости з московськоjі кости,
Течуть річки та все кровавиjі.»
Десь узьавсьа сизокрилиj орел,
Ухватив руку з московського трупу.
Оj, ніс поле оj, ніс і другеје,

А на третім сів спочивати,
Ой, став же він ту руку кльувати,
Стала вона к йому горко промовльати:
— Та не кльуй мене, сизокрилий орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
Коли б мене отець-ненька знала,
То вона б мене хороше одпоминала;
Јак би мене брат-сестрицьа знала,
То вона б мене хороше оплакала.

(Запис. Х. Штангеј в с. Жаботині, в 1864 р.).

11.

Ой, на морі, та ј на суходолі,
Ой, там пливла білаја лебедка
З маленькими лебедьатками.
Ой, де взьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебідку бити-побивати.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Ой, ја тобі всьу правду скажу:
Шчо в городі та ј у Шчебетині
Бјетьсьа москаль три дні ј три годині,
На четвертім стали оддихати,
Стало теје тіло промовльати:
— Коли б сеје отець-мати знали,
То б вони нас поминали;
Јак би рідні брати знали,
То б нас давно поховали;
А јак би рідні сестри знали,
То б нас давно оплакали.

(З паперів Ст. Носа, 1874 р.)

12.

Ой, по морьу, по тихому Дунају,
Там плавала білаја лебедушка.
Десь узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити-побивати,
Стала лебедушка к јому промовльати:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всьу шчирују правду:

Шо у отамана та на огороді
Билась Орда три дні, три години,
Розбилась на три половини.»
Јак полетів орел, оj, до того трупу,
Та взьав руку з салдацького трупу,
Та переніс поле, переніс і друге,
На третьому полі сів орел спочивати,
Та j став ручку бити-побивати,
Стала ручка к јому промовльати:
— Та коли б сеје отець-мати знала,
Вона б мене в земльу прикопала,
Та шо субботоньки поминала,
Шо неділеньки панахиду најмала.

(Запис. Ів. Манджура в Алексіјевці, александр. пов., од чоловіка в 1875 р.).

13.

Оj, по морьу, по синенькому,
Там плавав лебідь с лебідкоју,
Та ше j з малими лебедьатками.
Оj, летить орел, летить сизокрилиј,
Хотів того та лебедьа вбити,
Малих діток та j посиротити.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі три пригоді вкупі:
Шо там за городу, там за крутоју,
Там бјетьсьа Салдат із Ордоју,
Оj, там тобі буде і пити, і јісти.» —
Јак полетів орел, полетів сизокрилиј,
Хватив руку з салдацького трупу,
Несе поле, несе і другеје,
А на третім полі та сів спочивати,
Оj, став ту руџеньку кльувати,
Стала јому рученька промовльати:
— Не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всьу своју пригоду:
Оj, јак би ж мене отець мати знали,
То б моје біле тіло поховали,
То б шо субботи обіди справльали,
То б шо неділі молебні најмали.

(Запис. Ів. Манджура од діда в богодух пов. тоді ж.)

Окрім повишчої ми маємо шче одну пісньу, в котрій згадуєтьсьа Кистрин. Ось вона:

№ XX.

Ой, ти зіма, ти зіма,
Ти холоднаја була,
Завіјала, замела
Решетовські ворота.
Ні прођіхать, ні прођти,
Ні коника провести.
А јак схочу, то ј прођу,
І коника проведу.
А до того, до двора,
Лежить стежка, дорожка;
Сидьать пани за столом,
Вони пјуть і јідьать,
Собі раду радьать:
Кого в салдати віддать.
А де пјать, там не брать,
Де чотирі, — не вельать,
А де три, тім не јти,
А де два, там нема.
А у вдови один син,
Та ј той пішов під аршин.
І аршина не дійшов,
У салдатушки пішов.
— «Не плач, сестра, не ридај,
Карих очеј не тирьај,
Тоді лучче заплачиш,
Јак у полку побачиш.
А ј у полку, ј у полку,
У червонім колпаку,
Ше ј шабелька при боку.
Јак вијдемо на мајдан,
Та вдаримо в барабан»... —
Били, били, вибивали,
Нас молодців визивали,
Головушки причесали,
І кудрьушки завивали.
З генералами гульали,

Сорок пушок зарьажали,
Кострінь город розстрильали,
Кострінь город не поволі,
Сорок пушок не доволі.

(Запис. Jак. Новицькиj в с. Вознесенці, александр. пов., катерин' губ., от Павла Назаренка, в 1875 р.).

Тільки ж трудно добитись, чи цьа піснья зложена в часи Семилітньоjі вijни, чи послі.

Піснья цьа з першого погльаду здаjетьсьа зложеноjу з кількох частин не одного часу. Основа jіjі, вв. 9—31 здибуjетьсьа jак осібна рекруцька піснья, — котроjі найстарішчиj, (по нашій думці, по крайній мірі) варjант напечатав Максимович (1834, 157—158) по рукописі (у нас) шче з перших років XIX ст. Цеj варjант поповньа нашу піснью j через те ми jого тут дајемо.

До вдовиного двора
Лежить доріжка нова.
А в тім дворі столи тесані.
По-між тими столами
Сидьать пани рьадами,
Пишуть листи перами,
Пишуть, пишуть і рьадьать,
Кого в некрути оддать.
Де цjать, — там не брать;
Де чотирі,—там (не) вельать;
Де три, — там не jти;
Де два, — там не-льзьа.
У вдови один син,
І тоj пішов під аршин;
Під аршином не дijшов
І, заплакавши, пішов.
Пани jого пожаліли
І купили коника,
І коника j шабельку,
Пішов хлопець до повку.
Іде мати, ридаjе,
Всьу старшину збираjе.
— «Оj, старшина моjа мила,
Випускајте мого сина.»

Обізвавсьа одинець,
Уродливиј молодець:
— Не плач, мати, не ридај,
Карих очеј не зтирај,
Ој, тогді ти заплачеш,
Јак у муштрі забачиш. —
А чиј-же то лани
Позасівали пани?
А то того одинцьа,
Вродливого молодцьа.
А видемо на тој лан,
А вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
А старшині на радость.
Пішла мати плачучи,
А старшині радошчі.

(Порівн. Чуб., V, 977—982. Пам. Нар. Тв. Сѣверозап. Кр. 96; зајшло і в Білу Русь, Зап. по отд. этногр. V, 977—982). Варјант цеј, очевидно, склавсь шче в перші часи рекрутчини, в к. XVIII ст. На других варјантах цеји пісні (котрі вкладајутьсьа в два круги: а) син з матірју, вдовоју,—ј б) брат з сестрою,—котриј переходить в пізнішчі про рекрута, шчо ховајетьсьа в дівчини) видно јасно сліди XVIII ст. Так в дејаких варјантах (Чуб. V, 978—979, Г. Е.) споминајетьсьа *сударинья,* або *баринья,* котра

Дрібні листи писала,
По губерньам розсилала,
Кого в некрути взьати, —

то б то Катерина II.

На других видно слід шче козацького часу, — так напр. в Чуб. (V, 981, I) здибујемо слова козака матері, котрі ми вже бачили в №-рі XVIII-му, виросші в такі:

Не плач, мати, не ридај,
І сліз своїх не роньај.
Тільки тоді заплачеш,
Јак мьа в полку забачеш,
На сивому конику,
І в жупані голубім,

На черкеському сідлі,
У червонім ковпаці.
Шче ј шабелька про боку. і т. д.
(Полтава)

Образ пеј підходить до козацьких мундирів, котрі були заведені в Слобідчині в 1743 р. (Голов. 179, — сині жупани, штани ріжних колірів по полкам), а в Гетьманщині в 1763 р. (Шафонскій, О Черниговскомъ намѣстничествѣ, 1786 г. 66, — сині жупани, шапки ріжних колірів по полкам). В однім варјанті Чубинського (Ж) стојіть «і коничок у руках, і љулечка у зубах», — образ, очевидно, не салдацького віку.

Так по крајній мірі частини нашоји пісні склались шче за козацькі часи, — тільки ж чи в ті ж часи склалась і всьа основа пісні, — не беремось казати рішуче, — а через те не скажемо тако ж, чи кінець пісні про Кистрин органично звјазаний з піснеју, чи причепивсь до рекруцького јіјі варјанта через те, шчо в московських салдацьких пісньах частенько споминајетьсьа цеј город, јак в «Пѣсенникахъ», так і в устних. (Пѣсни Кир., IX, 108, 109, 128, 131, 143 і др.). Тільки ж замітим, шчо московські пісні завше хвальатьсьа, шчо

«Мы бомбу бросили, Кистринъ городъ зажгли,
Какъ Кистринскіе буватели заплакали — пошли,

або: Разобьемъ Кистринкіи крѣпости, —

тоді, јак в нашіј пісні говоритьсьа;

Кистрин-город не поволі [1])
Сорок пушок не доволі.

Початок нашоји пісні, вв. 1—8, в усьаків разі пізнішчиј: другі варјанти мајуть ріжні инші початки. Сам він з часу рекруцького; звісно, шчо в Россіи звичајні набори рекрут завше були в Нојабрі ј Декабрі.

---

[1]) Не легко.

№ XXI.

ПОГОНЦІ В ПРУСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1757—1762)

Ой, в недільу в ранці, рано-пораненьку
Виходила мати чумаків питати:
— «Ой, ви, чумаченьки, ой, ви, новобранці,
Чи немає мого сина а у вашій вальці?» —
— Ой, је, стара мати, в полі разного цвіту,
Ой, је нашого брата а по всьому світу! —
Ой, заплакала мати, ідучи до хати,
Шчо не можна за сина ј опита взьати.
— «Ой, коли б ја багата, або прежньа сила,
То б ја за свого сина обід постановила».

(З збірки П. Куліша, Чубинск., Труды, V, 1043).

Слово *новобранці* в 3-му в. показује, шчо тут іде діло не про звичајних охотніх чумаків, а про підводчиків при арміїі. Окрім того одповідь чумаків в 6-му в. «*је нашого брата по всьому світу*» показује, шчо чумаки ці вернулись не з звичајноїі торговоїі дороги в одну јаку сторону — а шчо вони довго їздили по різним сторонам, розсіявши по ним кістки своїх товаришів. Так јак раз було з украјінськими підводчиками при россіїській арміїі в часи пруськоїі віјни.

Про це записано в Рігельмана:

«Въ 1757 году совершился наборъ для начатой тогда прусской войны погонщиковъ изъ посполитаго малороссійскаго народа, въ числѣ 8000, изъ которыхъ большая часть въ слѣдованіи померли, а самая малая часть въ дома возвратилась.» (Лѣтоп. пов. IV, 18).

Вв. 9—10 інтересно мальуюють *збідненнїј* через поход *двір*.

Обертаючись серед пізнішчих чумаків, пісні, в котрих був спомин про пригоди з нашими підводчиками при россійських армійах XVIII ст., мусили перемішатись з звичайними чумацькими і затертись. Тільки ж, як було вже сказано, дуже смутна барва, котру бачимо на инших чумацьких піснъах, напр. часті розмови про смерть чумака, — безпремінно мусила нальагти на ті пісні в часи тих походів. Иноді ж можна піймати в тих піснъах і јаснішчі нагади на ті походи. Так напр. в одній дівоцько-чумацькій пісні здибуємо такі слова:

Ой, поїхав та чумаченько,
Поїхав за Десну,
Обіцьавсьа та вернутисьа
Та на другу весну.
Ждала, ждала та чорньавая,
Та і плакати стала.

(Рудч. Ч. Н. П.. 211; зап. в Сімферополі).

Звичајно чумаки не їздьать на північ, за Десну, — і вертаютьсьа (з Криму, з Дону) скорше, јак за рік, навіть, коли б пристати на те, шчо слова ці склались на північ од Десни. Значить слова ці можна однести до походу на північ од Десни, — через Литву в Пруссію. [1])

В другій пісні, про смерть чумака, — мати јого, чи мила, каже:

— «Ой, јак би ја сива зозулька,
То б ја сизі крила мала, —
То б ја тую превражую Польшчу
Кругом облітала,

[1]) Інтересно, јак одлунались повишче показані слова в галицькій пісні з салдацького житьтьа:

Ой, нема, нема уланина
Та поїхав до Рьесньі:
— Ой, чекај же мньа, моја дівчинонько,
Аж до другоји весни.

(Головацк., I, 271).

То б ja свого миленького
Могилу пізнала.
Прилетіла б ja до jого гробу,
Та j сказала б: — куку!
Подај, подај мij миленькиj,
Хоч правуjу руку! —
— Оj, рад би ja, моja мати,
Обидві подати,
Насипано сироjі землі,
Не могу підньати.

(Рудченко, Ч. Н. П., 139; порівн. Чуб. V, 884. 950, 1044 [1])

Звичajно чумаки не jіздьать на Польшчу. Туди jіздили погоншчики за армijеу россіjською, а надто в пруську вijну.

---

[1]) Подібне в звичajних льубовних у Чуб. V, 402, у Лавренка Пісні про коханьнья, 127.

№ XXII.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ В ГУСАРАХ.

(1765)

1.

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали;
Та дали ж мені коньа вороного,
Та послали мене попереду війська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой, ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені молодому жальу не завдайте,
А завдайте тому а темному лугу,
Темному лугу, або коньу вороному,
А ніж мені, парньу молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матусьа стараja,
Матусьа стараja, сестрицьа малаja.
Сестрицьа малаja, а жона молодаja.

(Запис. Ів. Манджура, од чоловіка в сл. Олексіївці, александр. пов. катериносл. губ., в 1873 р.).

В регульарних військах ніколи не бува, шчо б в охвицери кого записували проти волі, — а через те повишча пісньа не може належати до звичаjних пісень салдацького часу, вона мусила скластись тоді, jак усіх козаків повернули в гусари, а урьадників між ними — в охвицери. Це сталось в Слобідчині в 1765 р., — коли там скасували козацтво, повернувши козацькі полки в гусарські. Слобідчане були дуже не раді такій переміні.

Шче коли в 1738 р. звелено було набрати Слобідськиj

драгунськиј полк, — то слобідчане дуже були проти того ј у 1742 р. прохали «объ отрѣшеніи введенныхъ княземъ Шаховскимъ новостей, о содержаніи ихъ полковъ по прежнему и о небытіи набраннаго изъ козаковъ Слободскаго драгунскаго полка.» Чимало тоді покарано льудеј, навіть жінок, — за «разглашеніе о раскасированіи драгунскаго полка.»

В тому ж 1742 р., при новіј цариці (Елисаветі) слобідчане поновили своју просьбу, по котріј на час і сталось. Тільки ж в 1746 р. звелено було набрати з козаків Слобідськиј гусарськиј полк. Багато з набраних. а тако ж і кравців, шчо мусили шити јім мундіри, повтікало, зосталих поспольство слобідське, неприхильне до гусарства, часто навіть било. Дійшло до того, шчо в кінці царьуваньньа Елисавети слобідчане знову прохали полекшити јім «народныя изнеможенія.» В 1762 р. новиј царь (Петро III) звелів слобідчанам прислати в Петербург депутаціју. Потім Катерина II назначила комиссіју, котра ј придумала нові порьадки дльа Слобідськојі Украјіни, заведені в 1765 р. З Слобідських полків була зроблена *Слободско-украинская губернія*, а козаки повернуті в гусари. Царицин маніфест про це росказував так:

«Промышляя во всѣхъ случаяхъ о пользѣ государственной и полное находя удовольствіе Наше въ благоденствіи подданныхъ, не могли Мы, между прочимъ, оставить безъ примѣчанія и Слободскіе полки. Съ великимъ сожалѣніемъ усмотрѣли Мы, какъ чрезъ разныя оттуда доношенія, Намъ представленныя, такъ чрезъ изслѣдованіе нарочно устроенной потому Коммиссіи, о вкоренившихся тамъ многихъ неустройствахъ смѣшаннаго правленія воинскаго съ гражданскимъ, о тягостномъ содержаніи, безполезности тамошней козачей службы и о прочихъ народу отъ того притѣсненіяхъ. Мы не удовольствуясь однимъ только вредностей ихъ пресѣченіемъ, но желая изъявить материнское Наше къ народу тамошнему милосердіе споспѣшествованіемъ, совокупно съ общею и собственною его пользою, за нужное разсудили, — Слободскихъ полковъ непрочную службу превратить на основаніи прочихъ благоустроенныхъ войскъ Нашихъ въ лучшую и государстау полезнѣйшую; въ правленіи же гражданскомъ на равнѣ другихъ губерній положеніи, но безъ нарушенія указами не-

отмѣненныхъ привилегій, учредить надлежащій порядокъ, и тѣмъ, слѣдовательно, не только утвердить общее всѣхъ тамошнихъ жителей благосостояніе, но вывесть ихъ симъ средствомъ изъ прежняго закостнѣнія, и дать имъ способъ, истинными Намъ и отечеству заслугами, пріобрѣсть себѣ, равное съ другими вѣрноподданными Нашими, удовольствіе чинами и жалованьемъ въ штатахъ званію каждаго отъ Насъ всемилостивѣйше опредѣленнымъ. Пространнѣе изъяснено въ инструкціи, по Высочайшей конфирмаціи данной отъ Сената въ новоучрежденной Слободской губерніи губернатору, губернскимъ и провинціальнымъ канцеляріямъ, изъ коихъ первой, т. е. губернской, быть въ Харьковѣ, а провинціальнымъ — въ Ахтыркѣ, Сумахъ, Острогожскѣ и Изюмѣ, чего ради оную инструкцію для общаго всѣхъ извѣстія и обнародовать повелѣли. Впрочемъ, надѣемся Мы, что всѣ тамошніе военные гражданскіе чины, получа способъ новыхъ сихъ полезнѣйшихъ учрежденій, сщутительныхъ знаковъ всемилостивѣйшаго къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія Нашего, а сей особливо видя себя свободнымъ отъ налоговъ и тягостей, коимъ донынѣ подверженъ былъ, потщатся соотвѣтствовать должною благодарностью, по состоянію званія своего исполняя вѣрноподданническую должность, какъ всѣхъ вообще и каждаго особо обовязываетъ долгъ присяги и истинное усердіе къ Намъ и отечеству.» (Головинскій, Слободскіе козачьи полки, 201—202).

Тільки ж слобідчане не побачили себе «свояодными отъ тягостей» і не раділи. Набрані в гусари — тікали, а урьад велів брати замісць втіклих родичів, або сусід «семейныхъ и зажиточныхъ людей, которыхъ отдавать на службу до возврата бѣжавшихъ.» В Изьумському полку починавсь навіть бунт, до котрого приставав сам полковник Краснокутський. Полковника заслано в Казань, других шче далі. Урьад видав указ про те, шчоб «каждый остерегался отъ зловредныхъ людей, которые, для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются ниспровергнуть.» Навіть старшина козацька не дуже рада була «удовольствію чиновъ» і дехакі не зхотіли навіть записатись в дворьане і попали в «подуш-

ный окладъ.» (Головинскій, 172—211. Про бунт в Изьумському полку див. Памятн. Книжку Харьк. губ. на 1862 г. котроїі ми тепер не маємо під рукоју).

Повишча пісньа, здаєтьсьа нам. доволі јасно мальује почуттьа Слобідчини в часи, коли вводились там «полезныя учрежденія» 1765 р. Охвицер пісні не радиј «удовольствіју свого чина.»

2.

1. Оj, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моја головонька в тузі
Шо всіх хлопців в гусари забрали,
А мене в козаки записали,
5. Дали мені коньа вороного —
Випроважајуть поперед віјська всього;
Поперед віјська в суремочки грајуть.
Оj, грајте суремки, грајте,
Та жальу не завдавајте,
10. Та завдајте жальу-тугу
Та темненькому лугу....

(Запис. Ів. Манджура в с. Мурахві, богод. пов. харьковськ. губ. в 1875 р. «од баби»).

Цеј варјант записано од жіпки, — котра шче менше, ніж теперішні чоловіки, зна про старе војацьке житьтье ј увірвала ј поплутала пісньу навіть проти попереднього варјанта, з котрим цеј видимо близькиј. Більш усього попсовавсь віршик 4-иј, в котрому слово *в козаки*, очевидно, підставилось замісць *охвицером*.

Між нашими војацькими пісньами јесть шче одна, котра *могла* скластись в часи привертаньња козаків в регульарноїі служби в середині XVIII ст. Але ми не певні в цій думці ј подајемо тут цьу пісньу з нашими замітками тільки, шчоб звернути на неjі увагу других. Ось вона:

1. Оj, з за гори, з за чорноїі хмари
Виступајуть молоді гусари;
По крилечкам пани генерали,
По переду все бјуть барабани.

— «Не журітьсьа, молоді гусари!» —
— Оj, jак же нам, братці, не журитьсьа?!
Молодими в гусари забрали,
В чужу землю робити послали,
Не дajуть нам ні jісти, ні пити,
Заставльajуть роботу робити,
Штихами білиj камінь бити,
Камінь бити, а рови копати,
Киверьами землю викидати.

(Запис. Ів. Манджура од парубка в с. Вербовij, александр. пов., катериносл. губ. в 1873 р.).

Може бути, шчо цьа пісньа склалась шче, коли слобідські драгуни, а потім гусари посилались на стару *линіjу*, — а потім (після 1752 р.) під кр. Елисавети (Елисаветград), — або коли в пруську вijну в 1760 р. звелено було набрати з бувших там козаків гусар (Сулим. Архивъ, 245—247; з цим сходитьа j оповіданьньа Историі Русовъ, 248).

№ XXIII.

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ!...

1.

Немаје в світі правди! правди не искати!
Шчо тепер бо з неправди можеть правда стати.
Чи ти, правдо, вмерла, или заключенна,
Чи ти от нас, правдо, тепер отлученна,
Чи ти, правдо, в царьа домі,
Или живеш у доброј волі?
Шчо свьатују правду погами топтајуть,
А все тују неправду медом-вином наповајуть.
Нема в світі правди! правди не искати!
Тилко в світі правди, шчо отець да рідна мати.
О горе тім діткам, шчо остајутьсьа сиротами!
Вони плачуть завсегда і живуть межь бідами,
Не могуть вони родителів забивати.
А де би могли вони јіх увидати,
Орлиними крилами раді б к ним літати. —
У суді стати, правди не искати,
Тилко сріблом-златом судьдьам очі засипати.
А вже ж конець світу к нам приближившьа;
Хотьа ж і родного брата тепер бережись.
Хто в світі правду буде исполњати,
Сошлеть јому Господь бог всьак день благодаті.
Сам Господь бог — правда і смирить гординьу,
Сокрушить Господь неправду, вознесеть свьатиньу.

(Зап. в с. Локотках, глух. пов., черниг. губ., свьашч. Ів. Танськиј, од сліпого старцьа, шчо співав з маленькими дочками. Зап. Черн. Губ. Стат. Ком., 1866. I, 177—178).

2.

Нема в світі правди! правди не зіјськати!
Уже тепер правда стала в неправді жити.

Уже тепер правда в панів у темниці!
А шчира неправда с панами в світлиці.
Уже тепер правда в панів у порога!
А шчира неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правда у панів під ногами!
А шчира неправда сидить із панами.
Уже тепер правду ногами топтајуть.
А шчиру неправду медом-вином наповајуть.
Уже тепер правда у панів у долі!
А шчира неправда в добрій волі.
Уже тепер правда, правда умираје!...
А шчира неправда — весь світ пожираје!...
Уже тепер правда, правда вже померла!...
А шчира неправда — увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! правди не зіјскати!...
Тільки в світі правди, — јак отець, ріднаја мати.
Були колись дітки, — (да) стали сирітки,
Не мајуть вони помочі собі ні відки.
Плачуть вони, плачуть, не можуть пробути,
Своједі рідноји мати не можуть забути.
Де ж то јіјі взьати? јіјі увидіти?!...
Јіјі ні купити, а ні заслужити!
Весь світ ісходити — правди не зојшчити!...
Оj, орлице-мати!... Де ж нам тебе взьати?....
Тебе ні купити, а ні заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зојшчити!!...
Хотьа б то ми мали ангельськіјі крили,
То ми б полетіли, тебе увиділи!
Бо вже кінець віку уже приближившьа...
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Із ним в суду стати, правди не зіјскати!
Тільки сріблом, златом панів насишчати...
Котриј би мог чоловік а шче правду сполньати,
То дасть јому Господь з небесов шчо день благодати.
Бо сам Господь свьатиј — правда, сомірьа неправду,
Сокрушить гординьу, вознесеть свьатиньу,
Отнині до віку, отнині до віку!

(Зап. в с. Сокиренцьах, прилуцьк. пов., полт. губ. Л. Жемчужников, од кобзарьа Остапа Вересаја. Основа, 1861, Окт. 95—96).

22—23, напечатано шче раз цей варіант, як співав його Вересај в 1873 р., з деякими одмінами. Місцьами пропушчено *уже*, прибавлено *шчо*;

в в. 5-му замісць *стоїть* — *в панів*,
в „ 6-му „ *з панами* — *сидить*,
в „ 11-му „ *у долі* — *у недолі*.

Вв. 19—25 инакше розставлені, —

А де ж јіјі взьати? (пропушчено: јіјі увидіти?)
Јіјі не купити, а ні заслужити,
Увесь світ ізходити, правди не зошчити.
Були ж колись дітки, та стали сирітки,
Не мајуть вони собі помочи ні відки,
Плачуть вони ж, плачуть, не могуть пробути,
Своєјеї рідноји матері забути.

В в. 36-му замість *з небесов — із неба*; в в. 37-му *бо сам Господь — свьата правда*.

3.

Нема в світі правди! правди не зискати!
Шчо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом наповајуть.
Уже тепер правда сидить у темниці,
А таја неправда с панами в світлиці.
А вже таја правда сльозами ридаје,
А таја неправда все ње да гульаје.
Десь ти, правдо вмерла, чи ти закльучена,
Шчо тепер неправда увесь світ зажерла!
Тілько в світі правди, шчо рідпаја мати...
Де б ми јеји могли в світі одискати?
Ој, орлице мати! де ж пам тебе взьати?
Тебе не купити, а ні заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орловими крильми раді б ми летіти.
Ох, јак же тим діткам без матері бути?
Да шчо-дньа заплачуть , не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приближився:

Хоть рідного брата тепер стережись.
Із ним на суд стати, — правди не зискати.
Тілько сріблом-злотом панів насишчати.
Хто по правді судить, то того карајуть,
А хто не по правді, того поважајуть.
Ој, хто буде в світі правду ісполньати,
Тому зошлеть Господь шчо-дньа благодаті;
Бо сам Господь — правда і смирить гординьу,
Сокрушить неправду, вознесе свьатиньу!

(Зап. о Южн. Руси. II, 101—102).

Цеј варјант напечатаниј в статьті д. Куліша «Сказки и сказочники», по «тетради д. Л. Жемчужникова», ј названиј піснеју кобзарьа Остапа (Вересаја), јак і пісньа про Кирика ј попа з рогами, котра чомусь то названа Баллада изъ временъ уніи. (Пор. казку в Трудах Чуб. II, 31—32). Тільки ж Остап Вересај не зна пісні про Кирика, ј варјант «Правди» в јого иншиј. Очевидно, д. Куліш сам прибавив до записки д. Жемчужникова увесь кінець з пісньами од других кобзарів. Повишчиј варјант підходить до дальшого, 4-го.

4.

Нема в світі правди!... Правди не зіскати,
А звикла неправда тепер правдовати!...
Шчо вже тепер правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом-вином наповајуть.
Шчо вже тепер правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гульјаје.
Шчо вже тепер правда сидить у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Шо тепера правда у темній темниці,
А таја неправда з панами в світлиці.
Чи ти ж, свьата правда, умерла, чи ти закльучена,
А чи ти, мати рідна, од нас отреченна?
Уже ж давно правда, уже ж давно вмерла,
А таја неправда увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! Правди не зіскати!
Тільки в світі правди, шчо рідниј отець та мати,
Горе малим діткам без отцьа, без матері, горе јім пробути,

Шо завсегда плачуть і ридають, не могуть забути!
Колись були дітки, — остались сирітки,
А не мають помочи собі ні звідки...
Ой, коли б нам бог дав орловиї крила,
Ізньались ми б, полетіли аж на теје місто,
Де нас отець-мати спородили.
Коли б то нам Господь дав соловіїни очі,
Ізньались ми б, полетіли до отцьа-неньки хоть посеред ночі.
Бо вже ж кінець віку і к нам приближився:
Хоть рідного брата тепер стережись.
Бо він хоч і рідниї брат, то правди не міје,
Він тільки устами јак перами віје.
Із ним у суд стати — правди не зіськати,
Тільки сріблом та злотом судьју насишчати.
Котриї чоловік буде неправду хвалити,
То буде душа пеклом карана, а тіло горіти;
А котриї буде чоловік свьату правду сполньати,
То јому шлеть Господь милосердниї шчо день благодати!
Сам Господь јесть правда,
Сокрушить неправду,
Сумирить гординьу,
Вознесеть свьатиньу!...

(Запис. од лирника в ром. пов., полт. губ. В. Горленко. Кіевская Старина 1883, Авг. 769—770).

5.

Нема в світі правди! правди не зіськати!
Шо звикла неправда тепер правдоју стати!
Шо тепера правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом-вином напувајуть!
Шо тепера правда стојіть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола!
Шо тепера ј правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гульаје!
Шо тепера ј правда у темниї темниці,
А таја неправда з панами в світлиці!
Та чи ти, правда, вмерла, чи ти заключенна,
Чи ти, мати рідна, од нас одреченна?!
Уже давно правда, уже давно вмерла,

А таja неправда увесь світ пожерла!
Та тілько ж у світі правди, шо рідниj отець та мати!
Де б ми могли в світі свого отцьа j матір одискати?
Оj, орлице мати, де тебе j узьати?!
Шо тебе ж не купити, а ні заслужити! —
Шо колись були дітки, та стали сирітки,
Да не мajуть помочі собі от-не-відки...
Горе малим діткам без отцьа, без матки і горе пробути¡
Шо завсегда плачуть і ридajуть, не можуть забути.
Коли б то нам бог дав орловиjі крила,
То полетіли б ми на ту Украjіну
Де нас отець і мати спородила...
Та ішче коли б нам бог дав соловjіні очі,
Ізньались ми б полетіли до отцьа до неньки хош посеред ночі!
Бо вже кінець віку ік нам приближився:
Хоч рідного брата тепер стережись!
Бо віи хоча рідниj брат, та правди не міje;
Віи тілько устами jак перами віje.
Хоть із ним у суд стати, правди не зіjськати,
Тілько сріблом-злотом панів насишчати!
Котриj чоловік буде цьу правду хвалити
То буде joго душа од бога неклом карана, а тіло горіти.
А котриj чоловік може сьу свьатуjу правду ісполньати,
То сошлеть jому Господь з неба благодаті!
Сам Господь правда;
І сокрушить гординьу,
І вознесеть свьатиньу.
Однині і до віка, і до концьа віка!

(Зап. П. Мартинович, в Лохвиці, од кобзарьа Івана Кравченка Крьуковецького в 1876 р.).

Це піснья не мужицька, а кобзарська та лирницька і вже через те вона мусить бути стара, не пізнішча XVIII ст. Окрім того кінець jіjі підходить до старозаконних псальмів і пророків і показуje, шчо вона склалась між льудьми письменними, — хоч усе таки простого стану, котрі не покинули «простоjі» мови дльа церковноjі. Такі письменні льуде почали счезати на Украjіні з другоjі половини XVIII ст., — коли число школ там почало вменшуватись,

поки вони зовсім не счезли в XIX ст., [1]) — і коли письменні українці, навіть такі, як Сковорода (1722—1794). почали складати свої твори мовою вже дальшою од мужицької. Ми навряд помилимось, коли скажемо, шчо ціа пісньа склалась не пізнішче половини XVIII ст., — бо окрім усього сказанного вишче, в ній нема спомину ні про рекрутчину, ні про крепацтво, ні подушне. Вона найбільше зверта увагу на дві речі: судову неправду і нерівність в пошані між багатим і бідним. Видно, шчо ці неправди були шче в нові дльа льудей, котрі шче памятали про инші порьадки, — а через це пісньа ціа мусила скластись серед льудей стану трохи вишчого, козацького, і в першій половині XVIII ст.

По дежаким признакам можна думати, шчо основа пісні цеї склалась на Гетьманшчині в 10—20-ті роки XVIII ст. — коли як раз на Украіні і з низу, і з гори багато було розмови про судову неправду і коли доволі різко виділилось серед козацькоі громади панство.

Ми вже казали при других пісньах про те, які завелись порьадки по полках післьа скону Мазепи, як старшину стали поставльати згори, а не вільними голосами. Можна наперед вгадати, яка була правда в судах при таких полковниках, як Милорадович з іого панією, котра і сама робила суди. Така ж правда була і у верхньому генеральному суді, де старшим сидів Черниш, — родич накинутого Украіні царем гетьмана Скоропадського.

Коли між народом підньалось велике незадовольненьня на судову і у загалі панську неправду, царь, задумавши вжити це незадовольненьня, шчоб скасувати останок старих порьадків на Гетьманшчині, поставив коло гетьмана і власне над ним Малороссіиську Коллегію і писав в указі своєму (22 Апр. 1722 р.) словами дуже близькими до нашоі пісні:

«Понеже отъ Малороссійскаго народа о налогахъ и непорядкахъ, какъ отъ Генеральнаго Суда и отъ Старшины, такъ и отъ Полковниковъ, многіе жалобы до насъ доходятъ, а именно первое: въ Судѣхъ Генерьльныхъ чинятся, ради взятокъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдные козаки, кому больше наложить нечего

[1]) Дивись про це в нас в Громаді, т. II, 393—406.

и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ козакамъ, такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по тому жъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ и лѣсовъ, мельницъ и накиданіемъ для продажи своихъ, какъ питейныхъ, такъ и съѣстныхъ, припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство, въ чемъ и челобитье Стародубовскаго и Переясловскаго полкодъ отъ бывателей было и есть, что по розыску уже и явно оказалось.» (Чтен. в Моск. Общ. 1859, I, 316).

Малороссійськаја Коллегіја (бригадир Вельјаминов і шість штаб-офіцерів з гварнизонів) мусила всунути ці неправди. Вона ј поправила де шчо прьамо ј страхом на старшину, найбільш в часи, коли наказний гетьман Полуботок виступив за старі порьадки ј проти висилки козаків на Ладогу ј клопотавсь і сам, шчоб втихомирити незадовольненьња народу на старшину ј панів і не дати Коллегіјі приводу вмішатись в сіло (Русскій Архивъ, 1880, т. I 163 і далі, 1876, № 12, 453—454).

Тільки ж Коллегіја не завела *правди* на Гетьманшчині, не завів јіјі ј посланиј од царьа гвардіјі мајор Румјанцев, котриј мусив роспитувати народ про неправди старшини, а надто Полуботка, ј поарестовував багато старшини ј поставив сам багато полковників, наказујучи јім напр. таке, — шчоб «управлять всѣ дѣла по е. и. в. указамъ и суды полковые, какъ вѣрному и доброму подданному е. и. в. человѣку надлежитъ, не такъ какъ прежде бывало, что для своихъ прихотей или смотря на лицо, что бѣдный на богатаго никакого суда не найдетъ, но по самой христіянской совѣсти и сущей правдѣ, дабы въ чемъ ты не могъ быть судимъ предъ Богомъ и предъ е. и. в. А если будешь поступать противъ е. и. в. указовъ, что послабно или въ судѣхъ бѣднымъ людемъ чинить волокиту, то не токмо сей и прежній чинъ можешъ потерять, но и животъ свой.» (Р. Архивъ, 1880, I, 205—206).

Ми вже бачили, шчо Коллегіја не втихомирила вірного Кочубејенка. Шче менше спинила вона московських генералів, котрі вже діставали мајетки на Украјіні ј котрі сами ј јіх прикашчики нальагали на козаків не легше,

ніж найгірші з українських панів (Р. Арх., 1880, I, 186—187, Соловьевъ, XIX, 194). Коли через кілько років приїхав на Гетьманщину новий царський посланець, Наумовъ, — то почув на Коллегію такі самі скарги, як колись на старшину козацьку (Соловьевъ, XIX, 194). Доволі вірний осуд Коллегії, як і тих порьадків, на які вона мусила бути ліком, зроблено в «пунктах», поданних гетьманом Апостолом в Москві в 1728 р. Отповідаючи на докір, шчо в судах на Гетьманщині «хто больше даетъ, того, хочай виновного. оправдаютъ, а хто убогій, а не имѣетъ чего дати, того, хочъ въ невинности, чинятъ виновнымъ», — в першому пункті сказано: «тотъ на судьи порокъ наведенъ при бывшемъ гетьманѣ, которого свойственникъ, Чернышъ, не по обыкновенію правъ козацкихъ и не изъ вольныхъ голосовъ, но приватными фаворами учиненъ судіею генеральнымъ и колико неправости въ судахъ и волокиты онъ, Чернышъ, дѣлалъ, также что взятки отъ многихъ бралъ, публиковано сіе всенародно печатнымъ блаженной памяти императорскаго величества манифестомъ, чего ради повелено было учредити Малороссійскую Коллегію, для чиненія въ судахъ справедливости; но оная Коллегія во всю бытность свою никому жалобливому не учинила по правнымъ артикуламъ управы, токмо беручи взятки, волокитами продолжали справы, покамѣсть обѣдвѣ спорные стороны, крайне убыточившись, мусять бывало чрезъ мировые письма погодиться.» (Дѣло гадяцк. полк. М. Милорадовича съ генер. суд. И. Чернышемъ, въ Чтен. Моск. Общ. 1870, Сказ. о родѣ Милорад., 100).

Найліпше можна бачити неправду і при гетьманському врьаді Скоропадського, і при царських коллегіях, з їх бригадирами, гвардії майорами і т. п. з діла лубенського полковника Марковича з козаками, котре росказано докладно в статьті д. Лазаревського, котрий в своїх працьах, а надто про Полуботка, ставить порьадки царські вишче козацьких.

Андрій Маркович, син вихреста і арендарьа, перше женившись на дочці приятельа Мазепи, але почувши про ізміну Мазепи, прибіг до Меншчикова і служив при руйнуваньньу Батурина. За це зроблено його сотником. Потім Скоропадський, жонатий на його сестрі, поставив його полковником в Лубні (1714), — напроти тамошньої старшини і козаків, котрих новий полковник «бив нешчадно кіями,

урьади ј маjетности з крајнім прочаго имінија разоренијем отбирав і т. д. І по смерти Скоропадського Марковичъ державсь дружбоју з москальами Толстим і бригадиром Вельjаминовим, котриј тоді правив Гетьманщчиноју. Тільки, коли Меншиков звалив Толстих, — то вийшов (1727 р.) указ «отлучить отъ полка полковника лубенскаго Андрея Марковича и освидѣтельствовать о поступкахъ его въ бытность его ни томъ полку и о тягостяхъ тому полку отъ него бывшихъ.» Новиј правитель Гетьманщчини ј потім догльадчик над гетьманом (міністр) Наумов, покликав, — «дабы всякъ на Марковича жалобы за обиды, имъ оказанныя, зяносилъ не посягая и не закрывая.»

Лубенці подали довгиј випис неправд Марковича, — приговорьуjучи, шчо з початку полку лубенського, на врьад полковничиј вибирались вільними голосами льуди достојні з своjіх полчан і ніколи народу не було тьагости; а коли *промоторством* гетьмана Скоропадського поставлениј був полковником чужиј чоловік, шурин гетьмана, А. Маркович, тоді почались не тільки за теперішниј час нечувані тьагости, але jаких і за держави льадськоjі ј тодішнього жидівського арендарства навриад шчоб творились і т. д.

Марковичі, — батько ј син, — кинулись крутитись коло московських панів і «насишчати jіх сріблом-златом.» В Записках Jак. Марковича за тоj час часто читаjемо, jак вони бігали до Наумова, до Курбатова, совітника Иностр. Коллегіjі, гр. Головкина, ј те, jак давали тому тридцьать, тому сорок червоних, — навіть карликові цариціному — нјять. Таким робом Марковичі добились, шчо «неправда стала правдувати.» Перше Наумов звелів «челобитныхъ на родителя (Андр. М—ча) изъ другихъ полковъ, кромѣ лубенскаго не принимать», — потім гр. Головкин дав лист до Наумова «чтобъ надъ указъ трудностей не чинить.» На решті в 1729 р. Иностр. Коллегіjа рішила з 8-ми пунктів діла Марковича 6 одкласти на далі, — а «о тягостяхъ, полчанамъ чинившихся въ работахъ и наборахъ, буде оное было (!!), поелику по сказкамъ старшинскимъ происходило то прежде запретительнаго указа, того ради сіе оставляется.» Тільки Засульльа напроти Ромна, велено було одібрать од Марковича, бо воно належало до города Ромна. (Дн. Зап., І, 315—316). Мало того, коли урьад царськиј, скасувавши вибір генеральноjі старшини, зроблe-

ниј радоју у гетьмана, — назначив своїх кандідатів,— то між ними назначено ј Андріја Марковича генер. подскарбіем. В 1735 р., — коли знову не стало гетьмана, — Маркович дістав од «правителів» знову ј Засульльа. К. Ст., 1884, № 1).

На таке повернулись найгучнішчі виступи царського урьаду проти «неправди» панів козацьких на Гетьманшчині. Післьа того не раз московські генерали ј правителі (Мініх, Румјанцов і др.) говорили про ту неправду; сама Катерина II конечне скасувала козацькі порьадки, шчоб вибавити народ «отъ маленькихъ тирановъ.» Тільки ж «правди», јак усі добре знајуть, тим не заведено на Украјіні, вже хоч би через те одно, шчо напр. звісні своєју неправдоју пани Безбородьки, Кочубеји ј т. и. заправльали Малороссіјською Украјіноју ј при московських правителььах, і при остатньому гетьмані, ј при новому безгетьманському урьаді (Р. Арх., 1875, I, 313—314, 1876, III, 449—451).

Слова в. 5-го в 1-ому вар.: *чи ти, правдо, в царьа в домі?* можна прињьати за слід надіј, јакі збудили в черні на Гетьманшчині царські заходи проти старшини в часи Полуботка, — близько коло котрих, по нашому, мусила скластись цьа пісньа, — та скоро чернь мусила побачити даремність цих надіј, — бо в усіх инших варјантах нема вже подібних слов. На решті в новішчі часи, при повній силі царських порьадків, народ на Украјіні вигадав мов жартливиј продовж повишчоји пісні,—шчо буцім то на памјатнику дука Рішльје в Одесі написано:

Јак мајеш з дужим битьсьа
З багатим судитьсьа, —
Лучше перехристисьа,
Та јди в море утописьа.
(Th. Rylski, Ateneum, 1884, III, I, 138).

6.

1. Ој, сеј світ, ој, сеј світ великаја зрада,
Шчо по всьому світу настала неправда!
Чи ти, правдо, вмерла, чи ти закльученна,
Шчо таја неправда увесь світ зажерла?
5. Бо тепера правда стојіть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола;

Бо тепера правду під нозі топтають,
А тую неправду трунком наповають;
Бо тепера правда сидить у темниці,
А таја неправда с панами в світлиці;
Бо тепера правда сльозами вмиває,
А таја неправда с панами гуляје.
Нема в світі правди, тільки рідна мати!
Ој де би јіјі могли в світі позискати?
Ој, де б јіјі могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми летіти!
Бо тепера світу кінець приближився,
Хоч рідного брата тепер стережись.
Він с тобоју јість-пје, а в раз бесідује,
А на серці злість маје, непријазнь готује.
Хто по правді судить, то того карајуть,
А хто не по правді, того поважајуть.
Ој, хто буде правду в світі визначати,
Зошли јому Господь шчо день благодати!
Сам, Господи, правда, шчо хвалшује зраду!...
Перед страшним судом усі вбачим правду!...

(Запис. біля Білоїі Церкви, київськ. губ., певно, до 1845 р. З паперів Максимовича, рука д. Куліша).

Це найцільнішчиј варјант і найбільш церковниј духом своїм.

7.

Шо тепера в світі правди не зіськати,
А таја неправда звикла правдовати.
Тепер свјату правду під нозі потоптали,
А тую неправду медом-вином наповали.
Да тепер же свјата правда да сидить у темниці,
А таја неправда з панами в світлиці.
Стоїть правда у порога да слізно ридаје,
А таја неправда з панами пје-гуљаје.
Стоїть правда у порога да тајненько смієтьсьа,
А таја неправда за гроші беретьсьа.
Хоче правда царства, а неправда богатства!
Шо хочеть правда та судом стати,
Шчо б свјатим хлібом-сільлю панам суд розсудити.
А неправда та хочеть, шчо б і суду не знати,

Аби сріблом-злотом судьдьам очі засипати.
Шо хоч правда маленька, — так вона важенька!...
Пішла правда нижче, а неправда повишче.
Шо хоч правда маленька, а неправда велика, —
Збавльаје неправда усьакого чоловіка.
Оj, льудej збавльаје, а панів насишчаје!...
Шо тепер у в правди та не мijетцьа сили, —
Стережисьа отець-мати свого рідного сина!
Шо вже кінець віка, а кінець приближитьсьа,
Хоть рідного брата да тепер стережисьа.
Остаjутьсьа дітки, а без матері сирітки:
Немаје jім помочі а ні здесь, а ні відки.
Шо горе баті і діточкам а без матері пробути:
Плачуть, гірко ридаjуть, не можуть забути!
Хто будеть на світі правду бережити,
Тому шлеть Бог з неба довго на світі прожити.
А хто будеть на світі правду познавати,
Тому шлеть Бог шчо в Бога день благодати,
Сам Господь Бог правда, да погубить неправду,
Сокрушить гординьу,
Вознесе свьатиньу!...

(Запис. В. Горленко од кобзарьа П. Братиці в с. Терешках, ніжинськ. пов., черниг. губ. Братицьа родом з с. Мени. сосн. пов. Кіевск. Стар. 1884, Янв., 48).

Це, певно, найпізнішчиj варjант, бо він не такиj простиj; образи в jому не тільки множатьсьа, а j розростаjутьсьа. Інтересниj в jому 9 вірш, де правда «таjненько сміjетьсьа», — мов провидить, шчо хоть поки-сь гору візьме неправда, — та колись усе инакше повернетьсьа.

Інтересні також вв. 16—17, котрі нагадуjуть оповіданьньа про ***Правду j Кривду*** в московських піснъах про ***Книгу Голубиную,*** — хоч здалека, бо все московське оповіданьньа j почасти образи jого зовсім иншого характера. Ось характеристичниj варjант:

Что проговоритъ Володумиръ царь:
— «А ты гой еси, сударь, премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичь!
Ночася мнѣ мало спалося,
Мало спалося, много видѣлось:

Кабы два звѣрья соходилися,
Промежду собой подиралися.
Кабы бѣлой заецъ, кабы сѣрой заецъ,
Кабы бѣлой заецъ одолѣть хочетъ?» —
Что отвѣтъ держалъ премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичь:
— А ты гой еси, Володиміръ царь,
Володиміръ царь, Володиміровичь!
И не два звѣрья соходилися,
Промежду собой подиралися:
И то было у насъ на сырой земли,
На сырой земли, на святой Руси,
Соходилися Правда съ Кривдою;
Это бѣлый заецъ, — то-то правда есть,
А сѣрый заецъ, — то-то Кривда есть;
Правда Кривду передалила,
Правда пошла къ Богу на небо,
Къ самому Христу, царю небесному;
А Кривда осталась на сырой земли,
И пошла она по сырой земли,
По всѣмъ четверымъ по сторонамъ.

(П. Безсонова, Калѣки Перехожіе, ч. I, 273—274).

Чи наш кобзарь чув од јакого московського «каліки» пісньу про книгу Голубину, — чи непароком приблизисвь до неjі, тільки він повернув перевагу правди зовсім на иншиj лад. — чисто украjінськиj, — на гірку всмішку, — шчо, мовльав, правда, jак важча, то j зосталась в низу. Московських же олицетворенij Правди j Кривди звірами, чи jуношами, — украjінська пісньа не могла прijньати.

До кінцьа нашоjі пісні підходьать в дежаких московських варjантах такі напр. слова:

А кто станетъ жить у насъ правдою,
Тотъ наслѣдуетъ царство небесное,
Но избавленъ злой муки превѣчныя;
А кто станетъ жить у насъ кривдою,
Отрѣшёнъ на муки на вѣчныя.

(К. Пер. I, 274)

Тільки тут же само собоjу видно j одміну цих слов од украjінських. Ріжницьа в характері пісень двох руських

народів показуєтьсьа шче більше в тих варіантах, в котрих говоритьсьа, шчо «Правда пошла къ самому Христу, а Кривда пошла по сему свѣту

За наше великое согрѣшеніе,
За блудное беззаконіе
Отъ нынѣ и до вѣку.

(Тамо ж, 314—315)

або де прояви кривди вилічуютисьа так:

Селилась (Кривда) на сердца на тайныя:
Кто дѣлаетъ дѣла тайныя,
Отъ того стали суды неправыя.
Какъ бы всимъ грѣхамъ прощенья есть:
Тремъ грѣхамъ великое, тяжкое покаяніе:
Кто блудъ блудитъ съ кумой крестовыя,
Кто во чреви симяна затравливаетъ,
Кто бранитъ отца со матерью;
Хоть и есть грѣхамъ тымъ покаяніе,
Приложить труды надо великіи
Самому Христу, царю небесному.
Кто жь охулитъ Святаго Духа Божія,
Тому грѣху нѣтъ покаянія
Ни въ семъ свѣти, ни въ будущемъ.

(Тамо ж, 298; порівн. 347).

Найблизшче по духу підходьать до украйінськоїі пісні от-такі напр. слова:

Пошла Кривда по бѣднымъ людямъ,
По сиротычкамъ, по вдовычкамъ.

(Тамо ж, 335)

Та нігде в варіантах московськоїі пісні нема такого подрібного виліку громадськоїі неправди через панів, јак в украйінськіj.

Порівньаньа украйінськоїі пісні про Правду з дејакими стихами московських роскольників див. у нас «Нові укр. пісні про громадські справи», 80. І в цих стихах говоритьсьа більше про гріхи церковні, ніж про неправду громадську.

ДОДАТКИ.

До №-ра I-го, стор. 49. Два списка вірші Ст. Яворського напечатані в «Кіевск. Старинѣ»: один в 1883, Іюль, 597—598, по рукопису Синодальноі Бібліотеки, поміченому, як подарунок самому Яворському, з невірною годиною: «1707 anno»; другий в 1885 р., Сент., 172—175; обидва списки дуже вкорочені против показаних у нас вищче.

До №-ра I-го, стор. 67. Початок вірші Максимовича вироблений з слов пісні у Pauli, II, 64, Закревськ., 60:

Посію ja пшениченьку і озиме жито;
Та вже ж скілько козаченьків на Вкраіні вбито.
Од Красного (до) Бубнова невеликі милі,
Лежать наші козаченьки — по три по чотирі.

До №-ра III-го, стор. 83. Слова:

Насіjано, наорано, та нікому жати

в пісні семеjній, у Чубинськ., Труды, V, 496.

До №-ра IV-го, стор. 105. Подібна просьба в пісні про невольу в рекрутчині j у тьурмі, у Чуб. V, 499—502, і в «Основѣ», 1861, Окт., 82.

До №-ра V-го, стор. 115. Слова подібні до «хожу-нужу» і т. д. в пісньах льубовних і т. п., у Чуб., V. 277, 315, у Закревськ., 33.

До №-ра VI-го, стор. 131. Шче варjант пісні про втрату коньа через дівчину у Чуб., V, 1009—1010.

До №-ра VI-го, стор. 134. Варjант пісні про закльатьтьа сина матірjу, у Головацьк., III, 100—101.

До №-ра VI-го, стор. 137. Варjант кольадки з загадками, у Волод. Навроцького, Твори, Львôвъ, 1885, 117.

ЗАГОЛОВКИ.

Увод. . . . . I–XII
№ I. Семен Палій та Мазепа. (1704—1709) 1
Прилоги до № I-го:
1. Казки про Палія і Мазепу. 1—2. 37
2. Перегльад віршів про ізміну Мазепи. 47
3. Цертелевскький варіант пісні про Палія і Мазепу . 55
4. Перегльад фальшованих пісень про Палія і Мазепу 58
5. Варіанти осібної пісні з именем Палія 69
№ II і III. Робота на линіїі (1716—1739) 76
IV. Канальна робота (1721—1729; 1741—1744) 86
V. Смерть козака в Московщчині; в неволі 114
VI. Паншчина на Гетьманшчині 122
VII. Сулимова худоба 141
VIII. Кримськиї поход 1735 р. 144
IX. Лихо в Криму. — Смерть Жадченка 150
X. Погонці в Кримських походах (1736—1738) 154
XI. Погибель у степах (1735—1738) 160
XII. Москаль і Турок під Хотином (1739) 165
XIII. Погонці в Молдавському поході (1739) 167
XIV. Москалики і волики (1736—1739) 171
XV. Козаченько і льашенько (1738—1739) 176
XVI. Над річкоюу Синьухоюу: Полон Омельченка; Служба без переміни (1743—1768) 179
XVII. Вас. Петр. Капнист (1750—1751) 183
XVIII. Козацькиї набор (1756) 186
XIX і XX. Під Кистрином (1758) 189
XXI. Погонці в Пруському поході (1757—1762) 203
XXII. Слобідські козаки в гусарах (1765) 206
XXIII. Нема в світі правди!... 211
Додатки 226